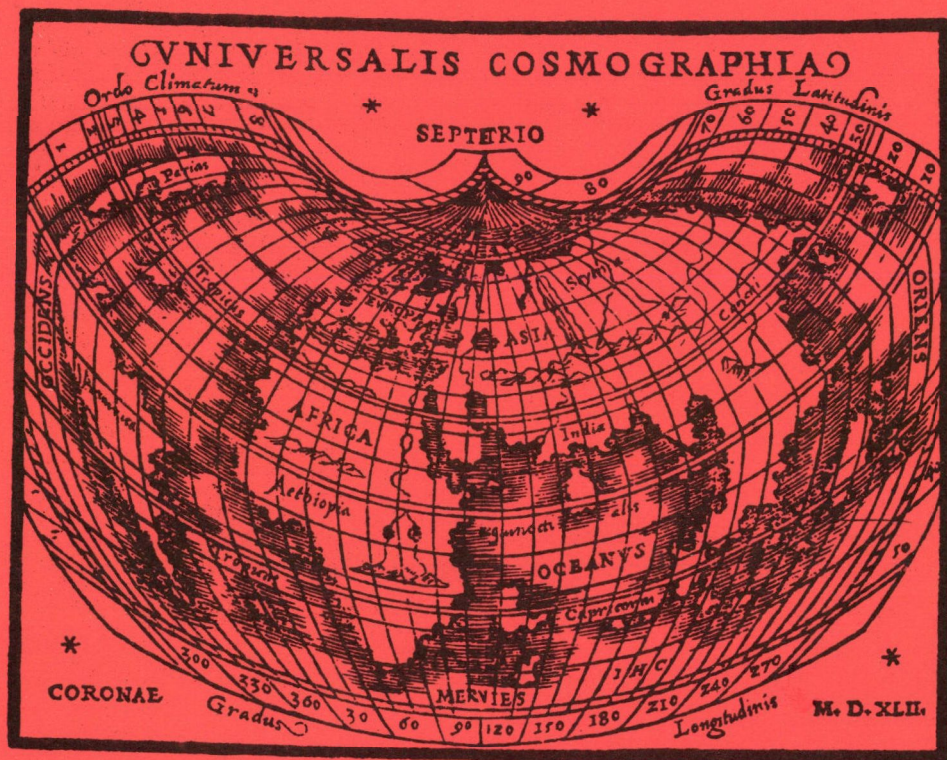

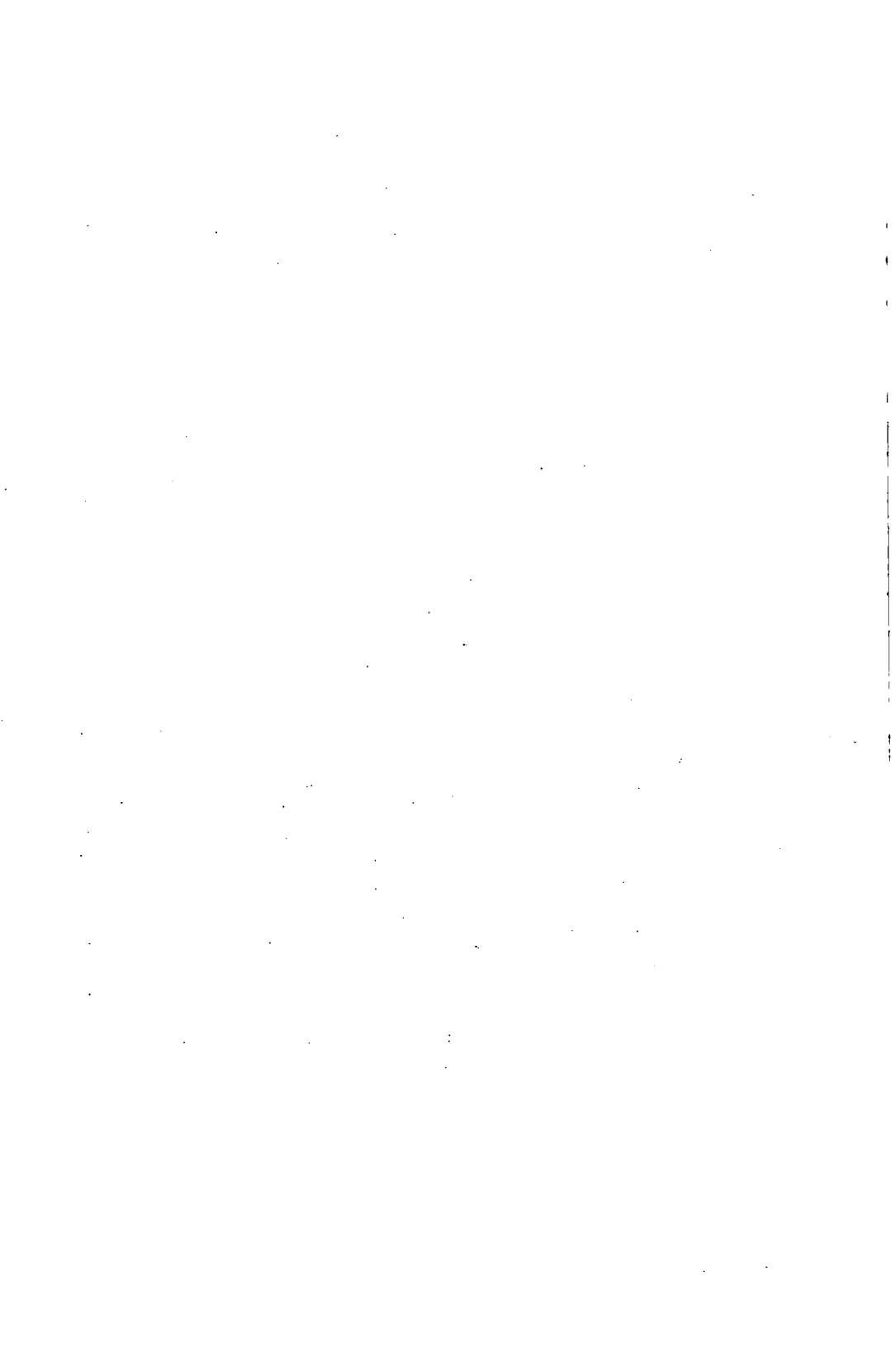
2007 MARC 26.

57779
ÁF 622

VILÁGTÖRTÉNET

2006 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Andrej Medusevskij: A polgári jog kodifikációja az Orosz és a Habsburg Birodalomban	3
Tatyjana Guszarova: A modern bürokrácia kialakulásának előzményei a kora újkori Magyarországon	16
Bodnár Erzsébet: Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében	23
Somogyi Éva: Az Osztrák–Magyar Monarchia vezető bürokráciájának identitásproblémái	32
Bebesi György: A feketeszázasság. Rövid áttekintés	37
V. Molnár László: Két felvilágosult polihisztor – Tessedik és Szamborszkij	42
Raáb Renáta: Osztrák kísérletek a dán–német kérdés megoldására 1848 nyarán	53
Czövek István: Az 1867-es kiegyezés és a porosz diplomácia	63
Szatmári Péter: Az osztrák Richelieu. Ignaz Seipel politikai portréja	74
SZEMLE	
Ireland in Transition 1867–1921 (Ism.: Zarka Zsuzsanna)	81
Annika Mombauer: Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War (Ism.: Takács Gyula)	82
Simándi Irén: Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956 (Ism.: Török András István)	84
László Kürti: Youth and the State in Hungary. Capitalism, Communism and Class (Ism.: Kiss András)	86

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,—Ft, példányonkénti eladási ára: 400,—Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A POLGÁRI JOG KODIFIKÁCIÓJA AZ OROSZ ÉS A HABSBERG BIRODALOMBAN

Az 1860–70-es évek reformjai utáni orosz jogrendszer sajátosságait a jogi dualizmus fogalmával lehet meghatározni. Ez azt jelenti, hogy Oroszországban egy időben két jogrendszer működött: a pozitív jog (leginkább a nyugati normák befogadásában fejeződött ki) és a szokásjog (alapvetően a parasztokra vonatkozó jog íratlan normái), amelyet az érvényben levő jogszabályok csak részben fejeztek ki, ugyanakkor a lakosság túlnyomó többsége jogi tudatának valós alapját képezte. Ennek megfelelően a polgári jog kodifikációjának problémája kulcskérdéssé vált a 19. század második felében és a 20. elején Oroszországban.

A vitákban a legnagyobb jogi és magánjogi teoretikusok vettek részt – K. N. Annyenkov, A. H. Golmsten, Sz. I. Zarudnij, K. D. Kavelin, N. M. Korkunov, D. I. Mejer, K. I. Malisev, Sz. A. Muromcev, Sz. V. Pahman, L. I. Petrazsickij, I. A. Pokrovszkij, V. I. Szergejevics, G. F. Sersenyevics –, akik különböző elméleti koncepciókat terjesztettek elő a kodifikációs rendszert illetően.¹ A két jog összehasonlítása által tárták fel a régi és az új jogrendszer konfliktusát és tisztázták a pozitív jogban rögzített földtulajdon-koncepció legitimitás-válságának okait. A figyelem középpontjában a jogrendszer dualizmusának megszüntetése áll, ami összefügg az ország jogrendszerének modernizációjával, az orosz földtulajdonjog hagyományos normáinak racionalizálásával és modernizálásával. Mindez az Orosz Birodalom polgári törvénykönyvének tervezetében csúcsozott ki. Különös figyelmet fordítottak a hagyományos földtulajdonlási formák új feltételek közötti jogi szabályozásának problémájára, továbbá az átmeneti földtulajdoni, földtulajdonlási és földhasználati jogi formákra.

A polgári jogok törvénybe foglalásának problémái

Az orosz polgári törvények összetételükben nem voltak egységesek, ugyanis a polgári törvénykezés több rendszerét foglalták magukba: a polgári törvénykönyvet; a Lengyel Királyság polgári törvénykönyvét; a balti kormányzóságok polgári törvényerejű jogszabályainak gyűjteményét; a Besszarábiai kormányzóságban érvényes törvényeket; a Finn Nagyfejedelemség polgári törvényeit.

A Orosz Birodalom 15 kötetes törvénykönyvét az ún. „Törvények teljes gyűjteménye” alapján hozták létre, és csak az érvényes jogszabályokat vették át. 1833. január 31-én hirdették ki, és 1835. január 1-jén lépett életbe. Teljes terjedelemben a Törvénykönyv 1832-ben, 1842-ben és 1857-ben jelent meg. 1857 után már nem közölték teljes terjedelemben, hanem csak bizonyos köteteket adták ki. 1885. november 5-én az államtanács véleményének figyelembevételével és legfelsőbb szintű jóváhagyásával új szabályokat fogadtak el az államtanács törvény-előkészítő részlege számára.

A törvénykönyv rendszerében a polgári törvényeket a X. kötet tartalmazza. 1857 után két kiadást ért meg: először 1887-ben, másodszor 1900-ban adták ki. A törvénykönyv, amely a polgári jogszabályokat tartalmazta, négy részre (könyvre) oszlott: „Családi jogok és köteleességek” (I. könyv 1–382. tc.); „A vagyonjog-szerzés és -megerősítés rendjének általános szabályozása” (II. könyv 383–933. tc.); „A vagyonjog-szerzés és -megerősítés rendjének különleges szabályozása” (III. könyv 934–1527. tc.); „A szerződéses kötelezettségek” (IV. könyv 1528–2334 tc.). A X. köteten kívül a

Számunk első öt tanulmánya elhangzott előadásként a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság „A Habsburg Monarchia és Oroszország a 19–20. században” című konferenciáján (Budapest, 2004. október 19–20.).

polgári joggal kapcsolatos kérdéseket a törvénykönyv más részeiben is szabályozták.² A magánjog folyamatos fejlődését tükrözte az is, hogy egyre növekvő számban jelentek meg cikkelyek, valamint a polgári törvénykönyv egymás utáni kiadásai.³ A törvénykezés ilyen extenzív fejlődése ahhoz vezetett, hogy a különböző periódusokban keletkezett, és ezáltal „különböző korok és társadalmi rendek nyomát” tükröző törvényhozói rendelkezéseket mesterségesen összevonták. Ezzel összefüggésben jelent meg a polgári jog egységes törvénykönyvbe foglalásának gondolata.

Az Orosz Birodalom polgári törvénykönyvének tervezete és nyugati forrásai

A polgári jog kodifikációjának koncepciója az Orosz Birodalomban egyrészt a nyugati modellekre, másrészt a 18. századi – 19. század eleji törvényhozói testületek munkájához visszanyúló saját hagyományokra, harmadrészt pedig az Orosz Birodalom törvénykönyvének kidolgozására támaszkodott.⁴

A feladat gyakorlati megvalósításának legjelentősebb kísérletét a polgári törvénykönyv tervezetének összeállítását végző bizottság felállítása jelentette 1882-ben. 1905-ig tartó tevékenysége során a testület elkészítette és kiadta az „Általános rendelkezések”-et (124 cikkely); „A családjog”-ot (626 cikkely); „Az földesúri jog”-ot (590 cikkely); „Az örökösödési jog”-ot (227 cikkely) és „A kötelezettségek”-et (1106 cikkely), valamint 12 kötetnyi magyarázó jegyzetet. A tervezet megfogalmazásában összesen 2640 cikkely található.⁵ A bizottság munkája nem egyenletesen folyt: 1899-ben jelent meg a tervezet ötödik könyve, és csak azután, 1902–1903 között a többi négy.⁶ A bizottság hosszadalmas munkája, amely az első orosz forradalom kitörésével ért véget, nem járt semmilyen gyakorlati eredménnyel az orosz törvényhozásban, a tervek pedig a liberális társadalmi közvélemény az új korhoz képest túl konzervatívnak ítélte. Ugyanakkor a bizottság, amely munkájában a legjobb szakemberek vettek részt, különösen jelentős tájékoztató jellegű és elemző anyagot gyűjtött össze, amely az összehasonlító jogi vizsgálatok szempontjából egyedülálló forrásgyűjtemény.

A polgári törvénykönyv tervezetének előkészítése során komoly munkát végeztek a nyugati polgári jogi törvénykönyvek összegyűjtésével, lefordításával és kommentálásával. Ennek eredményeképpen rendelkezünk a 19–20. század fordulójára jellemző helyzetet rögzítő polgári törvénykönyvek összességével. Ezek vizsgálatunk számára az alábbi szempontokból érdekesek. Először is: szabályozzák a magánjog intézményeit különböző nemzeteknél, másodsor: fordításuk demonstrálja, hogyan értelmezték ezeket a szabályokat az orosz jogászok, harmadszor pedig: lehetővé teszik annak megértését – mind a hasonlóságok, mind pedig a különbségek tekintetében –, milyen külföldi normákra és milyen mértékben támaszkodtak az orosz törvényszerkesztők a polgári törvénykönyv tervezetének előkészítése során.

A lefordított törvénykönyvek vizsgálatakor speciális forráselemzésre és jogi értelmezésre van szükség, mivel a nyugati törvénykönyvek összetétele nem homogén. Keletkezésük, jogforásaik, elfogadásuk időrendje eltérnek egymástól. Mindezeket a körülményeket figyelembe kell venni az orosz polgári törvénykönyv tervezetére gyakorolt hatásuk magyarázatakor.

A szerkesztőbizottság által feldolgozott törvénykönyveket öt alapkategóriára oszthatjuk. Az első kategóriához tartoznak a polgári jog klasszikus törvénykönyvei, amelyek a francia forradalom következtében vagy eszmeisége közvetlen hatására keletkeztek. Közös jellegzetességük, hogy igyekeztek rögzíteni a magánjog elveit, ame-

lyek a természetjog racionalista értelmezéséből erednek, illetve törekedtek a római jog normáinak maximális kihasználására. Ezek alapmodellje az 1804-es Code Napoléon volt.⁷ A francia törvénykönyv hatása óriási jelentőséggel bírt világszerte a 19. század során.⁸ A holland (1838. október 1.), az olasz (1865. június 25.), a román (1864. december 4.), a portugál (1867. július 1.) és a spanyol (1888, új szerkesztésben 1889. július 24., ami már az olasz törvénykönyv hatását is tükrözte), illetve Európán kívül az egyiptomi (1883) polgári törvénykönyv modelljévé vált. Különösen jelentős volt a közép- és dél-amerikai államokra, illetve Nyugat-Indiára gyakorolt hatása. A Code Napoléon alapelvei a spanyol polgári törvénykönyv közvetítésével jutottak el ezekbe az országokba.

A felvilágosodás filozófiai alapelveinek hatását magukon viselő és az orosz jogra hatást gyakorló törvénykönyvek csoportjához sorolhatók a dél-európai törvénykönyvek,⁹ a spanyol és a portugál polgári törvénykönyvek,¹⁰ valamint az Olasz Királyság polgári törvénykönyve, amelyet – miután Viktor Emánuel szentesítette – 1865. június 25-én tettek közzé.¹¹ Az olasz törvénykezés rendszere alapvetően a Code Napoléon francia rendszerét képezte le. Ennek a rendszernek a logikája azon alapszik, hogy a polgári jog alanyai a személyek, a vagyon, a vagyon megszerzése és másik személyre való átruházása. Ahogy az olasz törvénykönyv orosz fordításának bevezetőjében Sz. I. Zarudnij szenátor megjegyezte, „csupán néhány módosítással tulajdonképpen ugyanolyan rendszert fogadtunk el mi is polgári törvényeink megfogalmazásában”. Ezzel magyarázható az oroszok érdeklődése az olasz törvénykönyv iránt, amelyet annak olasz elfogadása után gyakorlatilag azonnal lefordítottak, és éppen akkor, amikor felélénkültek a viták az orosz polgári törvénykezés megreformálásáról (1869). Ez a magyarázata Zarudnij azon törekvésének is, hogy összevesse az új olasz törvénykönyvet a meglévő orosz polgári törvényi szabályozásokkal. Az olasz törvénykönyv forrása pedig a Code Napoléon volt, amely megelőzte a felvilágosodás és a természetjog hatását tükröző 1837-es szardíniai törvénykönyvet. Azonban a törvénykönyvek legfőbb és eredendő forrása a római jog volt.

A második kategóriát azok a törvénykönyvek alkotják, amelyek később keletkeztek, és egy másik, a német hagyományon alapultak. Idesorolható mindenekelőtt az Osztrák Császárság polgári törvénykönyve 1811-ből.¹² Az idetartozó törvénykönyvek másik jellegzetes példája a Német Birodalom polgári törvénykönyve 1898-ból, amelyet éppen az idő tájt dolgoztak ki és léptettek életbe, amikor az orosz szerkesztőbizottság folytatta tevékenységét.¹³ A német törvénykönyvről folytatott viták fontos ösztönzőként hatottak a törvényalkotásra az Orosz Birodalomban és más közép- és kelet-európai országokban is. Ezekre a törvénykönyvekre az jellemző, hogy erőteljesen érezhető rajtuk a történeti jogi iskola hatása, amely hosszú ideig elutasította az egységes törvénykönyv szükségességét a Német Birodalomban, illetve jóval később keletkeztek, és a nyelvezetük túlon túl absztrakt. Utóbbi azzal magyarázható, hogy igyekeztek egyeztetni a római és a hazai jog egymásnak ellentmondó normáit.¹⁴ A polgári törvénykönyv német modelljének hatása a 19–20. század fordulóján elég jelentős volt, az 1898-as japán polgári törvénykönyv például teljes egészében ezen a modellen alapszik.¹⁵ Oroszországban a német törvénykönyv fogadtatása jóval visszafogottabb volt. Megjegyzendő, hogy az orosz polgári törvénykönyv tervezetének összeállítói alaposan tanulmányozták és felhasználták a német területek hagyományosabb jogi gyűjteményeit is, mint a porosz önkormányzati jogot, a bajor és a szász polgári törvénykönyvet.

A harmadik kategóriát a két jogi hagyomány szintézisének kísérletei alkotják. A bizottság tanulmányozta Zürich kanton polgári törvénykönyvét, amely 1856-ban lépett életbe.¹⁶ Ez a francia és a német jogszabályok eredeti szintézisének tekinthető, amely figyelembe veszi Svájc német részeinek jogi sajátosságait is. Az említett törvénykönyv tulajdonképpen szerzői munka volt, és alkotója, az ismert jogtudós, Johann Kaspar Bluntschli elméleti nézeteit tükrözte vissza. A zürichi polgári törvénykönyv a német történeti jogi iskola és a pandektisztika hatásáról tanúskodott, ugyanakkor szerzője jól ismerte a zürichi magánjogot is. A bizottság figyelme kiterjedt Közép- és Kelet-Európa törvénykezésére, valamint a balkáni országok, Románia, Szerbia, sőt Montenegró polgári törvénykönyveinek elemzésére is. Ezek az országok szintén törekedtek arra, hogy a klasszikus jogi normákat összehangolják a szokásjoggal.

A bizottság által elemzett törvénykönyvek negyedik kategóriája olyan törvényeket tartalmaz, amelyek a magánjogot az angolszász jog sajátosságainak figyelembevételével szabályozzák. Ebből a szempontból a legértékesebbek az 1873-as kaliforniai polgári törvények, amelyek megkísérelték szintetizálni az angolszász és a kontinentális jogszabályokat.¹⁷ Az 1872-ben kidolgozott és 1873. január 1-jén életbe lépett kaliforniai polgári törvénykönyv, mint kutatója és publikálója, K. Malisev állította, valójában szinte szó szerinti átvétele volt a New York-i tervezetnek, amelyet New York törvényhozó testületének megbízásából készített egy különbizottság, és megjegyzésekkel ellátva 1865-ben adtak ki. A magyarázatokban feltüntették a forrásait, vagyis a New York államban érvényes törvényeket, az angol és az amerikai bíróságok döntéseit, híres amerikai jogászok munkáit (Kent, Story, Parsons stb.), idézeteket angol szerzők munkáiból és Viktória korabeli új angol törvényeket, valamint francia polgári és kereskedelmi törvénykönyvek cikkelyeit, Pottier értekezéseit szerződésekről és kötelezettségekről, amelyek megfeleltek az angol és észak-amerikai jog által elfogadott rendelkezéseknek. Tartalmilag a tervezet átfogta a polgári jogi intézmények összességét, illetve az angol általános jog mintája alapján a kereskedelmi és a tengeri jogszabályokat. Ezt a tervezetet nem fogadták el New Yorkban, viszont bevezették Kaliforniában.¹⁸ A kaliforniai polgári törvénykönyv orosz nyelvű publikációja tartalmazta a változtatásokat egészen 1901-ig és az állam törvényei alapján tett kiegészítéseket is, továbbá összevetette a New York-i tervezet cikkelyeivel és az állam 1903-ban kiadott új törvényeivel.

Az orosz tervezetre hatást gyakorló polgári jogi emlékek ötödik kategóriájába tartoztak az Orosz Birodalom törvényei, amelyek egyes különálló, nem orosz területeinek jogrendszerét szabályozták. Ehhez a kategóriához kell sorolnunk mindenekelőtt a Lengyel Királyság polgári törvényeit;¹⁹ a balti kormányzóságok polgári törvényerejű rendeleteinek gyűjteményét;²⁰ valamint a finn általános törvénykönyvet és kiegészítő törvényerejű szabályozásait.²¹ A Lengyel Királyság polgári törvényei jelentős mértékben eltértek az orosz polgári törvénykezéstől, ugyanis jóval pontosabban rögzítették az általános polgári és tulajdonjogokat. Az alapjukat alkotó 1825-ös polgári törvénykönyvre jelentős mértékben hatott a Code Napoléon, ami nyilvánvalóan kiderül már a fő fejezetek szerkezetének egyszerű összehasonlításából is. A finn általános törvénykönyv tulajdonképpen a Svéd Királyság általános törvénykönyvének átdolgozása volt, amelyet a svéd Riksdag 1734-ben fogadott el, és Frigyes király 1736. január 23-án hirdetett ki. Finnországot az 1809. szeptember 5 (17)-i fredrikshamni megegyezéssel Oroszországhoz csatolták, a törvénykönyv sajátos törvényi formaként érvényben ma-

radt. Hagyományos jogszabályokat tartalmazott, legalábbis megalkotásának korához képest.

Az orosz törvénykönyv szerkesztői számára tehát nem volt egyszerű feladat összeegyeztetni a különböző jogrendszerek – az új és a hagyományos, a kodifikált és a precedens jog, az írott és a szokásjog – rendelkezéseit részint egymással, illetve az orosz törvényekkel, de elsősorban a polgári törvényekkel (Törvénygyűjtemény X. kötet 1. rész), illetve a bírósági gyakorlattal, a Kormányzó Szenátus Semmitűszékének döntéseivel és magyarázataival.²² A polgári törvények fordításai alapján megállapítható, hogy a szerkesztőbizottság feltérképezte a kortárs polgári törvénykezés teljes tartományát. A tervezet általános fejezeteire, többek közt a tulajdon fogalmára a legnagyobb hatást a francia és a hozzá közelálló, olasz polgári törvénykezés, valamint a kaliforniai törvények gyakorolták, amelyek nagyon pontosan szabályozták a földmagántulajdont. A svájci általános jog kétségtelenül a földtulajdon-viszonyok (bérlet, szolgálat) szabályozása szempontjából tarthatott érdeklődésre számot. A német törvénykönyv olyan kidolgozott jogszabályokat tartalmazott, amelyek – megfelelő társadalmi korlátozások mellett és a harmadik fél érdekében tett korlátozások mellett (a tulajdon társadalmi funkciója) – biztosították a magántulajdon létének elismerését és védelmét. A földtulajdonnal kapcsolatos jogszabályok tartalmi kidolgozásakor nagymértékben felhasználták a nyugati orosz – a lengyel és a balti – kormányzóságok jogrendszerét. A paraszti szokásjog szükségessé tette a finn törvénykönyv elemzését. Összességében véve azt állíthatjuk, a bizottság által elvégzett kutató- és elemző munka, illetve a publikálás hatalmas – de kellőképpen nem értékelt – hozzájárulás az orosz polgári jog összehasonlító tanulmányozásához.

Az osztrák polgári törvénykönyv jelentősége az orosz törvényalkotók számára

Az orosz kodifikátorok számára különösen nagy jelentőségűek voltak a római jogból eredő alapelvek, amelyeken az újkor jogi hagyománya alapult: a törvény előtti egyenlőség, a vallási meggyőződéstől független polgári jog, a személyi szabadság védelme és a tulajdon sérthetlenségének elve, valamint az a szándék, hogy „megakadályozzák a személyek egyenlőségének olyan intézkedésekkel történő megszüntetését, amelyek örök egyenlőtlenséget teremtenének a vagyoneelosztásban”. Ez a polgári társadalom jogi intézményeinek létrehozását, a különböző rendi és vagyoni előjogok megszüntetését, a személyi jogok polgárjogi szabályozási rendszerének középpontba állítását jelentette. Ezek az alapelvek, amelyeket a francia Code Napoléon hirdetett, nemcsak a Habsburg Birodalomban voltak újak, hanem még inkább a kelet-európai országok és különösen az Orosz Birodalom számára.

Az Ausztriai Általános Polgári Törvénykönyvet (1811) a felvilágosult abszolutizmus emlékének tekinthetjük.²³ A felvilágosodás szellemiségét és a római jog hatását tükrözte. A római és az újkéletű jogszabályok dualizmusának összehangolása más törvénykönyvekhez hasonlóan a természetjoghhoz való fordulás formájában történt. Ugyanakkor a törvénykönyv számos olyan magyarázatot és megjegyzést tartalmazott, amelyek korlátozták e jogszabályok alkalmazását. Ennek a hagyományos agrárviszonyok és a rendi függés formáinak fennmaradása volt az oka. A fennálló orosz viszonyok, mint közismert, megakadályozták M. M. Szperanszkijt abban, hogy elfogadtassa a francia modellen alapuló polgári törvénykönyvet.

Lényeges hasonlóságok jelentkeztek a kodifikáció történetében a közép- és kelet-európai országokban, de különösen a Habsburg és az Orosz Birodalomban. A természetjog filozófiájának elvein alapuló eszmék a törvénykezési gyakorlatban az ún. felvilágosult abszolutizmus korában, II. Frigyes, II. József és II. Katalin uralkodása alatt kezdtek megvalósulni. A 18. század közepén mindenütt újrakezdték és felgyorsították a kodifikációs munkálatokat, befejezték a törvénykönyv-tervezeteket, amelyek azonban szinte sehol nem emelkedtek törvényerőre. Példaként említhetjük a porosz törvénykönyv első tervezetének elkészítését, amelyet II. Frigyes Samuel von Coccejire bízott 1747-ben. A tervezeten 1749–1751 között dolgoztak, ám az uralkodó nem hagyta jóvá. Folytak a munkálatok a bajor törvénykönyv létrehozására is (1751–1756). A tervezet, amelyet 1756-ban Xaverius Aloysius Kreittmayr báró, koronatanácsos állított össze, azonban nem tudta a helyi jog eltéréseit összeegyeztetni és meghaladni. A polgári jog törvénybe foglalásának gondolata Szászországban is felmerült (1763), felállítottak egy törvényalkotói bizottságot, amelynek tevékenysége azonban nem járt eredménnyel. Az olasz államok közül Piemontban már a 18. század elején megkezdődött a kodifikáció, majd folytatódott Nápolyban, ahol III. Károly minisztere, Bernardo Tanucci kormányzása alatt, 1751-ben Cirillo elkészített egy törvénykönyvet, majd a Toscanai Nagyhercegségben, ahol 1745-ben P. Neri hozzáfogott a kodifikációhoz, de nem fejezte be, s végül Modenában, ahol S. Ferenc herceg uralkodása alatt 1755-ben megalkottak egy törvénygyűjteményt.²⁴

A Habsburg Birodalomban 1753–1755 között dolgozták ki a polgári törvénykönyv tervezetét, azonban itt sem hagyták jóvá. Ausztriában – talán a porosz munkálatok hatására – 1753-ban Mária Terézia utasítására a birodalomhoz tartozó valamennyi területen egységes jogrend kidolgozására Brünnben felállítottak egy kodifikációs bizottságot. A bizottság célja a különböző tartományok polgári írott és szokásjogának rendszerezése és – a külföldi törvények figyelembevételével – az ésszerűség elveinek megfelelő általános jog megteremtése volt. A hosszadalmas munka, amelyet a kodifikációs bizottság összetételének, vezetőinek állandó cserélődése és tevékenységének folyamatos bürokratizálódása kísért, csak 1766-ban fejeződött be, amikor megalkották az első polgári törvénykönyv tervezetét. Az államtanács elé terjesztett anyagot azonban nem hagyták jóvá, és következésképpen Mária Terézia sem írta alá. A polgári jog kodifikálását tovább folytatták, és II. József reformjainak időszakában részben be is fejezték. Az 1785-ben előterjesztett tervezetet alapnak tekintették, és az ismételt felülvizsgálat után kihirdették. 1787-ben a törvénykönyv – pontosabban egy része – „II. József Kódexe”-ként életbe lépett a német tartományokban és Galíciában. A törvénykönyv az állam jelentős területén semmissé nyilvánította az eddig érvényben lévő jogot, és ezáltal fontos lépést tett előre a jogrend egységesítésében és az állami irányítás központosításában. II. József uralkodása alatt kodifikáció több területen folyt, átfogva a polgári, a büntető- és a perjogot. A folyamat intenzív jellege pedig nagyon jellemző volt az osztrák felvilágosult abszolutizmusra. Azonban szinte egyik intézkedés sem fejeződött be az adott szakaszban, az újonnan bevezetett törvények jelentősége csupán a hatályban lévő jog részleges megváltoztatásában rejtett.

Hasonló helyzet alakult ki a 18. század ötvenes éveiben az Orosz Birodalomban, amikor az új törvénykönyv már elkészített tervezetét I. Erzsébet nem hagyta jóvá, és II. Katalin híres törvényhozói bizottságának későbbi tevékenysége (1767) szintén nem hozott eredményt annak ellenére, hogy jelentős lelkesedést váltott ki a közvéleményben. A 18. század közepén végzett kodifikációs munkálatok menetének és eredményének összehasonlítása nyomán megállapíthatóak a hasonlóságok.²⁵

A kodifikáció a felvilágosodás, a francia forradalom és a napóleoni háborúk okozta mély társadalmi és intellektuális változásoknak köszönhetően a 18–19. század fordulóján új szakaszba lépett Közép- és Kelet-Európa országaiban. A francia forradalom eszméinek hatásával magyarázható a porosz földtörvénykönyv megalkotásával kapcsolatos munka menete 1794-ben, amelynek előkészítése már az 1780-as években elkezdődött. Nyomon követhető, hogyan változott a kodifikátorok hozzáállása a probléma megoldásához. Konzervativizmusa ellenére ez a dokumentum tulajdonképpen az újkor első befejezett polgári jogi törvénykönyve, amely megelőzte a klasszikus Code Napoléont, ugyanakkor gyakorlatilag ugyanazokat a fő jogforrásokat rendszerezte (római jog, szokásjogi jelleget hordozó nemzeti jog, a jogtudomány eredményei, bírósági precedensek). A porosz törvénykönyv fókuszában a különösen fontos tulajdonjog állt, amelyből az összes többi polgári jog következik: a dologi és az örökösödési jog. A porosz törvénykönyv jellemzője azonban az volt, hogy minden oldalról igyekezett szabályozni a rendiséget, annak intézményeit, a kormányzást és a bírósági eljárást, valamint maximálisan korlátozni és állami ellenőrzés alá kívánta vonni az egyéni kezdeményezéseket.

Az osztrák polgári jogi törvénykönyv összeállítása jóval később kezdődött, mint a porosz, ezért figyelembe vették a forradalmak utáni időszak jogelméletének eredményeit is. II. Lipót császár 1790-ben feloszlatta a meglévő törvényhozói testületet és újat állított fel. Számos központi és tartományi bizottság hosszadalmas munkája ért véget azzal, hogy az államtanács áttanulmányozta és jóváhagyta a tervezetet, amely 1811. július 1-jén életbe lépett. Ezt követően kiterjesztették a törvénykönyv érvényességét az állam egész területére.²⁶ A korábbi német jogelmélet eredményeit ötvöző és a francia felvilágosodás erőteljes hatása alatt 1811-ben létrejött „Osztrák Császárság Általános Polgári Törvénykönyve” jelentős lépés volt az európai jogalkotás történetében.

Számos 18. századi törvényhozói testület eredménytelen működése után a 19. század elején változás következett be. A kodifikációs munkálatokat ekkor már M. M. Sziperszkij vezette, aki a természetjog filozófiájának a híve volt, és a Code Napoléont racionális mintának tartotta az Orosz Birodalom számára. Az orosz polgári törvénykönyv első része már 1809-ben elkészült, és 1810. január 1-jén az államtanács elé terjesztették. A tanács hamarosan áttanulmányozta a második részt is (a vagyontól). A harmadikat (a szerződésekről), bár Sziperszkij készítette elő, nélküle vitatták meg 1813-ban. A bizottság további munkája gyakorlatilag eredménytelen maradt. Sziperszkij törvénykönyvének életbe léptetése kétségtelenül fontos előrelépést jelentett volna a társadalom átalakítását előmozdító jogmodernizációban.

Megállapítható tehát a polgári jog törvénybe foglalását célzó törekvések egyidejűsége a Habsburg és az Orosz Birodalomban a 18. század folyamán és a 19. század elején, valamint a filozófiai alapelvek azonossága (a természetjog és az ész ideálja). Az eredmény azonban eltérő volt: Ausztriában a törvénykönyvet elfogadták (1811-ben), Oroszországban viszont nem.

Az Orosz Birodalomban a polgári törvénykönyvet nem fogadták el teljes egészében, azonban a Habsburg Birodalomban elfogadott kódex olyan jogszabályokat tartalmazott, amelyek valójában csak deklaratív jellegűek voltak, hiszen gyakorlati megvalósításuk nehézségekbe ütközött. „Minden ember – mondta ki az ausztriai törvénykönyv – rendelkezik vele született, az ész által diktált jogokkal, ezért személynek tekintendő. A rabszolgaság, vagyis a jobbágytság intézménye, valamint az ilyen jellegű jogokkal való élés a hatalom birtokosai részéről az osztrák területeken nem engedélye-

zett.” Ugyanakkor a továbbiakban meghatározták, hogy a földesurak és a birtokaikon élő parasztok jogait és kötelességeit „az adott tartomány fő törvényei és a politikai rendeletek” írják elő (1446. cikk). Ez tulajdonképpen visszavonta az örökös jobbágy-ság tiltásának elvét. A törvénykönyv nem érintette a rendi kiváltságokat a vadászat, az erdők, a kereskedelem, a szolgák tekintetében, valamint „a földesurak és a parasztok viszonyában”, amit nem törvény, hanem „politikai rendeletek” szabályoztak. A jogszabályok humanista és felvilágosult szellemben történő értelmezése úgy történhetett volna, ha azzal a joggal ruházzák fel a bíróságokat, hogy a törvényi hézagokat bizonyos esetekben a természetjog elvei alapján egészítsék ki (7. cikk). Ez azonban nehezen valósulhatott meg a bíróságok függetlenségének korlátozása, illetve az udvari dekrétumok gyakorlata miatt. Ennek következtében a mai kutatók a törvénykönyvet olyan kompromisszumként határozták meg, amely formális jogi szempontból bizonyos mértékig megelőzte a korát, de a társadalmi alapjait az 1848-as forradalom után felülvizsgálták és a jobbágyi függőséget megszüntették.²⁷

A törvénykönyv a polgári jog rendszerét a magánjogok alapelveire építette, amelyet az alábbiakban határozta meg: „a személyi jogok” (I. rész), vagyon- és dologi jogok (II. rész), valamint „a személyi és a dologi jogok meghatározásáról szóló általános rendelkezések” (III. rész). A dologi jog koncepciójának középpontjában a személyeknek a tulajdonhoz való viszonya állt (285. cikk). A koncepció a polgári társadalom alapelvét fejezte ki: az emberek fölötti uralom felváltását a dolgok fölötti uralommal. Ez az elv valósult meg a tulajdonlás szabályozásában, amit pedig „a dolog fölötti hatalmat” jelentő birtoklás, tulajdonlás és akarat fogalmaival értelmeztek. „Akinek a tulajdonában van a dolog – magyarázta a törvénykönyv –, az a birtokosa. Amennyiben a dolog birtokosának akarata arra irányul, hogy megtartsa azt, mint sajátját, a dolog tulajdonosává válik” (509. cikk). Innen ered a jóhiszemű és a rosszhiszemű birtoklás megkülönböztetése, amely a tulajdonos azon meggyőződésén alapul, miszerint a tulajdonlása megalapozott. A tulajdonlás törvénytelen, ugyanakkor jóhiszemű is lehet (tévedés vagy a törvényi előírás nem ismerete esetén) (326. cikk).

Az ausztriai polgári törvénykönyv sajátosságának a tulajdonviszonyokkal, továbbá az eltulajdonításból, gyarapodásból és tulajdon-átruházásból eredő tulajdonszerzéssel kapcsolatos jogszabályok érthetősége és tömörsége tekinthető. A jogszabályok fejezetek szerinti kifejtését az olyan általános fogalmak meghatározása és magyarázata kíséri, mint például a „tulajdonlás”, az „öröklés”, a „szerződés”, amelyek nem nélkülözik a didaktikus, sőt propedeutikus elemeket, mégis érthetőek. Még a konkrét jogszabályok is meghatározzák a fogalmakat, különösen a bonyolult vagy a specifikus jogszabályok értelmezése során. A hitbizomány (a hagyományos örökösödési jog intézménye, amelyet Franciaországban a forradalmi törvények megszüntettek) fogalmának bevezetésekor a törvénykönyv többek közt megmagyarázza, hogy a „hitbizományi szubsztitúció” fogalma alatt az örökhagyó azon rendelkezése értendő, miszerint az örökös köteles a halála után átadni az örökséget a második választott örökös részére (608. cikk). Annál inkább hiányzik ez a fajta érthetőség és pontosság a földviszonyok kérdésében, miáltal fölvetődik a kérdés, vajon nem tudatosan, gyakorlati megvalósíthatatlansága okán kerültek-e meg ezt a problémát.

Nagyon absztrakt és sematikus formában fogalmazták meg a szolgalmi jogszabályokat, amelyek úgy kerülnek meghatározásra, mint dologi jogok vagy a tulajdonos azon kötelezettsége, hogy „valamit elviseljen, vagy valamit ne tegyen meg a hozzá tartozó dologgal kapcsolatban”. Engedélyezik a „földszolgálat” (472–475. cikk) lehetőségét, amelyet azonban nem szabályoznak olyan részletesen, mint más (rá kö-

vetkező) törvénykönyvek. Ez jellemző más fontos problémákra is, úgymint a bérlet, a járadék, a kártérítés szabályozására, a földtulajdonosok közti konfliktusok megoldására, illetve a földtulajdonosok jogainak lehetséges korlátozására. A francia és az olasz törvénykönyvön kívül az ausztriai törvénykönyv is hatással volt az orosz polgári törvénykezésre, részben olyan jogszabályok esetében, amelyek a franciánál közelebb álltak a római joghoz, mint például az értékesítési szerződések (ld. az Orosz Birodalom Törvénygyűjteménye 707. cikk X. könyv 1. rész), bár az osztrák rendszer nem jelenik meg olyan markánsan az orosz jogban.

Az átmeneti tulajdonformák és a földtulajdon a nyugati és az orosz magánjogban

A vizsgált korszak szakirodalmában az egyik központi problémát az átmeneti tulajdonformák elemzése jelenti, amelyek a nyugat-európai jogban hosszú ideig léteztek a polgári társadalom és a magántulajdon nagyon fontos intézményének kialakulásáig. Az átmeneti tulajdonformák vizsgálata kiterjedt az újkor magánjogi kategóriáihoz való hasonlóságuk és ezektől való eltéréseik, valamint a római jog idevágó kategóriáihoz való viszonyuk meghatározására.

E tekintetben különös jelentőséggel bírtak a római és polgári jogi szakértők (Sz. A. Muromcev, L. I. Petrazsickij, G. F. Sersenyevics), a jogtörténészek (M. M. Kovalevskij, Ny. P. Pavlov-Szilvanszkij, V. M. Hvosztov, I. A. Pokrovskij), illetve az ókortörténészek (M. I. Rosztovcev) munkái.²⁸ Az orosz agrárkérdés teoretikusai (A. A. Kaufman, A. A. Kornilov stb.) is kénytelenek voltak ezeket a problémákat tanulmányozni, és az orosz agrárhelyzetet, illetve társadalmi viszonyokat a nyugati polgári jog kategóriái alapján értelmezni.²⁹ A kutatások olyan nyugati példák megismerését célozták, amelyek hasonlóak a sajátos orosz földtulajdonlási és földhasználati formákhoz, az átmeneti földtulajdon változó formáihoz az 1860-as évek reformjainak korszakában.³⁰ A nyugati és az orosz polgári jog kategóriáinak összehasonlító tanulmányozása teljesen természetes és érthető annak ismeretében, hogy többször végződött kudarcral az orosz polgári törvénykönyv megalkotása, mivel nem lehetett megfelelő nyugati jogi kifejezést adni a sajátos orosz formáknak. Ennek következtében az orosz jogászok olyan jogi jelenségeket elemeztek, amelyek alapvetően idegenek voltak az orosz jogtól, vagy legalábbis nem kaptak határozott kifejezési formát (mint a római és középkori nyugati jogban, később pedig történelmi csökevények formájában a kor Európájának néhány országában érvényes polgári törvénykönyvben).³¹

Az 1861-es jobbágyreform előtt folytatott viták a földtulajdonlás és földbirtoklás meglévő formái történelmi legitimitásának bizonytalanságáról tanúskodtak. Homlokegyenest ellenkezőleg értelmezték azt a kérdést, vajon a föld kinek a tulajdona: a földesuraké vagy a parasztoké. Míg az egyik oldal a pozitív törvényre hivatkozhatott (amely azon az elképzelésen alapult, hogy a földet az államnak tett szolgálataiért adományozták a földesúrnak), a másik oldal, a parasztság a szokásra, amely szerint a földterületen parasztok éltek, mielőtt az állam bevezette volna a feltételes földtulajdonlás rendszerét. Az első értelmezés szerint a föld valódi tulajdonosa a földesúr, a paraszt csak használója; a második szerint viszont a parasztnak minden történelmi joga megvolt a földhöz, csak a jobbágyság intézményével elvették vagy korlátozták ezt a jogot, és a reformokkal vissza kell neki adni. A jogi dualizmus eredetének illetően magyarázata a földtulajdon legitimitásának két ellentétes – a racionális és a hagyományos – típusának megjelenésére világít rá.

A jogi dualizmus feloldása háromféleképp történhet: a legitimitás egyik típusának és a hozzá kapcsolódó jogszabályok és gyakorlat másik által történő fokozatos kiszorításával (a törvénykezéssel és a bírósági gyakorlaton keresztül), kompromisszum megteremtésével (a történelmileg létrejött tulajdonviszonyok törvényi megreformálásával), s végül a társadalmi intézmények gyorsított modernizációjával, amelyet jogi vagy nem jogi úton, „felülről jövő forradalom” formájában hajtanak végre.

A korabeli orosz jogászok (K. D. Kavelin és mások) szerint a probléma lényege, mi szabályozza a föld tulajdonosa (földesúr) és a rajta dolgozó, függő helyzetben lévő emberek (parasztek) viszonyát: a hagyomány vagy a szerződés. A római jogi gyakorlatban (és a nyugati törvénykönyvekben) a szerződéses viszony dominált, ellentétben az orosz jogi szabályozással, ahol döntő jelentőségű volt a hagyomány mint egyfajta szokásjog szerepe. A szokásjog és a pozitív jog közötti ellentét – míg az előbbi ugyanis inkább a parasztek hagyományos igazságérzetére, az utóbbi pedig a polgári jog alágaként értelmezett szerződéses jog racionális formuláira támaszkodott – az orosz társadalom ellentmondásainak egyik kifejezőjévé vált a 19. század második felében.³²

Az orosz polgári jogászok a precarium és a commodatum római fogalmait használták fel, amelyek elsősorban abban különböztek egymástól, hogy eltérő mértékben szabályozták jogilag a föld tulajdonosa és használója (rendszerint a föld nélkül felszabadított rabszolga és a földtulajdonos) közti viszonyt. Az emphyteusishoz hasonló precarium szerződés – amely alapján a tulajdonos ideiglenesen birtokot ad adóterhek fejében – az átmeneti korszak koncepciójának alapja lehetett, szabályozhatta a földtulajdonnal rendelkező földesúr és a megváltási művelet pénzügyi befejezéséig ezzel nem rendelkező paraszti viszonyát. Ezek a jogviszonyok a földesúr és a volt jobbág közötti szerződéseken, az ún. szabályzati iratokon alapultak. A precarium hasonlósága az orosz szerződéses hagyománnyal abban mutatkozott meg, hogy mindkét esetben hiányzott a határozott törvényi szabályozás, illetve ez a szerződés inkább morális, mint jogi jellegű volt.³³

A földtulajdoni, földtulajdonlási és földhasználati viszonyok összehasonlító elemzése az alábbi szempontokat ölelte fel: kondomínium (amely a parasztek obscsinából való kiválása és a faluközösség felbomlása során végzett földprivatizáció idején volt aktuális), szolgálat (a földesúri földeket használó parasztek számára), emphyteus (hosszú távú bérlet mint a magántulajdon sajátos alternatívája). A kutatások fontos eleme volt a nyugati polgári törvénykönyvek idevágó rendelkezéseinek elemzése, különösen azoké, amelyek (mint az ausztriai) a földtulajdon, a földtulajdonlás és földhasználat hagyományos formáinak, valamint az örökösödési jogi kategóriák új értelmezését igyekeztek nyújtani.

A kutatások másik irányát a nemzeti jog intézményei jelentették, amelyek kiemelték a racionális rendszerből a polgári jogot. Ilyenek voltak a családi birtokok, a koronabirtokok és védett birtokok, a majorátusok, a faluközösségek földjei, amelyek megőrizték a földtulajdonlás vagy földhasználat hagyományos rendi jellegű formáit. S végül értelmezték az olyan függési viszonyokat tárgyaló római formulákat (kolonátus, precarium, klientéla), amelyek az átmeneti orosz társadalom sajátos kategóriáinak interpretációját segítették elő (állami parasztek, szerződéses jobbágyságok, udvari emberek).

Ennek jegyében érthetőbbé válik, miért voltak oly hevesek a társadalmi függés különböző orosz formái kapcsán felmerült viták. Vita alakult ki V. O. Kljucsevszkij és V. I. Szergejevics között a röghöz kötésről, Ny. I. Karejev a francia

forradalom előtt létező feudális függés formáit elemezte, M. M. Kovalevszkij pedig a nyugati és az orosz földközösségek szerepét. Mások a nyugati és az orosz feudális viszonyok összevetésének lehetőségeit vizsgálták, így többek között a patronátust. Elemezték a jogviszonyokat a polgári társadalomba való átmenet során (pl. A. Sz. Lappo-Danyilevszkij és mások által kidolgozott elméletek a függőségi viszonyokról és a magánjogi szerződésekről).³⁴ A kolonátus – mint az átmeneti korszak univerzális formája – orosz analógiák keresésére ösztönzött (M. I. Rosztovceva és M. Weber).³⁵ Ilyen analógia található, hiszen a római kolónusok és az orosz parasztok (felszabadítás utáni) jogi státusa nagyon hasonló volt, és két jellemző határozza meg: egyfelől a röghöz kötöttség, másfelől a személyi szabadság fennmaradó korlátozása.

Az orosz polgári törvénykönyv tervezete komoly kezdeményezést jelentett általában az orosz magánjog és különösen a földjog modernizációjában. A törvénykönyv tervezete törvényszerű eredménye volt annak, hogy az Orosz Birodalom az 1860-as évek nagy reformkorszakától kezdődően a szolgáló emberek alkotta államból a polgári társadalom és a jogállam irányába fejlődött. Valójában nagyon fontos kormánykezdemenyezésnek tekinthető, amely arra irányult, hogy megszüntessék az országban a jogi dualizmust. A tervezet és nyugati forrásainak, illetve a korszak jogi és történelmi szakirodalmában lezajlott viták tanulmányozásával teljessé tehetjük az eddigi egyoldalú képet, tudniillik milyen okok miatt nem valósult meg a kezdeményezés. A nemesség és a kormányzó körök konzervativizmusa, valamint az időtényező (a tervezetet ténylegesen csak a forradalom kezdetére készítették el) is fontos szerepet játszott ebben.

Azonban a legalapvetőbb oka annak, hogy nem sikerült meghonosítani az Orosz Birodalomban a nyugati polgári jog rendelkezéseit, az volt, hogy fennmaradtak a hagyományos elképzelések a földjoggal kapcsolatban, amelyek úgy vélték: a lényegüket tekintve feudális intézményeket át lehet alakítani a polgári társadalom intézményeivé. Ezzel függ össze az is, hogy a magántulajdon elvére való hivatkozás – amely valójában az Orosz Birodalom feltételei között a földtulajdonlás azon formáinak sértetlenségét jelentette, amelyek a szolgáló emberek alkotta állam fennállása során keletkeztek – a rendi előjogok (ha nem jogi, akkor tényleges) megőrzésével járt. Ugyanakkor a törvénykönyv tervezete tartalmazta a konfliktusok jogi megoldásának eszközeit – az állam által irányított bírósági és adminisztratív reformok megvalósításán keresztül. A földviszonyok átalakításának megfelelő módjával – a magánjog alapelveinek és normáinak kiterjesztésével a tulajdon, a földtulajdonlás és földhasználat valamennyi kategóriájára – a törvénykönyv a jogi dualizmus meghaladásának gondolatát képviselte. A törvénykönyv tervezetének elemzése során szembesülhetünk azokkal a nehézségekkel, amelyeket az agrárviszonyok megreformálásának kellett megoldani. (Ilyen volt például a nyugati törvénykönyvek formuláitól nagyon távol álló, valódi földviszonyok feltárásának és leírásának szükségessége.) Analógiákat a római jog átmeneti tulajdonformákat meghatározó formuláiban leltek, amelyek felhasználhatóak voltak a társadalmi fejlődés adott körülményei között.

Jegyzetek

¹ Муромцев, С. А.: Очерки общей теории гражданского права. М., 1877; Анненков, К.: Система русского гражданского права. СПб., М. М. Стасюлевич, 1894. Т. 1. (Введение и общая часть.); Мейер Д. И.: Русское гражданское право. Изд. 9-е с исправлениями и дополнениями А. Х. Гольмстена. СПб., Н. К. Мартынов, 1910; Гольмстен А. Х.: Юридические исследования и статьи. СПб, 1894; Коркунов Н. М.: Лекции по общей теории права. СПб., 1908; Шершеневич, Г. Ф.: Общая теория права. Казань, 1910.

² Ezek közül a legjelentősebbek voltak. IX. kötet: különleges rendelkezések („Rendelkezés az agrárviszonyokról” az 1902-es kiadásban); hitelszabályzat, váltók szabályozása, kereskedelmi szabályzat, a kereskedelmi bírósági eljárás jog szabályzata, konzuli szabályzat, az ipar szabályozása; az orosz vasutak általános szabályzata; a polgári bírósági eljárás szabályzata, rendelkezés a közjegyzőkről; a polgári bírósági eljárás-jog, rendelkezés a polgári büntetésről.

³ *Кавелин, К. Д.*: Русское гражданское Уложение. In: Собр. соч. Т. 4. СПб., 1900.; *Коркунов, Н. М.*: Значение Свода законов. In: Сб. статей Н. М. Коркунова: 1871–1897. СПб., Н. К. Мартынов, 1898; *Васьковский, Е. В.*: Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. Одесса, Экономическая типография, 1901; *Богров, Н. Л.*: Краткое пособие к изучению Свода Законов гражданских. М., 1908; *Гуляев, А. М.*: Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства, кассационной практики Правительствующего Сената и Проекта гражданского Уложения. СПб., М. М. Стасюлевич, 1913.

⁴ *Медушевский, А. Н.*: Кодификация права в России и странах Восточной Европы XVIII – начала XIX в. In: Сословно-представительные учреждения России (XVIII–XX в.). М., ИНИОН РАН, 1993; *Уб.*: Проект русского гражданского уложения и его иностранные источники. In: Источниковедческая компаративистика и историческое построение. М., РГГУ, 2003.

⁵ Гражданское Уложение. Книга первая. Положения общие. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. С объяснениями. СПб., Государственная типография, 1903; Гражданское Уложение. Книга вторая. Семейственное право. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. С объяснениями. СПб., 1902; Гражданское Уложение. Книга третья. Вещное право. Проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. СПб., 1904; Гражданское Уложение. Книга четвертая. Наследственное право. Проект Высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Вторая редакция с пояснениями. СПб., Государственная типография, 1905; Гражданское Уложение. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. СПб., 1905.

⁶ Предметный указатель к Проекту Гражданского Уложения (ред. 1905 г.). Сост. Е. Тягельский и В. Шадурский. СПб., Сенатская типография, 1909; *Тур Н. А.*: О плане разработки Гражданского и Торгового Уложений. In: ЖМЮ, 1897/3 (март). 1–18.

⁷ Французский гражданский кодекс 1804 года. С позднейшими изменениями до 1939 года. М., Юриздат, 1941.

⁸ *Sagnac, Ph.*: La législation civile de la Révolution française (1789–1804). Essai d'histoire sociale. Paris, Hachette, 1898; Code Civil. In: Dictionnaire Critique de la Révolution Française. Institutions et Créations. Paris, Flammarion, 1992. 133–152.

⁹ *Шершеневич, Г. Ф.*: Очерки по истории кодификации гражданского права. Казань, 1897–1899. Вып. 1–3.

¹⁰ A francia törvénykönyv hatásáról a spanyol kodifikációra: *Tomas y Valiente F.*: Manual de Historia del Derecho Español. Madrid, Tecnos, 1997.

¹¹ *Зарудный, С. И.*: Гражданское Уложение итальянского королевства и русские гражданские законы. Опыт сравнительного изучения системы законодательства. СПб., Тип. Втор. Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1869. Az olasz joghagyomány hatása az oroszra jóval korábbi időszakban is elemzés tárgya volt. *Зарудный, С. И.*: Бекарня „О преступлениях и наказаниях” в сравнении с главой X Наказа Екатерины II. СПб., 1902.

¹² Общее гражданское Уложение Австрийской империи (1811 г.). СПб., Типогр. Сената, 1885.

¹³ Гражданское Уложение Германской империи. СПб., Типогр. Правительствующего Сената (Приложение к ЖМЮ за 1898 г.). 1898.

¹⁴ *Zweigert, K. – Kötz, H.*: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiet des Privatrechts. Tübingen, Mohr (Paul Siebeck), 1984. Bd. 1–2.

¹⁵ *Gierke, O.*: Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuches und das deutsche Recht. Leipzig, 1889; *Эннексерус, Л.*: Курс германского гражданского права. М., Изд. Иностранной литературы, 1949.

¹⁶ Гражданское Уложение Цюрихского кантона. СПб., Изд. Комиссии по составлению Гражданского Уложения, 1887.

¹⁷ Гражданские законы Калифорнии. В сравнительном изложении с законами Нью-Йорка и других Восточных Штатов и с общим правом Англии и Северной Америки. Соч. К. И. Малышева. СПб., К. Л. Риккер, 1906. Т. 1–3.

¹⁸ The Civil Code of the State of New-York. Reported complete by the Commissioners of the Code, Alb. 1865.

¹⁹ Гражданские законы губерний царства Польского. Т. 1. Гражданское Уложение 1825 года и Положение о союзе брачном 1836 г. СПб., Изд. II Отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1875.

²⁰ A balti kormányzóságok polgári törvényeinek gyűjteményére jelentős mértékben hatott a római jog. Részletesebben: *Нольде, А. Э.*: Происхождение части текста действующего Свода гражданских узаконений Губерний прибалтийских. Таблица заимствований текста статей из литературы римского права и иностранных кодексов. Спб., 1912.

²¹ Общее Уложение и дополнительные к нему узаконения Финляндии. Новое издание на основании официальных шведско-финляндских источников К. И. Малышева. Спб., 1891.

²² Гражданские законы (Свод Законов. Том X. Часть I) с разъяснением их по решениям Правительствующего Сената. Спб., Тип. II отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1871. Издание пятое, дополнит.; *Боровиковский, А.*: Законы гражданские (Свод законов том X, часть I) по новому официальному изданию 1900 года. С объяснениями по решениям Гражданского Кассационного департамента и общих собраний его с уголовным, I и II Департаментами Правительствующего Сената. Спб., А. С. Суворин, 1904, Изд. 11.

²³ Общее гражданское Уложение Австрийской империи (1811 г.). Спб., Типогр. Сената, 1885.

²⁴ *Пахман, С. В.*: История кодификации гражданского права. Т. 1–2. Спб., 1876.

²⁵ *Медушевский, А. Н.*: Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование. М., Текст, 1994.

²⁶ *Helbling, E. C.*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1974.

²⁷ *Цвайгерт, К. – Кетц, Х.*: Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1. М., 2000.

²⁸ *Дювернуа, Н.*: Значение римского права для русских юристов. Ярославль, 1872; *Покровский, И. А.*: История римского права. Пг., 1915.

²⁹ *Медушевский, А.*: Стратегии решения аграрного вопроса в России. In: Отечественные Записки, 2004/1.

³⁰ *Вебер, М.*: Аграрная история древнего мира. Под ред. Д. Петрушевского. М., 2001.

³¹ E római jogi kategóriák részletes elemzése: *Хвостов, В. М.*: Система римского права. М., Спарк, 1996.

³² *Кавелин, К. Д.*: Какое место занимает гражданское право в системе права вообще. In: Журнал гражданского и уголовного права. Спб., 1880. Кн. 1 (январь-февраль). 80–114.; *Пахман, С. В.*: К вопросу о предмете и системе русского гражданского Уложения. In: Журнал гражданского и уголовного права. Спб., 1882. Кн. 8 (ноябрь). 193–222.; *Шершеневич, Г. Ф.*: Наука гражданского права в России. Казань, Тип. Университета, 1893.

³³ *Бартошек, М.*: Римское право: понятия, термины, определения. М., Юридическая литература, 1989.

³⁴ *Сергеевич, В. И.*: Древности русского права. Т. 3. Спб., 1911.; *Ключевский, В. О.*: Право и факт в истории крестьянского вопроса. In: Соч. Т. 7. М., 1956.; *Ковалевский, М. М.*: Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. М., 1879; *Кареев Н. И.*: Поместье-государство и сословная монархия средних веков. Спб., 1908; *Лаппо-Данилевский, А. С.*: Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. In: Крестьянский строй. Т. 1. Спб., 1905.; *Павлов-Сильванский, Н. П.*: Закладничество-патронат. Акты о посадских людях-закладчиках. Спб., 1909.

³⁵ *Ростовцев, М. И.*: Колонат. In: Вебер, М.: Аграрная история древнего мира. М., 2001. 469–490.

A MODERN BÜROKRÁCIA KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

A 16–17. században az európai államokban az államhatalom nagyfokú változáson ment keresztül. Kialakult a kora újkori állam a személyi vagy az abszolút monarchia formájában, és ezzel együtt kezdtek kialakulni a kormányzási struktúrák, de jóval szűkebb formában, mint korábban. Megszületik a bürokratikus intézményrendszer, amely speciálisan felkészített, professzionális hivatalnokokból áll, akik állami fizetésből élnek, és közvetlenül az uralkodó személyében megtestesülő államtól függnek. A 17. századi Magyarország sem jelent e tekintetben kivételt, hiszen az állam fejlődése, habár elég lassan, de európai módon folyt, amit elősegített az osztrák Habsburgok birodalmához való tartozás. Ugyanakkor Magyarország történelmi fejlődésének sajátosságai meghatározták az államigazgatás kialakulását.

Ezek a sajátosságok közül elsőként azokat emelném ki, amelyek kihatottak a Magyar Királyság államigazgatási apparátusának kialakulására a kora újkori időszak kezdeti szakaszában. Mindenekelőtt a magyar társadalom rendi szerkezetének szilárd-ságát. A rendek pozíciói megerősödtek, miközben folyt a törökökkel vívott harc, és a magyar trónt idegen dinasztia foglalta el. Ez a helyzet az alábbiakban nyilvánult meg: 1) a feudális elit belső szerveződésében (többek közt a családi kapcsolatokban), 2) más rendek (városlakó polgárság, parasztság) kiszorításában a nemesség által a jogi, a társadalmi, valamint a gazdasági területeken, 3) a rendek ellenállásában az uralkodó Habsburg-dinasztia egyáltalán nem sikertelen kezdeményezéseivel szemben, többek közt a kormányzás területén.

A királyi hatalom státuszának sajátosságai Magyarországon a következőkben összegezhetők. Magyarország bekebelezése a Habsburg Birodalomba perszonálunió keretében valósult meg, a magyar államiság és a kiváltságos rendek jogainak megőrzésével. A királyi hatalom igyekezett megvalósítani a központosítást, a kormányzás egységesítését minden általa birtokolt területen, így Magyarországon is, ami persze nem kis nehézségekbe ütközött. Mindezek mellett a királyi udvar Magyarország határain túlra költözött, ami végsősorban kedvezőtlenül hatott mindkét félre, a magyarra és a Habsburgra is. Az állami intézmények egy része valóban átköltözött Magyarországról a királyi-császári udvarba, Bécsbe vagy Prágába. Ez csökkentette a központi szervek működésének hatékonyságát, valamint ezzel párhuzamosan gyengítette a kapcsolatot a központi hatalommal és a Magyarországon tevékenykedő állami és társadalmi intézményekkel. Ugyanakkor a magyar államiság megőrzése együtt járt bizonyos funkciók (hadügy, pénzügy, külpolitika) korlátozásával, illetve az udvari intézményeknek történő átadásával.

A 16–17. századi magyarországi társadalom életében a legmeghatározóbb tényező a törökökkel vívott szüntelen harc volt, ami nemcsak erőket és eszközöket vont el az államtól és a társadalomtól, hanem el is torzította ezeket. Szinte mindegyik állami intézmény elsősorban háborúval kapcsolatos feladatokkal foglalkozott a társadalmi élet más szféráinak rovására.

Magyarország történelmében nem véletlenül nevezik a 17. századot a magyar nemesség századának. Valóban, ez a rend sok mindent elért a királyi hatalomnál, fegyverrel a kezében védte meg a rendi jogait, privilégiumait, és elsősorban az államirányításban való részvétel jogát a király mellett. Az 1606-os bécsi béke és az 1608-as

pozsonyi országgyűlés döntései összegezték a Magyar Királyság rendjeinek első sikeres fellépését a Habsburgokkal szemben, és meghatározták a felek viszonyát a következő fél évszázadra. Ezekben olyan követeléseket fogalmaztak meg, amelyek a hatalmi viszonyok majdnem teljes körű megújítását jelentették: a rendek a királytól új koronázási jogokat kaptak, amelyek – meghatározott keretek közt – biztosították privilégiumaik megingathatatlanságát és a vallásszabadságot. Helyreállították a legfelsőbb rendi intézményeket (nádor, Magyar Tanács), kinevezték a legmagasabb állami és udvari tisztségviselőket (országbíró, horvát bán, tárnokmester stb.), garantálták a magyarok és a protestánsok jogát a legfelsőbb tisztségek és parancsnoki posztok betöltésére. A földtulajdonosok javára megoldották a parasztkérdést. S végül, véglegesen kialakult a magyar országgyűlés felépítése: kéttáblás rendszer jött létre, amely tükrözte a feudális eliten belül bekövetkezett szerkezeti változásokat.¹ Az előretörő abszolutizmust Magyarországon korán megfékeztek.

A vizsgált időszakban a kialakuló abszolút monarchia közigazgatási intézményei szorosan összefonódtak a rendi-képviseleti monarchia intézményivel. Ezek a rendek érdekeit és szervezeti struktúráját tükrözték. A valóságban azonban nehéz szétválasztani az intézmények két típusát. Csak nagyon feltételes módon lehet a rendszer egyik oldalára helyezni a királytól közvetlenül függő intézményeket: a Királyi Kancelláriát, a Királyi Tanácsot, a Magyar (Pozsonyi) és a Szepesi Kamarát a hozzájuk tartozó szerteágazó pénzügyi szervekkel (például a vámhivatalok). Másrésről megjelennek a nádor, az országbíró, a királyi személynök apparátusai, amelyek összekötő szerepet játszottak a király és a rendek közt.

Az újkori hivatalnoki rendszer kialakulása szemszögéből az intézmények között különleges helyet foglalnak el a kamarák. 1526 után a királyság területén egy egységes központi állami intézmény működött: a Magyar Kamarán belül a számvevőség. Mivel a Habsburg-dinasztia kormányozta az országot, a Magyar Királyság állami szerveinek egy része Bécsbe költözött (például a Magyar Kancellária), mások beolvadtak az udvari hatóságokba; egyesek pedig megszűntek.² Emiatt a Magyar Kamara (vagy székhelye alapján a Pozsonyi Kamara) nemcsak pénzügyi, hanem adminisztratív funkciókat is ellátott. 1567-ben a Magyar Kamarából mint fiók kivált a Szepesi Kamara, amely a pozsonyi intézménytől függött, és feladata a felvidéki magyar pénzügyek irányítása volt.

Sem a Pozsonyi, sem pedig a Szepesi Kamara nem volt rendi intézmény: személyi állományukat nem a rendi gyűléseken vagy országgyűléseken választották meg, és a tevékenységükért sem a rendeknek feleltek, hanem a királynak. Ugyanakkor a törvényekben rögzítették a Magyar Kamara függetlenségét a bécsi udvari hivataloktól, sőt azonos státusát az Udvari Kamarával.³ A 17. században az országgyűlés számtalanszor leszögezte ezt az elvet.⁴ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a gyakorlatban a megalkotott törvényeket nem lehetett betartani. A Magyar és a Szepesi Kamara Bécs egyetértése nélkül nem tudott önálló döntéseket hozni a hivatásos keretre, a kinevezésekre, az alkalmazottak bérére stb. vonatkozó kérdésekben. A magyar kamarák és a magánszemélyek a kérelmeket és a jelentéseket a királyhoz nyújtották be, de az Udvari Kamarának címezték. A döntéseket a felsőbb szinten az Udvari Kamarában, de a király nevében hozták, és a király írta alá azokat.⁵ Ezt a bécsi udvar nem rossz szándékkal tette. Abból következett, hogy Magyarország saját erőből nem tudta megvédeni magát a törököktől, és emiatt kénytelen volt hadügyi és pénzügyi segítségért a Habsburgokhoz fordulni.⁶ Cserében a magyar rendek engedélyezték a Habsburgoknak, hogy beavatkozzanak a királyság belső ügyeibe, és a királyra – pontosabban az udvari

hivatalokra – „bízták”, hogy foglalkozzon ezekkel a kérdésekkel. Meg kell különböztetni az úgynevezett „tisztán magyar” (ami a bírósági eljárásokat, az ország jogait és privilégiumait érinti) és a „közös” (pénzügyi és hadügyi) ügyeket. Az utóbbiak átkerültek az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács ügykezelésébe.⁷

Más állami szervektől eltérően mindkét Magyar Kamara állandóan működött.⁸ A pénzügyi szervezetben folytatott munka megkövetelte, hogy az alkalmazottak rendszeresen megjelenjenek a munkahelyükön. Részletesen meghatározták az alkalmazottak kötelességeit, a „munkanap” idejét, a tanácsülések heti számát stb. A kamara személyi állományát (elnök, tanácsosok, pénztárnokok, pénztári ellenőrök), a kancellária munkatársait (számvevők, számvevősegédek, titkárok) és a technikai személyzetet (írnokok, futárok stb.) szigorú feltételek mellett „felvételiztették”, és választottak ki. A jelölteket több szinten véleményezték, majd a király hagyta jóvá felvételüket (valójában azonban az Udvari Kamara).

Kik voltak a kamara alkalmazottai? Napjainkig hiányzik a történetírásban egy összefoglaló tanulmány erről a kérdésről.⁹ Magyar kollégáimmal együtt egyelőre csak konkrét személyek anyagait gyűjtjük, és a levéltárakban önéletrajzokat tanulmányozunk.¹⁰ Az egyes életutakból majd összeállítható lesz a 17. századi Magyarországon állami szolgálatban álló hivatalnokok egyfajta „társadalmi képe”. A kamarai tanácsok többsége nemes volt, ráadásul magyar nemzetiségű. A magyar nemesek az ország irányítását saját privilégiumuknak tekintették, és a Habsburg központi hatalommal folytatott csatározásokban a 17. század folyamán elérték azt, hogy ne engedjék kormányozni a külföldieket, így a németeket. A királyhoz hű magyarországiak közt a más nemzetiségűekkel szemben előnyben részesítették az etnikai magyarokat. A kiváltságos rendek képviselői előnyben részesültek a közrendűekhez képest a hivatalba való kinevezéskor. Ez a tendencia a korábbiakhoz viszonyítva a 17. század elejétől felerősödött. A 17. század nagy részében – de 1608 és 1671 között bizonyosan – az állami hivatalok alkalmazottainak többségét a magyar nemesek tették ki.¹¹ A városlakók aránya – különösen a tehetős és képzett rétegből származóké, akiknek jelentős része akkoriban Magyarországon a német etnikumot képviselte – a 16. századhoz képest érzékelhetően csökkent.

Annak ellenére, hogy az 1606-os bécsi béke 9. és 10. cikkelyének megfelelően a Magyar Királyságban az állami szolgálatra történő felvételnél a katolikusokkal és a protestánsokkal szemben azonos feltételeket kellett támasztani,¹² a bécsi hatalom a magyar királyi központi hivatalokban, így a kamarában is, csak katolikusokat szeretett volna látni.¹³ A Habsburgok ily módon is igyekeztek biztosítani, hogy a testületek hozzájuk hűek legyenek, és lehetőség szerint semlegesíteni, de legalábbis gyengíteni kívánták a magyar rendek privilégiumait.

Az állami szolgálatba való felvétel elsődleges feltétele az uralkodó iránti lojalitás volt. Az ajánlólevelek és a kamara által előterjesztett jellemzések a jelöltekről ilyen ismétlődő megfogalmazásokat tartalmaztak: „őfelségéhez hű”. Az ilyen jellegű kitételek nem foghatók fel rutinszerű hódolatnak. Az osztrák Habsburgok és a Magyar Királyság rendjei közti harc felerősödésének időszakában az állami intézmények alkalmazottai részéről még inkább megkövetelték az uralkodóház iránti hűséget. Ilyen embereket nem volt könnyű találni, különösen a Felvidéken, amely híres volt a Béccsel szembeni ellenséges érzületéről.

Ahogy a példák is mutatják, a kamarában az elszegényedett (vagy eredetileg szegény) nemesség vállalt szolgálatot, amely nem rendelkezett birtokaiból származó bevétellel. Ezeknek a nemeseknek a megélhetés fő forrását a királynak vagy a főurak-

nak tett katonai vagy állami szolgálat jelentette. A ranglétrán való előrehaladásnak köszönhetően anyagi helyzetük javulhatott, sőt egyesek kiemelkedhettek, és akár egy szintre juthattak a tehetős régi köznemességgel. Egyúttal hasznos ismeretségekre és kapcsolatokra tehettek szert.¹⁴ Azok a nemesek, akik összekötötték az életüket az állami szolgálattal, ily módon igyekeztek javítani anyagi és társadalmi helyzetüket.

A kamarai alkalmazottaktól megköveteltek bizonyos szakmai ismereteket. Először is kötelesek voltak átesni a felvételi eljáráson. A kamarai hivatalnokokkal szemben magas szintű szakmai követelményeket támasztottak. A hivatalnokoknak ismerniük kellett a latin nyelvet, és a magyar nyelven kívül legalább németül kellett tudniuk. Rendelkezniük kellett jogi ismeretekkel, gyakorlati tapasztalattal, valamint kellő hozzáértéssel a könyvelés és a pénzügy területén. A kamarai hivatalnokok közt voltak többek közt nem első generációs ún. „literatus”-ok, vagyis művelt emberek, akik számára a szellemi munka alapvető megélhetési forrást jelentett. Ők a nemesi megyékben jegyzőként, az állami intézményekben vagy főraknál titkárként dolgoztak.¹⁵ Az archív anyagok arról tanúskodnak, hogy az intézmények falai közt többgenerációs hivatalnokdinasztiák, sőt a házassági kapcsolatok eredményeként egész rokoni klánok jelentek meg. Zárt hivatalnoki kaszt kialakulásáról azonban nem beszélhetünk.

Sőt még korai lenne őket modern értelemben vett hivatalnokoknak nevezni. Magyarországon – mint ahogy Ausztriában is – ennek még nem alakultak ki a feltételei. Komoly akadályt jelentett a szükséges anyagi bázis hiánya: a bér, amelyet a kamarában fizettek, nem volt elég ahhoz, hogy ebből meg tudjanak élni. Az amúgy is alacsony bért nem fizették rendszeresen, évekig visszatartották. Ennek következtében a nyomorgó hivatalnokok kénytelenek voltak más – gyakran nem törvényes – bevételi források után nézni. A kamara alá tartoztak a vámhelyek is. Itt nemritkán olyan fiatalok is szívesen dolgoztak, akik már kellő tapasztalatot szereztek pénzügyi területen, valamint energikusak voltak, és önállóságra, meg megfelelő rendszeres jövedelemre vágytak. A vámhivatalok, ahol nehéz volt minden lépést ellenőrizni, a legkülönbözőbb visszaélésekre nyújtottak lehetőséget, beleértve a csempészetet is.¹⁶

A társadalomból nemcsak a kvalifikált hivatalnokok, hanem a művelt emberek is hiányoztak. A magyar nemesség, mentalitását tekintve, abban az időben még nem volt felkészülve arra, hogy kardját és lovát tollra és íróasztalra váltsa. Ráadásul az államhatalom az állami hivatalnokoktól megkövetelte a politikai és vallási megbízhatóságot. Mindent összevetve, nehéz volt a megfelelő számú és színvonalú hivatalnoki kart összeszedni. Nemcsak az történt, hogy olyanok jelentkeztek ezekre az állásokra, akik nem feleltek meg a kívánalmaknak, de az is, hogy az államhatalom tudomásul vette, a jelentkezők nem tudják az előírt követelményeket mindenben teljesíteni. Előfordultak például olyan esetek, hogy a kamarai hivatalnokok nem rendelkeztek lakással a városban, ahol a kamara működött.

Van egy dolog, ami átgondolásra érdemes és jellemző a 17. század közepén élő magyar hivatalnokokra: ez pedig a kettős helyzetük a helyi rendi és központi állami hatalmi struktúrákban. Ahogy már fentebb említettük, a kamara nem volt rendi intézmény, és nem tartozott felelősséggel az országgyűlésnek. Ennek pompás bizonyítéka lehet az a tény, hogy a kamarát, mint intézményt, hivatalosan senki nem képviselte az országgyűlésben, habár közismert volt előkészítő feladata (az ülések egyik fő kérdése a pénzügy volt).¹⁷ A kamara alkalmazottjai mint nemesek személyesen szintén nem voltak képviselve más testületekben. Azt mondhatjuk, egy pontosan kijelölhető határvonal húzódik a rendi-testületi intézmények és a központi hivatalok között.

A kirajzolódó kép azonban nem olyan egyértelmű. A Magyarország területén működő állami pénzügyi intézmények különböző és szoros kapcsolatban álltak a társadalom rendi intézményeivel, adott esetben az országgyűléssel. Fontos feladatokat hajtottak végre az országgyűlés megbízása alapján: begyűjtötték a hadiadót (dica), megoldották az összes vagyoni és örökösödési vitát. A kamara szoros kapcsolata a rendekkel abban is megjelent, hogy a hivatalnokok nagy része a vármegyei nemesség soraiból került ki. Habár tisztségük betöltése kezdetén a hivatalnokoknak fel kellett adniuk a vármegyében betöltött pozícióikat, az állami intézményekbe magukkal vitték rendi érdekeiket és erkölcsi értékeiket. A kamarai szolgálatra való jelölésük elbírálása-kor azonban felértékelődött a megyei adminisztratív munkában szerzett tapasztalatuk és társadalmi kapcsolataik, illetve helyismeretük. Szükség volt továbbá vagyoni biztosítékra arra az esetre, ha netán pénzügyi szabálytalanságot követnének el. A legjobb garanciaként az ingatlan és a föld szolgált. Másfelől a kamaránál szerzett tapasztalat és tudás felhasználható és értékes volt, ha valamely oknál fogva a hivatalnoknak el kellett hagynia a kamarát. Dolgozhatott a vármegyei apparátusban, és visszatérhetett az országgyűlésbe mint a rendi-testületi szervezet (vármegye) küldöttje.

Hasonló kettősség volt jellemző a királyság első számú irányítóira is: a nádorra, az országbíróra és kizsoltgálókra. Ők a Királyi Tanácsban lévő országnagyokból álló bírói fórumokból nőttek ki, és a 17. században közösen alkották a királyi táblát (tabula regis), amely mint testület részt vett az országgyűlésben. Vagyis tagjaik a rendi gyűléseken nem mint képviselők vettek részt, hanem hivatalból. A 17. századi országgyűlés résztvevőinek listájában a Királyi Tanács valamennyi tagja fel volt tüntetve (pl. az alnádor, az alországbíró, ezenkívül a bírók, pontosabban ítélmesterek és az esküdtek). Az gyűlésen részt vevő királyi tanácsi tagok száma nem volt állandó. A tanács létszámát az egyik évben nyolc főben (1634-ben), a másik évben huszonöt főben (1625-ben) jelölték meg. A Királyi Tanács mint intézmény nagyobb mértékben volt kapcsolatban a rendekkel, mint a kamara. Tagjait a felvidéki és délvidéki rendekből választották ki: a prelátusokból, a bárókból és nem utolsósorban a vármegyei nemességből. A nemesi tisztségviselőket mindig feltüntették a listán. Ők nem vesztették el kapcsolatukat a vármegyékkel, és fenntarthatták posztjaikat a vármegyei apparátusban. Az országgyűlésen részt vevő királyi tisztségviselők egyidejűleg lehettek nemesi vármegyeiek hivatalos delegáltjai is, és ülésezhettek az alsótáblán. Megjelenhettek a gyűléseken a távollévő bárók képviselőiként. A Királyi Tanács tehát nemesi intézményként működött, és így hivatalosan is részt vehetett a gyűléseken. Ugyanakkor a Királyi Tanács tagjainak egy része állandó volt, és szakmai alapon tevékenykedett: az országbíró és a nádor helyettesei, a bírósági végrehajtók felkészült, nagy munkatapasztalattal rendelkező bírák és jogász szakemberek voltak. Ugyanakkor a bírósági ülnököktől eltérően ők nem a nemesi vármegyékből kerültek a Királyi Tanácsba, hanem hagyományosan, mint a nádor vagy az országbíró hivatalnokai és családtagjai.¹⁸ A kör így bezárult. A feudális rendi szervezettel való kapcsolat újra megerősödött, habár másrészt ez a kapcsolat szintén lelassította a rendektől független és csak a királynak alárendelt hivatali apparátus kialakulását.

A Magyar Királyság két irányító szervének – a Magyar Kamara és a Királyi Tanács – példáján áttekintettük a kora újkori Magyarországon kialakuló hivatali apparátust. Kétségtelenül beszélhetünk a hivatali bürokratikus apparátus kialakulásának kezdetéről, amely megfelel a kora újkori európai állam követelményeinek. Láthatók a modern hivatalok kialakulásának első, bár még csak gyenge jelei. Ezek a következők: az alkalmazottak felvételi eljárás alapján történő kiválasztása, a központi intézmények

alkalmazottai stabil státusának kialakítása, a szakmai felkészültség szükségessége, a hivatalnokok minden egyes kategóriája részére a bér megjelölése, a kötelező jelenlét a munkahelyen, a munkaköri köteleességek és szabályok kidolgozása, a szolgálati viszonyok kialakulása a legfelsőbb hatalommal és a központi bécsi intézményekkel. A kapcsolatok lényege abban nyilvánult meg, hogy a magyar fél elismerte a Bécs alá tartozást, függetlenül attól, hogy a magyar rendek nem könnyen fogadták el ezt. Emellett azonban a törvényekre való hivatkozással a magyar elit igyekezett megőrizni függetlenségét és megakadályozni a Habsburg-állam központi intézményeinek beavatkozását a magyar ügyekbe. Ennek ellenére a bécsi udvar és a hatalmi szervek beavatkoztak a magyar hivatali bürokrácia kialakulásába: ők szabták meg a paramétereit, ők irányították, ők öntötték a kívánt formába, és az összes lehetséges eszközzel arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a rendi korlátok terhéől. Az államszervezet átalakítását lényegében egy teljesen objektív folyamatnak lehet tekinteni. A Magyar Királyságban – az előadás elején felsorolt okok miatt, az ország történelmi fejlődése sajátosságaival összefüggésben – azonban ez a fejlődés elég fájó módon ment végbe. A megvalósítás lehetősége eléggé korlátozott volt. Magyarország területén a 17. században csak kevés állami intézmény működött, ráadásul továbbra is fennmaradtak a kapcsolataik a rendi intézményekkel, bár – miként láttuk – megkezdődött már az eltávolodás is a rendi intézményektől.

Jegyzetek

¹ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvénycikkek. 3. köt. Bp., 1899. 1608/1–3., 5., 10., 11., 13. (A továbbiakban: CJH.)

² I. Habsburg Ferdinánd adminisztratív reformjairól: *Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. 1. Bd. Wien, 1907; *Rosenthal, Ediard*: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands. I. In: Archiv für österreichische Geschichte, 49. Bd. 1887; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946; *Csizmádia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László*: A magyar állam és jog története. Bp., 1972.

³ „neque a cameris aulica, vel Austriaca, ulla plane dependentiam habeat, decretum est.” CJH. 3. köt. 1608/5.

⁴ CJH. 3. köt. 1609/21; 1618/15; 1622/18; 1655/11.

⁵ Éppen egy ilyen jegyzőkönyv mutatja be Vas Imrének a Szepesi Kamarában megüresedett tanácsosi munkakörbe történő kinevezését 1658-ban. A szabályoknak megfelelően kérvényt nyújtott be az Udvari Kamarának, amelyhez mellékelte a Magyar Királyság legfontosabb tisztviselőitől kapott ajánlásokat, habár a kérvényt I. Lipótnak címezte. Az Udvari Kamara döntése meghozatalakor megkérte és figyelembe vette a pozsonyi és a kassai magyar pénzügyi szervek véleményét Vas személyéről. (Wien. Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn. Rote 204. Fol. 164 – 164 v. 28. okt. 1658.)

⁶ *Ember*: i. m. 83–84.

⁷ „Qua in parte, majestas sua benigne declaravit: quae justitiam, jura, libertatesque regni concernunt; in Hungarico: quae cemeralia, in camera, quae vero bellica negotia sunt, in bellico consilio (more hactenus observato) tractari. (CJH. 2. köt. Bp., 1899. 1569/39. P. 604.)

⁸ Vö. *Arcsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák 1565–1604. Bp., 1894; *Ember*: i. m.; *Nagy Iván et al*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Szerk. F. Kiss Erzsébet. Bp., 1995; *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp., 1990.

⁹ *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. In: Levéltári Közlemények, 1967/2.; *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: Levéltári Közlemények, 1968/1.; *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században: Nagyváth Ferenc. In: Turul, 1999/3–4.; *Uő*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Bp., 2001. 55–71.; *Guszarova Tatyjana – Gecsényi Lajos*: A kora újkori pénzügyi adminisztráció személyi viszonyairól. A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. In: Századok, 2003/3.

¹⁰ *Гусарова, Т. П.*: „Непотопляемый” Эбеский (история карьеры казначейского чиновника в XVII в.). In: Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Альманах. Под ред. М. Бойцова и И.

Данилевского. (Megjelenés alatt.) Гусарова, Т. П.: Конкурсные дела венгерских чиновников в Венском Придворном казначействе во второй половине XVII в. In: Искусство власти. Сборник статей в честь профессора Н. А. Хачатурян. СПб. (Megjelenés alatt.)

¹¹ *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: Levéltári Közlemények, 1968/2. 234.

¹² CJH. 2. köt. 1606/9, 10.

¹³ A 17. század 30-as és 40-es éveiben az Udvari Kamara által vizsgált pályázati-felvételi ügyekben csak katolikusok szerepelnek, annak ellenére, hogy abban az időben a magyar nemesség jelentős része – különösen a Felvidéken – még protestáns volt. Amikor 1636-ban a Magyar Kamara tanácsosai megvédték Bécs előtt Majthényi Mihályt mint a Szepesi Kamara igazgatói posztjának jelöltjét, arra hivatkoztak, hogy a kamara részére nehezen lehetne megfelelő személyt találni, többek közt az udvar részéről felmerülő vallási diszkrimináció miatt. (Wien. Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn. Rote 153. 1636. május. Fol. 153.) 1666-ban Cherney Pál úgy döntött, hogy otthagyja az országbírói ítélőmesterséget, de nem talált maga helyett mást. Ezzel kapcsolatban patrónusának, Nádasdy Ferenc országbírónak a következőket írta: „Ezen a vidéken nem tudok megfelelő embert, katolikus találni az ítélőmesteri munkakörbe.” (Cherney Pál 1666. június 30-án írt levele Nádasdy Ferenchez. MOL E 185 Archivum familiae Nádasdy. 1666. Fol. 4.) A Szepesi Kamarában protestánsok csak akkor jelentek meg, amikor a Felvidék Kassával és a kamarával együtt az erdélyi fejedelem kezébe került. Közismert, hogy abban az időben Erdélyben elismerték a katolicizmus és a protestantizmus különböző vallásait.

¹⁴ Az Ebeczky nemesi család (apa és fia: Mátyás és Imre), amely csekély vagyonán és képzettségén kívül nem rendelkezett semmivel, a 16. század második felében és a 17. század első felében összekötötte az életét a magyar kamarai szolgálattal. Ebeczkyék rokonságba kerültek a Majthényi családdal, amelynek éppen ekkor sikerült felemelkednie a szolgálati és társadalmi ranglétrán. A Majthényiek hűségesen szolgálták a Habsburgokat, akik bárói rangra emelték őket. (Nagy Iván: Magyarország családjai. 7. köt. Pest, 1860. 259–265.; Emlékek a Majthényi kesslőkezei és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728. Bp., 1897. 133–134.)

¹⁵ A Szepesi Kamara tanácsosi helyére pályázó Cherney Pál a „nemesi intelligenciához” tartozott, vagyis annak azon részéhez, amely jó neveltetést kapott és különböző állami szerveknél szolgált. Pál apja, Cherney András már „literátus”, vagyis tanult ember volt, és az életét levéltári szakemberként élte le. Pál apjánál tovább jutott a „tudományos úton”. A bécsi egyetemen, ahová 1630-ban iratkozott be, jogász képzést és magiszteri fokozatot szerzett. (Matrikel Univesitatis Vienneasis. Vol. IV, parte I. P. 142.) Mikor hazatért, idővel a jogászai praktizálás felé fordult. Ahogy sokan a kortárs nemesek közül, Cherney Pál is a helyi nemesi önkormányzat szervezetében kezdte karrierjét. 1649-ben Zemplén vármegye jegyzőjeként találkozunk vele. (MOL Filmtár 3535. doboz. Zemplén megye jegyzőkönyve. 8. köt. Vol. 21.)

¹⁶ Ebeczky Imre „visszaélési ügyének” többéves vizsgálata éppen ilyen hivatalnokot ír le: csodálatosan érti a dolgát, bátor, energikus, elv nélküli, és nemcsak áthágja a törvényt, de nem is titkolja ezt az ellenőrző szervek előtt.

¹⁷ Erről tanúskodnak az 1618–1862 közötti országgyűlések jegyzőkönyvei. (MOL A 37 Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária Actadialtál 1618–1687. 1–3. cs.)

¹⁸ Az ilyen típusú hivatalnok csodálatos példánya Aszalay István. Esterházy Miklós bizalmasa volt, és 1633–1645 között titkári teendőket látott el. Ura halálát követően, néhány év múltán Aszalay már nem kívánta tovább szolgálni az Esterházy családot. Elfogadta a nádori titkárságot, amelyet 1651-ig töltött be. Ebben a minőségében vett részt az országgyűléseken 1646–1647-ben. 1651-től valószínűleg haláláig, 1657-ig kamarai tanácsosként tevékenykedett, és az országgyűlés különböző megbízatásait teljesítette. (Csizi István: Az Esterházy család tagjainak levelei Aszalay Istvánhoz. Bp., ELTE, 2003. Szakdolgozat, kézirat.)

OROSZ–OSZTRÁK EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS VETÉLKEDÉS A KELETI KÉRDÉSBEN A 18. SZÁZADBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az Oszmán Birodalom a 17. század végétől abban a kedvező helyzetben volt, hogy potenciális ellenfelei, Európa nagyhatalmai körében megosztottság uralkodott. A francia kormány I. Ferenc uralkodásától kezdődően megkísérelte bevonni szövetségi rendszerébe a Portát, Svédországgal és Lengyelországgal együtt az Oszmán Birodalom alkotta volna „a keleti korlátot”, amelyet Franciaország előbb a Habsburg Birodalom, majd Oroszország ellen kívánt felhasználni. Az európai nagyhatalmak rivalizálása miatt, amely lehetetlenné tette, hogy a keresztény államok új keresztes háborút indítsanak, az Oszmán Birodalom folytathatta területi hódításait, és defenzívába csupán a bécsi győzelmet követően, 1683 után kényszerült. Ausztria, a pápaság, Velence és Lengyelország megalakította a Szent Ligát, amelyhez később, 1697-ben Oroszország is csatlakozott. (A Lengyelországgal megkötött és 1686-ban aláírt örök békéről szóló szerződésnek volt egy cikkelye, amely Oroszországot a Szent Ligához kötötte.) A liga támadást indított az Oszmán Birodalom perifériájának katonai központjai ellen. A Porta 1699-ben Zentánál katasztrofális vereséget szenvedett, kénytelen volt békét kötni Ausztriával, Velencével, Lengyelországgal. A karlócai szerződés nyomán a Habsburg Birodalom tett szert a legnagyobb nyereségre.¹

Oroszország, amely nem vett részt ezeken a tárgyalásokon, 1700-ban különbékét kötött, ennek értelmében megkapta Azov kikötőjét, amelyet 1696-ban foglalt el, továbbá jogában állt állandó követet küldeni Konstantinápolyba.² A karlócai békeszerződéssel a Habsburgok nagy győzelmet arattak. Az ekkor kialakított oszmán–osztrák határvonal nagyjából 1878-ig állandó maradt, tartósan csupán két alkalommal változott: 1718-ban és 1775-ben. Bár a következő évszázadban a Habsburg Birodalom a Porta ellen két nagyobb háborút is viselt, ezeket inkább Szentpétervár kezdeményezte, semmint Bécs.³

Ettől kezdve, a 18. század folyamán az Oszmán Birodalom állandó defenzívába szorult, a harctereken egy új, erős ellenfél bukkant fel, Oroszország. Az 1696-tól aktív külpolitikát folytató I. Péter 1700-ban „északi tervei” miatt kényszerült békekötésre az Oszmán Birodalommal. 1710-ben újabb háborúba keveredett a Portával, novemberben üzent hadat az Oszmán Birodalom Oroszországnak, és I. Péter megkezdhetette nagyra törő balkáni hadjáratát. Az orosz seregek betörték a Balkánra, egészen Iasi-ig haladtak előre. Oroszország új politikát alkalmazott a háborúja során – amellyel egyébként már korábban a Habsburg Birodalom is élt –, felkelésre szólította fel a balkáni keresztényeket.⁴ Azonban ez az új próbálkozás nem hozta meg a várt eredményt, 1711 júniusában I. Péter seregét a Prut folyónál bekerítették, a cár békekötésre kényszerült, amely a nemrégien megszerzett Azov elvesztését jelentette. Oroszország legyőzése után a Velence ellen forduló Porta a Habsburg Birodalmat is maga ellen fordította. Az osztrák–török háborút lezáró 1718. évi pozsareváci békeszerződés nyomán Ausztria újabb területi nyereségre tett szert, megkapta a Temesi bánságot, Észak-Szerbiát (beleértve Belgrádot) és Olténiát.

Az Oszmán Birodalom ellen irányuló első együttműködésre, az első orosz–osztrák szövetség megkötésére Péter uralkodása idején, 1697-ben került sor. Bár az orosz uralkodónak Rákóczival és a magyarokkal létesített kapcsolata „rossz érzést

váltott ki Bécsben”, a törökellenes szövetségre nem hatott ki. Péter halálát követő évben, 1726-ban Ostermann erősítette meg ezt a szövetséget Ausztriával a Porta ellen.⁵

Oroszország és az Oszmán Birodalom között 1735-ben újabb háború kezdődött, amelybe Ausztria az 1726-os szerződés értelmében 1737-ben beavatkozott. Az orosz hadak Münnich tábornok vezetése alatt ismét bevonultak Moldvába, és felhívással fordultak a keresztény népességhez. Az oroszok sikeresen hadakoztak, elfoglalták Azovot, a fejedelemségben Iasi-ig hatoltak. Az osztrák haderő viszont nem volt ennyire sikeres, súlyos vereséget szenvedett a töröktől a Balkánon. Ausztria tartott az oroszok aránytalanul nagy térnyerésétől, ezért kilépett a háborúból, különbékét írt alá. A Habsburg Monarchia visszaadta a pozsareváci békeszerződéssel elnyert területek nagy részét; az Oszmán Birodalom visszakapta Észak-Szerbiát és Olténiát. Oroszország egyedül maradván békekötésre kényszerült. Az 1739. évi belgrádi békében megkapta Azovot, a Bug és Dnyeszter közötti alföldet, és kereskedelmi kiváltságokhoz jutott a Fekete-tengeren. De az óriási áldozatokat követelő háború ráfordításai nem álltak arányban az elért eredményekkel.⁶

A törökellenes együttműködés továbbra is fennmaradt. 1744-ben I. Erzsébet kancellárja, Alekszej Besztuzsev-Rjumin – „I. Péter rendszerét” részletezve, amelyet az orosz külpolitika alapjának tekintett – Oroszország legfontosabb szövetségeseként a Habsburg Birodalmat jelölte meg. Besztuzsev-Rjumin az orosz-osztrák szövetség fő rendeltetését az Oszmán Birodalom féken tartásában látta, hiszen az mind Oroszország, mind Ausztria déli határait fenyegette. 1746 májusában Oroszország és Ausztria huszonöt évre szóló szövetségi szerződést kötött, amely az 1726. évi szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt.⁷ Pétervár és Bécs szövetsége az elkövetkező több mint száz esztendőre az orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolataiban voltak elhidegülési, majd szoros együttműködési szakaszok, de a szövetség mindkét fél számára hasznosnak bizonyult.

II. Katalin uralkodásával új periódus kezdődött az orosz-osztrák kapcsolatok történetében, a két állam együttműködésének-vetélkedésének további folyamatában. Jól kimunkált külpolitikai programjában Katalin is fontos szerepet szánt a Habsburg Birodalomnak. A török problémát örökölte elődeitől, de többre vágyott annál, hogy Oroszország területet szerezzen a Fekete- és az Azovi-tengernél. Már uralkodásának első éveiben felmerült, hogy a Földközi-tenger partjához kijutva keresztény birodalmat kell létrehozni Oroszország égisze alatt, és lehetőség szerint végleg le kell törni az oszmán hatalmat. Bár ebben az időszakban az Oszmán Birodalom komoly, mély belső válságot élt át, de még elég erős volt, nem volt könnyű legyőzni, és más európai országok is pályáztak területeire. Ráadásul Európában senki sem kívánta Oroszország megerősödését az Oszmán Birodalom legyőzésével.⁸

A török kérdés megoldásának sikere egy másik „örökölt probléma”, a lengyel kérdés eredményes rendezésétől függött, és Oroszország azt Ausztria és Poroszország együttműködése nélkül nem oldhatta meg. Az orosz külpolitika sarkkövének számító „északi rendszer”, amelyet Ny. Panyin dolgozott ki, és amelyet Katalin is támogatott, jól működött Poroszország esetében. Ausztriát viszont nyugtalanították a Lengyelországban zajló események, valamint az ott tartózkodó orosz csapatok. Abban reménykedett, hogy majd Törökország megteszi a szükséges lépéseket, és ebben nem is csalódott. Az Oszmán Birodalom is érdekelt volt a lengyelországi rendszer fenntartásában, Oroszország tevékenységében ellene irányuló fenyegetést látott. A lengyel probléma kiéleződése végül 1768 végén Oroszország és Törökország között háborúhoz vezetett. Az orosz hadsereg 1769-es sikeres hadműveleteinek eredményeképpen egész

Moldva felszabadult az oszmán uralom alól. Az 1770-es év fontos eseménye volt az orosz flotta győzelme a majdnem kétszeres túlerőben lévő török flotta felett a cseszmei öbölben. 1771-ben az orosz hadsereg betört a Krímbe. Már ebben az időben Katalin céljává vált, hogy elszakítsa a Krímet az Oszmán Birodalomtól és Oroszországhoz csatolja.⁹

Az Orosz Birodalomnak azonban sikerei ellenére számolnia kellett a nagyhatalmak, elsősorban Franciaország és Ausztria ellenállásával. Franciaországgal a viszony még I. Erzsébet uralkodása idején hidegült el, Ausztria pedig rendkívül ingerült volt a szövetségi kapcsolatok megszakítása miatt, amelyre a lengyel ügy és az orosz–török háború nyomán került sor. Az egykori ellenségek, Poroszország és a Törökországot támogató Ausztria közeledni kezdtek egymáshoz, és az erőegyensúly fenntartása érdekében kárpótlást követeltek az orosz győzelmekért és hódításokért. A szorult helyzetből Oroszország porosz segítséggel jutott ki; Poroszország kezdeményezte Lengyelország első felosztását Ausztria bevonásával, amely 1772-ben realitássá vált.¹⁰ Ausztria semlegesítése Lengyelország felosztása által lehetővé tette, hogy Oroszország megfelelő békét tudjon kötni az Oszmán Birodalommal.

Az 1774. július 10-én aláírt kücsük-kajnardzsai béke (sokan e nevezetes békétől számítják a keleti kérdés megszületését) Oroszország számára ugyanazt jelentette, mint Ausztriának a karlócai béke. Bár Oroszország nem tudta megtartani Moldvát, azt elérte, hogy az Oszmán Birodalom kötelezze magát, hogy a fejedelemségek autonómiáját helyreállítja. Viszont helyette olyan területeket szerzett meg, amelyek azelőtt a krími kánok birtokában voltak. Emellett jelentős kereskedelmi kiváltságokhoz is jutott; a legfontosabb ezek közül az volt, hogy kereskedelmi flottája szabadon hajózhattott a Fekete-tengeren és a tengerszorosokon. Ezen kívül az egyezmény két (XIV. és VII.) cikkelyében a Porta olyan biztosítékokat adott, amit később az orosz diplomaták úgy értelmeztek, hogy Oroszország jogosult szót emelni az egész Oszmán Birodalom területén élő görögkeleti (ortodox) keresztény lakosság érdekében.¹¹ A későbbiekben ez, az 1774-ben megszerzett protektori jog adta az ideológiai alapot a török belügyekbe való beavatkozáshoz. Bár a béke jó eredményekkel járt, Katalin többet akart, és arra törekedett, hogy az oszmán uralmat teljesen felszámolja, valamint hogy az osztrák császárral közös vállalkozásban felossza az Oszmán Birodalom európai területeit. Ezt az elképzelését a „görög terv”-ben körvonalazta.¹²

Az osztrák kormányzat úgy ítélte meg, hogy a kücsük-kajnardzsai béke az Oszmán Birodalomnak tragédiát, Ausztriának veszélyt jelent a Balkánon. Oroszország viszont nagy lehetőséget kapott arra, hogy Törökország európai területeit, a Jón-szigeteket és Konstantinápolyt megszerezze. Az osztrák kabinet ezt szem előtt tartva arra törekedett, hogy Oroszország balkáni térnyerését konfrontálódás nélkül akadályozza meg. Bécs számára a „görög terv” megismerése után világossá vált, hogy Katalin célja az Ottomán Birodalom felosztása, amelyben Ausztria – ha asszisztál – területeket nyerhet.¹³ Oroszország 18. század eleji keleti politikájának fő célja még a fekete-tengeri kijárat biztosítása volt. Az orosz kormányzat a század 60–80-as éveiben emelt már mást is szem előtt tartott, az Oszmán Birodalomban sínylődő keresztény népek felszabadítását és felszabadító harcuk segítségét.

Az oszmán uralom a Fekete-tengeren hátráltatta Dél-Oroszország gazdasági fejlődését. A kücsük-kajnardzsai béke szabad kereskedést és a tengerszorosok használatát garantálta. Az 1780-as években így Pétervár fő törekvése a megszerzett jogainak érvényesítése lett, hogy kijuthasson a Földközi-tengerre. Ez azonban ütközött az angol érdekekkel, hiszen az orosz külkereskedelem a Balti- és részben a Fekete-tengeren is

angol kézen volt. Amikor Oroszország számára a fekete-tengeri utak megnyílni látszottak, Anglia azokat teljesen az ellenőrzése alá óhajtotta vonni. Részben ez is oka volt annak, hogy amikor Oroszország külpolitikájában az 1760–80-as években a keleti érdekeltségek kerültek az első helyre, Anglia közeledett felé és szövetség létesítését szorgalmazta. Az orosz diplomácia viszont a semleges, az el nem kötelezett politika mellett állt ki, és ahhoz az angolok esetében is ragaszkodott. Az angol kormányzat szövetséghatározati kísérletei rendre zátonyra futottak, sőt Oroszország meghirdette a fegyveres semlegességet, amelyhez az európai államok többsége csatlakozott.

Egyébként az angol diplomácia már az 1770-es évek végétől más módon, az orosz–osztrák szövetség előmozdításával is igyekezett elérni a célját, és azzal egyrészt Franciaországot akarta gyengíteni, másrészt Poroszországot remélte Oroszországtól elszakítani. Az orosz–osztrák szövetségre az angolok úgy tekintettek, mint az angol–orosz–osztrák hármasszövetség kezdő lépésére.¹⁴

Oroszország az 1778-as évben váratlanul nagy lehetőséghez jutott, a porosz–osztrák konfliktus elsimításában Franciaország mellett közvetítő szerepet kapott. Mivel ekkor Franciaországot elfoglalta az előző év júniusában kezdődő háború Angliával, az 1779-ben Tessenben megnyílt békekonferencián már Oroszország játszhatta a főszerepet. A tesseni megállapodás szerint Oroszország nemcsak közvetítőként lépett fel, hanem a béke garantálójaként is, és jogot kapott a német ügyekbe való korlátlan beavatkozásra. Megerősödött Poroszország függése Oroszországtól és Ausztria semlegessége a török ügyekben.¹⁵

Az orosz kormányzat a diplomáciai sikerén felbátorodva elővehette régi elképzelését, a „görög tervet”. Ahhoz, hogy az ötletet valóra váltsák, változtatni kellett az orosz külpolitika irányán, ami elsősorban az Ausztriával kötendő szövetséghez való visszatérést követelte meg. Az orosz–osztrák közeledés 1780-ban II. József és II. Katalin mogiljovi találkozójával kezdődött el. Attól Ausztria a német államok körében az osztrák hegemonia megteremtését, Poroszország meggyengítését remélte, Oroszország pedig osztrák támogatással a krími kérdés fájdalommentes megoldását várta.¹⁶ Az orosz diplomáciában az „északi rendszer” vagy „északi akkord” védelmezője, Ny. Panyin – aki 1763 óta irányította Oroszország külpolitikáját, és az Angliával, Poroszországgal fennálló szövetségre alapozott, mely szövetség Franciaország, Spanyolország, Ausztria együttese ellen irányult – alulmaradt G. Potjomkinnal, a „bécsi rendszer” hívével szemben.¹⁷ Potjomkin a krími kérdés végleges megoldásának zálogát az Ausztriával létesítendő szövetségben látta, amivel egyben az Ausztria és Poroszország közötti vetélkedés egyensúlyát is meg akarta teremteni.

Mogiljovban a két uralkodó egyetértésre jutott a törökellenes szövetségben, és ősszel orosz–osztrák tárgyalások kezdődtek. A két fél egy Törökország elleni háború esetére kölcsönös elkötelezettséget vállalt. Katalin és József személyes levelezésükben megvitaták a „görög terv”-et, valamint a lengyel kérdést.¹⁸ Az 1781 tavaszán rögzített megállapodás nem a megszokott formában kötött meg. Az uralkodók személyes levelezésén nyugvó szövetség arról tanúskodik, hogy ez az egyezmény Ausztria és Oroszország között nem volt olyan erőteljes, mint az 1726-ban és az 1746-ban megkötött szerződések.

Az orosz diplomáciát dicséri, hogy Törökország beleegyezett a Krím orosz annektálásába 1783-ban. II. Katalin 1787 nyarán a Krímbe utazott, hogy kegyence, Potjomkin délen kifejtett tevékenységének eredményeit, amelyek a „görög terv” megvalósításához fontosak voltak, megtekintse.¹⁹ Sztambul provokációnak tekintette a cárnő déli utazását, és hadat üzent Oroszországnak. Ausztriának eleget kellett volna

tennie az Oroszországgal kötött kölcsönös segélynyújtási szerződésben vállalt kötelezettségeinek. II. József sietve csatlakozott Katalin kíséretéhez azzal a céllal, hogy tudomására hozza, Ausztria nem szándékozik tovább támogatni az orosz terjeszkedést. A megváltozott nemzetközi helyzet miatt azonban Ausztria nem mondhatott le az orosz szövetségről, és 1787-ben Oroszország oldalán belépett a háborúba.

1790-ben II. József meghalt, az osztrák trónra öccse, II. Lipót került, aki a továbbiakban nem óhajtotta folytatni a háborút, békét kötött a Portával. Oroszország még két éven át harcolt, és győzelmet aratott a törökök fölött, de a „görög terv” megvalósításának álmáról kénytelen volt lemondani. A Iași-ban megkötött béke (1792) Oroszország keleti politikájában és az orosz–osztrák együttműködésben egyaránt egy fontos és jelentős időszakot zárt le, amelynek új vonása volt a két uralkodó „baráti együttműködése és egyetértése az oszmán örökség felosztásában”.²⁰

Katalin halála után, 1796-tól kezdődően módosult a keleti kérdésben követett orosz külpolitika. I. Pál – az európai változásokat figyelembe véve, számolt a francia forradalmi háborúk hatásával és a Porta által kialakított új külpolitikai programmal – a jó viszony megőrzésére törekedett a Török Birodalommal. Az 1790-es évek második felétől ugyanis a Porta területi integritásának megőrzésén túl belső modernizációjának sikeres végigvitelén fáradozott. III. Szelim szultán a külpolitikájában előtérbe helyezte a békés együttműködést, lehetőség szerint szövetségi kapcsolat létesítését Oroszországgal.²¹ Az orosz–osztrák viszonyban 1792-től elsősorban a Franciaország elleni együttműködés kapott hangsúlyt. Ausztria 1797 októberében súlyos katonai vereségei után kénytelen volt aláírni a campoformiói békét, amely alapján Franciaország annektálta a Jón-szigeteket a hozzájuk tartozó két part menti várossal, Párgával és Prevezával.

Az Oszmán Birodalmat Napóleon egyiptomi hadjárata nyomasztotta. A Porta attól tartott, hogy a Franciaországgal vívott háborúban jelentős területeket veszíthet, esetleg függetlenségét is. Napóleon törökországi foglalásai, a tengerszorosok megszerzésének rémképe arra ösztönözte Oroszországot, hogy a Közel-Keleten elért eredményei védelmében szorgalmazza az orosz–török szövetség megkötését. Így vezettek a század végén Európában bekövetkezett változások – elsősorban a francia terjeszkedés, az európai egyensúly felbomlása – egy különös szövetség megalakításához. Törökország Oroszországgal, egykori ellenfelével lépett szövetségre. A szerződést 1799. január 3-án írták alá, amelyhez Anglia és a Nápolyi Királyság után Ausztria, a Porta másik hagyományos ellenfele is csatlakozott. Oroszország lett a kezdeményezője annak a koalíciónak, amely a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében Napóleon előrenyomulását volt hivatott megakadályozni. Az orosz–török együttműködés sikerét igazolja – az egyesült flotta összehangolt tevékenységének köszönhetően – a Jón-szigetek visszaszerzése és a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Usakov expedíciója a második koalíció Franciaország elleni küzdelmének egyik fontos mozzanata volt. Ehhez az időszakhoz kötődnek Szuvorov győzelmei Itáliában. Usakov és Szuvorov hadisikerei csökkentették a földközi-tengeri francia befolyást és növelték Oroszország súlyát e térségben, amely egyben kiváltotta a szövetségeseik ellenérzését is. Ausztria Itáliában, Anglia a Jón-szigeteken törekedett megsemmisíteni az oroszok eredményeit, mivel egyikük sem óhajtotta Oroszország további erősödését.²²

Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte rövid ideig tartott, I. Pált koalíciós partnereinek, elsősorban Ausztriának és Angliának a hadjáratokban tanúsított magatartása annyira feldühítette, hogy 1799 októberében kivonta szárazföldi csapatait a harctérről, majd röviddel utána leállította a földközi-tengeri hadműveleteket is, és az orosz

flotta visszahajózott a Fekete-tengere. Az orosz–francia ellentét oldódni látszott, az orosz–osztrák–angol szövetség szétesőben volt. Az 1800-as év második felére, miután az angolok elfoglalták Máltát, és az oroszoknak tett ígéreteiket ott nem teljesítették, az angol–orosz kapcsolat megszakadt. Az orosz–osztrák szövetség megmentését Bécsben és Pétervárott is hiába remélték Alekszandra Pavlovna és József nádor frigyétől.²³ 1800 végén I. Pál követe, Sz. Kolicsev már Párizsban tárgyalta Napóleonnal a békéről és a francia–orosz szövetség megkötéséről.

A 18. században Oroszország és Ausztria – rendszerint egymással szövetségben – az Oszmán Birodalom rovására terjesztették ki a határaikat, míg végül az orosz határ elérte a Prut folyót, az osztrák pedig a Duna–Száva vonalát. Ausztria a bécsi szerződés követően (1683) változtatott a magatartásán, nem törekedett arra, hogy még több balkáni területet bekebelezzen. Továbbra is szövetségese maradt Oroszországnak, de igyekezett megfékezni partnerének keleti előrenyomulását. Az osztrák kabinet jól érzékelte, hogy az 1774-es kücsük-kajnardzsai béke után az oroszok befolyása az ortodox népeknél megerősödött, így attól tartott, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyeztetné Ausztria biztonságát a keleti és délkeleti határvidéken. A 19. század első felében a Habsburg-diplomácia passzivitásra rendezkedett be, és korábbi pozícióját a 18. század végétől az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el.²⁴

Oroszország a 19. század elején belebonyolódott a Balkán ortodox népeinek – a görögöknek, a szerbeknek, a montenegróiaknak és a dunai fejedelemségek románjainak – ügyeibe. I. Sándor 1801 márciusában került trónra. Az I. Pál által 1800-ban és 1801 elején követett meredek külpolitikai irányváltás után stabil külpolitika kialakítására törekedett, az európai ügyekben igyekezett semleges maradni, a keleti kérdésben viszont a Pál által kezdeményezett és képviselt „békés” török orientációt választotta. Az orosz diplomácia a török udvarban növekvő francia befolyás letörésének zálogát az orosz–török szövetség szorosabbra fűzésében látta. Ennek szellemében elsőként az orosz–török kapcsolatokban neuralgikus pontnak számító, Oroszország Balkánpolitikájában centrális helyet elfoglaló dunai fejedelemségek helyzetét igyekezett rendezni. 1802-ben elérte, hogy Moldva és Havasalföld új státusáról megállapodást írjanak alá. A konvenció a fejedelmek uralkodásának idejét hét évben szabta meg, és az elmozdításukhoz az orosz uralkodó jóváhagyása is szükségeltetett. Több cikkely érintette a parasztság vagyoni és jogi helyzetének jobbítását.²⁵ Az 1804-ben kitört szerb felkelés vezetői egyaránt kértek támogatást Bécsből és Pétervártól, de kéréseiket elutasították.

A francia terjeszkedés, Napóleon „keleti terve”, a keleti kérdés vitás problémái a franciákkal felgyorsították az angol–orosz közeledést. Az új franciaellenes koalícióhoz 1805-ben Ausztria is csatlakozott, de az austerlitz-i vereség után elvesztette balkáni területeit, Isztriát és Dalmáciát. Az orosz kabinet továbbra is a Török Birodalom integritása mellett állt ki, de titkon abban reménykedett, hogy Angliával és Franciaországgal egyetértésben, a harmadik koalíció háborúját lezáró békekötések garanciájával és orosz védnökséggel megalakulhat néhány független szláv állam a Balkán-félszigeten. Azonban ezt az orosz tervet senki sem támogatta.²⁶

Oroszország 1806-ban a dunai fejedelemségek autonómiájának csorbítása miatt háborúba bonyolódott a Portával. Pétervár nem hivatalos képviselője Belgrádban tárgyalásokat folytatott a szerb felkelők megsegítéséről. De a nemzetközi helyzet kedvezőtlenebbre fordult, és az orosz segítség elmaradt. I. Sándor a közelgő francia invázió miatt 1812-ben békét kötött Bukarestben az Oszmán Birodalommal, kivonta csapa-

taít Moldvából és Havasalföldről. Oroszország csekély eredményt tudott felmutatni a szerb kérdésben, ekkor nem tudta elérni, hogy független szerb állam jöjjön létre.

1815-ben az orosz diplomácia I. Sándor instrukciói alapján kidolgozott terveze – amely azt tartalmazta, hogy a nagyhatalmak kollektív jegyzékben tiltakozzanak a Portánál a szerbekkel szemben tanúsított bánásmód miatt és a német, az itáliai, a lengyel ügühöz hasonlóan rendezzék a szerb kérdést – az angol és az osztrák kormányzat ellenállása miatt megbukott a bécsi kongresszuson. Ez egyben jelezte azt is, hogy a napóleoni háborúk lezárása után Ausztria és Anglia pozíciója megerősödött, és Oroszországnak tekintetbe kellett vennie a Balkánhoz és a balkáni politikájához való viszonyulásukat. Ezért 1815 után Pétervár legfontosabb törekvése az lett a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa azokat az eredményeket, amelyeket a megelőző ötven év során az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúiban elért, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását, valamint Angliát és Ausztriát megelőzve képviselje érdekeiket a Portánál. Miután fontos volt számára, hogy megőrizze a nyugodt viszonyt a szövetségeseivel és fenntartsa az európai egyensúlyt, ezért követeléseit a török kormánnyal szemben úgy fogalmazta meg, hogy a többi keleti kérdésben érdekelt nagyhatalom, elsősorban Ausztria érdekeit ne sértse.²⁷

I. Sándor a „bécsi rendszer” megalkotásában és annak működtetésében, az európai ügyek rendezésében Ausztriával egyetértésben tevékenykedett. Az első nézeteltérések 1822 után a keleti kérdésben a görög ügy kezelése és megoldása kapcsán jelentkeztek. 1824 januárjában az orosz külügyminiszter, Nesselrode három görög fejedelemség létrehozását javasolta, a tervet azonban sem a nagyhatalmak, sem a görögök nem fogadták el. A Pétervárra 1825 elejére összehívott nagyköveti találkozó is eredménytelenül zárult. Az osztrák követ, Lebzeltern gróf Metternich utasítását követve azt javasolta, tartózkodjanak a beavatkozástól, és fogadják el a görög–török küzdelem végeredményét, akár az egyik, akár a másik fél kerül ki győztesen. Az osztrák kancellár még azt is elfogadhatóbbnak tartotta, hogy a görögök kapjanak függetlenséget, mint hogy orosz befolyás alá kerüljenek.²⁸ A nagyhatalmi magatartásban 1825 után alapvető változás következett be. Ennek oka az volt, hogy II. Mahmur szultán a görög kérdést egyik alattvalója, Mohamed Ali egyiptomi helytartó katonai segítségével igyekezett megoldani.

1826-ban I. Miklós, az új cár nagyhatalmi együttműködést, határozott fellépést sürgetett a Porta ellen, amely nemigen tetszett Bécsnek, és Anglia is nehezen egyezett bele a beavatkozásba. Ekkor az orosz vezetés kettős politikába kezdett: együttműködés a görög ügyben, de önálló politika az orosz–török viszonylatban. I. Miklós a Portával szemben a dunai fejedelemségek ügyét helyezte az első helyre, és Pétervár 1826. március 17-én ultimátumban követelte a Portától az 1812-es bukaresti béke pontjainak betartását. I. Miklós határozott lépései – a pétervári angol–orosz protokoll (1826. április 4.) és az akkermani konvenció a törökökkel (1826. október 7.), majd a londoni angol–francia–orosz egyezmény (1827. július 6.) – és a nagyhatalmak navarinói győzelme (1827. október 20.) a keleti kérdésben az orosz befolyás növekedését mutatta. Az ellentéteket Ausztria és Oroszország között azonban az 1828–1829-es orosz–török háborút lezáró drinápolyi béke élezte ki. Ausztria azt sérelmezte, hogy a Duna torkolatától elvágták, de az igazi ok az orosz befolyás erősödése volt a Balkánon.²⁹

Az orosz diplomácia az első egyiptomi válság idején (1831–1833) ügyesen használta ki a kínálkozó alkalmat. A keleti kérdés újabb válságának megoldásában határozottan cselekvő I. Miklós jelentős sikert könyvelhetett el, az unkiár-iszkeleszi

orosz–török megállapodást (1833. július 8.), amely tovább növelte az orosz befolyást az Oszmán Birodalomban. Anglia és Franciaország eredménytelenül tiltakozott, az egyezmény érvényben maradt. (Az angol diplomácia hét éven át fáradozott annak felszámolásán.) Az egyiptomi krízis angol–orosz vetélkedést eredményezett, és Unkiár-Iszkelesz után Oroszország közel került az elszigetelődéshez. Az orosz kormányzat ezt érzékelvén Ausztria és Poroszország felé nyitott, bár a „három keleti udvar szövetségének” (a Szent Szövetségnek) megerősítését tulajdonképpen az osztrákok kezdeményezték. Az orosz kabinetben Nesselrode szorgalmazta a régi porosz–orosz–osztrák szövetség felújítását, és ezzel a cár is egyetértett. A szövetség megerősítése a három uralkodó találkozójaival kezdődött volna, de porosz részről inkább a bilaterális megállapodásokat támogatták. Az orosz–osztrák szerződés aláírására 1833. szeptember 18-án került sor Münchengrätzben, amit október 18-án a három hatalom szövetségének végső megerősítése követett Berlinben. A találkozók felszínre kerültek a három hatalom között feszülő érdekellentétek is, Ausztria és Oroszország a keleti kérdésben eltérő álláspontot képviselt, az Oszmán Birodalom fenntartásában azonban egyetértettek.

A müncheni konvenció negatívuma Oroszországra nézve mégis leginkább az volt, hogy a keleti kérdésben korábban követett cselekvési szabadságát feladni kényszerült, hiszen a szerződés értelmében minden problémás kérdésben egyeztetnie kellett Ausztriával. Az 1830-as évekre bonyolultabbá váló nemzetközi helyzetben Oroszország számára mindössze ez a lehetőség kínálkozott. A konvenció pozitívuma az volt, hogy az orosz kabinet Ausztriában „hasznos szövetségesre” lelt, és segítségével a keleti kérdésben hatékonyabban léphetett fel Angliával és Franciaországgal szemben. I. Miklósnak ezzel a megállapodással sikerült megakadályoznia azt is, hogy Palmerston Ausztriát maga mellé állítsa. A konvenciónak az európai politikára is hatása volt, az még jobban eltávolította Angliát és Franciaországot a „keleti udvarok szövetségétől”. Palmerston 1834-ben Spanyolország és Portugália csatlakozásával ellen-szövetséget hozott létre.³⁰

Az 1830-as évek közepétől ez a két szövetség örködött a törékeny európai egyensúlyon. Számukra nagy kihívást az 1839-től kibontakozó újabb közel-keleti válság jelentett. A második török–egyiptomi konfliktus rendezésében valamennyi európai nagyhatalom érdekelt volt. I. Miklós a közel-keleti status quo fenntartása érdekében az európai nagyhatalmakkal egyetértésben a konfliktus békés megoldását szorgalmazta. A második egyiptomi válság próbára tette a francia–angol kapcsolatokat is. A keleti kérdés végül Anglia érdekei szerint oldódott meg, Oroszország annak eredményében, hogy a továbbiakban a franciák kizárásával tárgyalhat Törökország jövőbeni sorsáról, a felosztásáról, veszni hagyta az Unkiár-Iszkeleszben megszerzett privilégiumát, aláírta a londoni konvenciót (1840. július 15.) és a Dardanella-szerződést is (1841. július 13.). I. Miklós egyre inkább az angol–orosz együttműködés erősítését szorgalmazta a keleti kérdésben, ezt szolgálta az 1844-es londoni látogatása is, és az osztrákokkal az együttműködésben az európai ügyekre szorítkozott.³¹

Jegyzetek

¹ Nagy kiterjedésű és értékes területekkel gazdagodott: Erdéllyel, valamint Magyarország, Horvátország és Szlavónia addig oszmán fennhatóság alatt álló részeivel. Velencéé lett az egész Peloponnészosz és Dalmácia nagy része, Lengyelország pedig visszakapta Podóliát. *Jelavich, Barbara*: A Balkán története. I. Bp., 1996. 67.; *Roider, Karl A.*: Austria's Eastern Question 1700–1790. Princeton, 1982. 21.

² *Sumner, B. H.*: Peter the Great and the Ottoman Empire. Oxford, 1949. 18.

³ Jelavich: i. m. 68.

⁴ Sumner: i. m. 27–28., 78.; *Lescsilovszkaja, I. I.*: Pjotr I. i Balkani. In: *Voproszi Isztorii*, 2001/2. 46–57.; *Miller, William*: The Ottoman Empire and It's Successors 1801–1927. London, 1966. 6., 9–10.

⁵ Sumner: i. m. 35.; *Szovolov, Sz. M.*: Isztorija Roszszii sz drevnyeysih vremen. kny. 10., t. 19–20., Moszkva, 1963. 29–30.

⁶ Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. I. Bp., 1996. 313.

⁷ Uo. 339.; *Szovolov*: i. m. kny. 11., t. 21–22. 419–422.

⁸ Kamenskij, Alekszandr – Niederhauser Emil: Nagy Katalin – Mária Terézia. Bp., 2000. 260.; *Vinogradov, V. N.*: Gyiplomatiya Jekatyerini Velikoj. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001/3. 131–150.; 2001/4. 124–148.

⁹ Kamenskij: i. m. 264.; *Lescsilovszkaja, I. I.*: Balkanszkaja polityika Jekatyerini II. In: *Voproszi Isztorii*, 1999/2. 29–41.; *Schroeder, Paul*: The Transformation of European Politics 1763–1848. Oxford, 1994. 19–22.

¹⁰ Kamenskij: i. m. 269.; *Schroeder*: i. m. 11–18., *Sztyegnyij, P. V.*: Pervij razgyel Polsi i ruszskaja gyiplomatiya. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001/1. 152–174.

¹¹ Jelavich: i. m. 71.

¹² Lásd részletesen: *Markova, O. P.*: O proiszhozgyenyii tak nazivajemogo grecseszkogo projekta. In: *Isztorija SzSzSR*, 1958/4. 52–78.; *Sztyegnyij, P. V.*: Jescso raz o grecseszkom projektye Jekatyerini II. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2002/4. 100–108., *Dosztjan, I. Sz.*: Znacsenyije Kjusuk-Kajnardzsijszkogo dogovora 1774. goda v polityike Roszszii na Balkanah. In: *Vek Jekatyerini II. Roszszija i Balkani*. Moszkva, 1998. 40–57.

¹³ Roider: i. m. 152–153.

¹⁴ Markova: i. m. 52–53., 55.

¹⁵ Uo. 55–56.; *Schroeder*: i. m. 30.

¹⁶ Kamenskij: i. m. 272.

¹⁷ *Vinogradov, V. N.*: Roszszijszkaja szevernaja szisztyma i francuszkaja vosztocsnyij barrier. In: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije*. Moszkva, 2000. 36–37.

¹⁸ *Sztyegnyij*: Jescso raz o grecseszkom projektye. i. m. 101.; *Vinogradov, V. N.*: Szamoje znamenitoje v isztorii licnoje pismo. In: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije*. Moszkva, 2000. 213–219.

¹⁹ *Jeliszejeva, O. I.*: „Balkanszkaja tyema” vo vnyesnyepolityicseszkijh projektah G. A. Potjomkina. In: *Vek Jekatyerini II. Roszszija i Balkani*. Moszkva, 1998. 63–67.

²⁰ Roider: i. m. 176., 192.

²¹ *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Egy furcsa szövetség. Orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében*. Pécs, 2001. 134.

²² Uo. 150.

²³ *Bodnár Erzsébet*: Házasság és diplomácia. Alekszandra Pavlovna és József nádor. In: *Nyelv, etnográfia, kultúra*. Szombathely–Budapest. 2001. 170.

²⁴ *Jelavich*: i. m. 171–172.; *Mezsdunarodnije odnosenyija na Balkanah 1815–1830*. Moszkva, 1983. 148–149.

²⁵ *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799–1806). In: *Történeti Tanulmányok XI.*, Debrecen, 2003. 170.

²⁶ *Nyikolaj Mihajlovics, velikij knjaz*: P. A. Sztroganov. t. 3., Szpb., 1903. 9–11.; *Miller*: i. m. 56.

²⁷ *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig. In: *Életünk Kelet-Európa*. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Bp., 2003. 50–51.; *Vnyesnyaja polityika Roszszii. Szerija I.* t. 8., Moszkva, 1972. dok. 79. 80.; *Orlik, O. V.*: Roszszija v mezsdunarodnih odnosenyijah. Moszkva, 1998. 80–81.; *Dosztjan, I. Sz.*: Venszkij kongressz (1814–1815) i vosztocsnij voprosz. In: *Alekszandr I., Napoleon i Balkani*. Moszkva, 1997. 256.

²⁸ *Ormos Mária – Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdötérén. Bp., 1998. 48., 50–51.; *Schroeder*: i. m. 640–641.; *Hartley, Janet*: Alexander I. London, 1996. 158–159.; *Mezsdunarodnije odnosenyija na Balkanah*. i. m. 172–173.

²⁹ *Ormos – Majoros*: i. m. 52.; *Schroeder*: i. m. 648–661.; *Seremet, V. I.*: Turcija i adrianopolszkij mir 1829. Moszkva, 1975. 166.; A drinápolyi béke szövege: *Orlik*: i. m. 252–262.

³⁰ Lásd részletesen: *Kinjapina, N. Sz.*: Vnyesnyaja polityika Nyikolaja I. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001/1. 192–210.; 2001/2. 139–152.; *Schroeder*: i. m. 729–735.

³¹ *Schroeder*: i. m. 740–742.; *Georgijev, V. A.*: Vnyesnyaja polityika Roszszii na Blizsnyem Vosztoké v konce 30–nacsale 40-h godov 19 v. Moszkva, 1975. 186–197.; *Isztorija vnyesnyej polityiki Roszszii. Pervaja polovina 19 veka*. Moszkva, 1995. 343–344.

SOMOGYI ÉVA
**AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA VEZETŐ BÜROKRÁCIÁJÁNAK
IDENTITÁSPROBLÉMÁI**

Sok éven át foglalkoztam a dualista Habsburg Monarchia államrendszerével, azzal, hogyan működtek az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel létrehozott közös intézmények: tehát a közös külügy-, hadügy- és pénzügyminisztérium, illetve a közös kormány funkcióját többé-kevésbé betöltő közös minisztertanács. E kutatás során merült fel az a probléma, hogy azok a magyar tisztviselők, akik 1867 után a közös intézményekbe kerültek, valójában milyen identitással rendelkeztek, mit tartottak magukról. A kérdésem úgy szólt: a közös tisztviselők őrizték-e magyarságukat, vagy azt valamilyen összmonarchiai identitás váltotta fel?

Az irodalomból ismert, hogy a Habsburg Monarchia a bürokráciájának rendkívüli társadalmi tekintélye volt. Hiszen a hivatalnokok teremtették meg a 18. században a Habsburg-tartományokból az egységes Habsburg Birodalmat. Az egységállam a józsefi korban nem pusztán nagyhatalmat jelentett, hanem bizonyos modernizációs, népboldogító szerepet is betöltött. Ferenc császár korában ugyan az állam merőben más funkciót kapott: a megerősödött Osztrák Császárság, az új német nagyhatalom a fejedelmi uralom menedéke lett a forradalom felforgató tanaival szemben. Ám az államhatalom támaszát lényegében ugyanaz a polgárosuló, magas képzettségű, német kultúrájú bürokrácia adta, mint a felvilágosult abszolutizmus idején. 1848 után a Habsburg Monarchiában nem egyszerűen restaurálták a bürokrata államot, hanem – ha tetszik, éppen a forradalom, a rendi elemek háttérbe szorítása következtében – megnőtt a bürokrácia súlya, olyan területekre is behatolt (a tartományi kormányzásba, mégpedig nem csak Magyarországon), amely 1848 előtt a rendek hatalmi szférájába tartozott.¹

A bürokrácia történeti szerepe következtében rendkívüli öntudattal rendelkezett: külön e célra létesített tanintézetekben belenevelték, hogy ő az állam legfőbb támasza. Az osztrák bürokrácia a dinasztia eszközeként jött létre, és különleges kapcsolata a dinasztíával nemcsak a polgári forradalomig, hanem a polgári alkotmányos korszakban is töretlenül fennmaradt. Ismeretesek a jelenség okai. A dinasztia iránti lojalitás volt a professzionálódó hivatalnok világnézetének meghatározó eleme, hazafiúi tartalommal nem lehetett megtölteni a bürokrata ethoszt. Jól ismert a történet, hogy Ferenc császár saját kezűleg húzta ki 1813-ban a franciák ellen indított felszabadító háború „Az Istenért, a Császáráért, a Hazáért” proklamációjából a haza szót, mert méltán tartott attól, hogy a birodalom sok nemzete közül valamelyik majd azon kezd gondolkodni, valójában milyen hazáért is harcol. A nemzeti ébredés 19. századában a nemzet és a haza tiltott fogalmak a Habsburgok birodalmában, a katonák a császáráért harcolnak, a hivatalnokok a dinasztia szolgálatában állnak.²

1867 természetesen cezúra a bürokrácia történetében. A kiegyezés két részre osztja az egységes, vagy annak óhajtott birodalmat. Alkotmányosságot vezet be nemcsak a birodalom két felében: Magyarországon és a szűkebb Ausztriában, hanem a központi kormányzatban is. A közös miniszterek felelősek lesznek a két országgyűlésből választott delegációknak és közvetve a két ország parlamentjének. S ami a bürokrácia helyzetét a legközvetlenebbül érinti: a delegáció vitatja meg a közös költségvetést, tőle és végső soron a két parlamenttől függ, létesítenek-e új államtitkári, vagy akár ajtónállói státuszt a közös hivatalokban, mennyi lesz a hivatalnok fizetése, lakhatási és utazási pótléka, nyugdíja, özvegyeinek és árváinak járadéka.

A hatalom gyakorlásának alapkérdéseiben a kiegyezés új korszakot hozott. Az abszolutizmus két eleme azonban az alkotmányos korban is tovább élt: a bürokrácia rendkívüli társadalmi súlya és szoros kapcsolata az uralkodóval. A történeti irodalomban elfogadott sztereotípia, hogy a bécsi magas tisztviselői kar a Monarchia végéig zárt elit maradt, az uralkodóhoz és birodalmához hű nemzetfelelti állameszme hordozója. Klemens Erb báró, a külügyminisztérium történetének szorgalmas krónikása szerint a Ballhausplatz hivatalnokainak egészen a háborúig nem volt nemzete, „a hivatalnokok egy családot alkottak, és ez a későbbiekben sem változott”.³ A horvátországi származású Alexander Musulin, a külügyminisztérium délszláv szakértője szerint, aki belépett a Ballhausplatzra, megszűnt egy nemzet képviselője lenni, „bármennyire jellegzetesen nemzeti környezetből jött is”.⁴ A Ballhausplatz „szelleme”, amit minden egykor volt hivatalnok áhítattal említ, a szépirodalomból is ismert; Grillparzertől kezdve Joseph Rothon át Dodererig sokan megírták a „schwarzgelb” hivatalnokot. A szónak csak magyarul van rossz csengése, „osztráku” régi bécsi német kultúrában nevelkedett, nagy műveltségű polgárt jelent, aki az élet természetes rendjének tartja, hogy a dinasztia szolgálatában álló bürokráciára épül a Habsburgok állama; a Monarchiát tekinti hazájának és provinciálisnak a helyi nemzeti konfliktusokat.

1867 után ebbe az egységes szellemű hivatalnokrétegbe kerülnek be a magyarok. Mi történik velük Bécsben? – volt a kérdésem a kutatás kezdetén. Ma inkább úgy fogalmaznék: mi történik velük, és hatásukra hogyan változik a bécsi bürokrácia hagyományos felfogása? A magyar tisztviselők beszivárgásának-beáramlásának kettős oka volt. A Monarchia dualista átalakítása következtében eleve szükség lett magyarokra a közös minisztériumokban. Hiszen a közös ügyeket a két ország kormányával egyetértésben, együttműködve kellett intézni. A külügyminisztérium – mint afféle birodalmi miniszterelnöki hivatal – napi kapcsolatban állt a magyar hatóságokkal, a közös pénzügyminisztérium a két ország pénzügyminisztériumaival.

A közös miniszterek parlamenti felelőssége a gyakorlatban azt jelentette, hogy a külügyminiszternek például – aki rendszerint osztrák volt, és nem tudott magyarul – meg kellett jelennie a delegáció előtt, és ott részt venni a gyakran éles politikai vitákban, válaszolni a magyar képviselők magyar nyelvű interpellációira. Nem egyszerűen tolmácsokra volt ehhez szüksége, hanem olyan munkatársakra, különböző rangú hivatalnokokra, akik ismerték a magyar politikai és közigazgatási viszonyokat, képesek voltak nem pusztán nyelvi, hanem politikai közvetítésre a közös kormányzat és Magyarország között. A hivatali gyakorlat kívánta tehát, hogy minél több magyar kapjon posztot a bécsi közös hivatalokban.

A magyar tisztviselők alkalmazása mellett politikai követelmény volt. Andrassy magyar miniszterelnök különböző fórumokon többször kifejtette, hogy a magyarok csak akkor fognak megbékülni a közös ügyes rendszerrel, ha a közös hivatalokban jelentősen megnövekszik a magyar alkalmazottak száma. A megvalósítás azonban korántsem volt egyszerű. Aligha lehet pusztán a nemzeti legendárium körébe utalni az irodalmias visszaemlékezéseket, amelyek szerint kezdetben a magyarok viszolyogva vállaltak közös minisztériumi állást, tartottak az ellenséges bécsi hangulattól. Ilyenek is, meg persze hivatalkérők is szép számmal akadtak. Az átalakulás időszakában azonban Beust külügyminiszternek szüksége lett magyarokra, és támogatta hivatali előrejutásukat. Az őt követő Andrassy külügyminiszter az évek során egy sor fiatalembert vitt Pestről bécsi minisztériumába, akik egy része később jelentős szerephez jutott.⁵

A külügyminiszterek álláspontja a magyarok alkalmazásával kapcsolatban korántsem volt egyértelmű. Igyekeztek azt mutatni, hogy akceptálják a magyar igényeket, nem tehetek másként. Gustav Kálnoky, aki egyébként nagyon ragaszkodott a birodalmi egység tradíciójához, kénytelen volt mind több magyart hívni a Ballhausplatzra. Azoknak a tisztviselőknek, akik az összeomlaskor a Monarchia szolgálatában álltak, több mint a felét Kálnoky vette fel, főként az 1890-es években, amikor a magyar delegáció megfelelő számú magyar alkalmazásától tette függővé a közös költségvetés elfogadását. Utóda, a konfliktust általában kerülő Goluchowski külügyminiszter kioktatta a „paritást” követelő Széll Kálmán magyar miniszterelnököt: *„Egyáltalán nem látom célszerűnek, hogy a közös hivatalnokok állampolgárságának túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. Tárcám hivatalnoki karának mindig is legjobb hagyományai közé tartozott, hogy valamennyi közös hivatalnokot, legyen az akár osztrák, akár magyar állampolgár, az a kötelességtudat hatotta át, hogy mindkét állam polgárainak érdekeit ugyanazzal az igyekezettel és ugyanazzal a lelkiismeretességgel kell képviselnie. Különös gonddal fogok törekedni arra, hogy a közös tisztviselők kötelességének ilyen értelmezéséhez a jövőben is szigorúan és maradéktalanul ragaszkodjunk...”*⁶

Goluchowski törekvésének tulajdonképpen a Monarchia felbomlásáig sikerült érvényt szerezni, ami azzal magyarázható, hogy a növekvő számú magyar tisztviselő valójában nem került konfliktusba a birodalom vélt vagy valós érdekeivel. Az évtizedek során a magyar tisztviselők létszáma kétségtelenül jelentősen megnőtt. Pontos adataink ugyan csak az 1890-es évek elejétől vannak, amikor politikai követelésre kimutatások készültek a magyar állampolgárságú közös tisztviselőkről. (A magyar állampolgárság persze nem jelent feltétlenül magyar nemzetiséget.) Nos a magyarok aránya a közös minisztériumokban az 1890-es évek 15%-áról a világháború előestéjére 26–30%-ra növekedett.

Elemeztem mintegy száz magasabb rangú külügyminisztériumi tisztviselő pályafutását. Végignéztem a minisztériumban található személyi anyagukat, akinek volt, katonai minősítési lapját, irathagyatékát: levelezését, publicisztikai tevékenységét. Nagyon jellemző, hogy sokan tettek közzé szociológiai, államelméleti, politológiai műveket, irodalmias vagy inkább statisztikai jellegű beszámolót az országról, ahol szolgáltak. Önmagában is érdekes, hogy ez a tisztviselői kar egy olyanfajta műveltség-eszményt képviselt, amelyben a szaktudás még nem vált el egy általánosabb ismeret-anyagtól.

Az életutak és a személyes megnyilatkozások elemzése alapján határozottan elválík egymástól két generáció: az első, amelynek tagjai az 1870–80-as években kerülnek a minisztériumba, és az 1890-es években hivatalba lépők nemzedéke. Az első generáció Andrassy Gyula és környezete ajánlására kerül bécsi posztjára, nem ott kezdi pályáját, rendszerint számottevő magyarországi hivatali, vagy politikai múlt áll mögötte, valamint családi, illetve személyes kapcsolat a magyar politikával. A bécsi állásból sokak számára van visszaút a magyar közéletbe. Gondoljunk csak a külügyminisztérium magyar osztályfőnökeire: Orczy Bélára, Szögyény-Marich Lászlóra; utóbb mindketten magyar miniszterek lesznek. Magyar voltuk magától értetődik, környezetük magyarnak tekinti őket. A császár az udvari fogadásokon – amikor bécsi hivatalt töltenek is be – magyar belső kérdésekről tárgyal velük. Külföldi állomáshe-lyeiken – bármennyire a Monarchiát képviselik – tényező magyar voltuk.

A második generációnak – amely nagyjából az 1860-as években született, az 1880–90-es években lépett szolgálatba, s a korábbinál jóval népesebb csoportot alko-

tott – rendszerint nem volt magyarországi előélete. Hivatalnoknak készült, középiskolait gyakran a bécsi Theresianumban végezte, már ott és azután a Konzuli Akadémián vagy a diplomata vizsgára felkészítő külügyminisztériumi tanfolyamon azt tanulta, hogy ő lesz a „magyar elem” a közös hivatalban. Magyar maradt, nem vált osztrák bürokratává, egyáltalán nem ezt várták tőle. Vizsgálódásunk alapján megkérdőjeleződik a korábban idézett irodalmi közhely, hogy a Monarchia bürokráciája a felbomlásig nem változott. Úgy látom, hogy a dualizmus nem csak államjogi konzekvenciákkal járt. A közös hivatalokban, ahol korábban a nemzeti szempontot valóban nem ismerték, éppen a magyarok követelésére elkezdtek számon tartani, hogy ki honnan jött. A századfordulón nem pusztán a delegáció szokásos évi beszámolóit mellett található meg a magyar honos diplomaták névsora, hanem a kor szellemének megfelelően a misszióvezetők kifejezetten kérnek magyarokat a követségükre. Előléptetéseknél, kitüntetéseknel a felterjesztés szövegében – tehát megvallottan – szempont a diplomata állampolgársága. S maga a tisztviselő is, ha bármi okból hasznosnak tartotta, hivatkozott magyarságára.

Né felejtjük el, a külállamok is számon tartották a Monarchiából érkezett diplomaták nemzeti kötöttségeit. Berlinben szívesen fogadtak magyarokat, akikről tudhatták, hogy a Monarchia és Németország jó viszonyának feltétlen hívei, míg ugyanerről az osztrák-német bürokrata elit vonatkozásában nem lehettek meggyőződve. Az osztrák-németségben élt bizonyos nehezítés Poroszország iránt, a Königrätznél elveszített német vezető szerep reminiscenciája.⁷ Nem véletlen, hogy 1871-től 1914-ig magyar arisztokraták képviselték Berlinben a Habsburg Monarchiát. Oroszországban a lengyelek iránt viseltettek fenntartásokkal, ezért nem nevezték ki Agenor Goluchowski grófot pétervári követnek. Magyarok viszont töltöttek be nagyköveti posztot a cári udvarban: az 1850-es években Esterházy Bálint gróf, 1906–1911-ben Berchtold Lipót gróf, akinek magyarsága ugyan erősen vitatható, de a császár magyarnak tekintette őt, s ez elég volt identitásához. A háborút megelőző esztendőben a rendkívül gyors karriert befutott Szapáry Frigyes gróf a szentpétervári nagykövet.

A közös minisztériumban szolgáló magyar hivatalnok semmiképpen nem vált „osztrákká”, nem várták el tőle, és az „osztrákság” fogalma amúgy is felettébb bizonytalan volt. A bécsi magyar hivatalnokok magyarsága azonban másfajta volt, mint azoknak, akik apjuk mellett a magyar megyei, vagy akár parlamenti politikában szocializálódtak. A bécsi magyar tisztviselők identitása a kiegyezés államjogi elveire épült. Ez azt jelenti, hogy elutasították az osztrák politika időnként jelentkező centralista ambícióit – amit egyébként a hivatalos bécsi politika akkor már ritkán engedett meg magának –, ám éppoly határozottan szemben álltak az ún. „magyar nemzeti követelésekkel”. Elítélték a magyar különállás feleslegesnek vélt hangoztatását, a magyar jelvények öröltetését, a nemzeti tüntetéseket, a közös hadsereg nemzeti jellegű megbontását, s különösen a Kossuth-kultuszt. Úgy gondolták, ez a külföld előtt rontja a Monarchia presztízsét, amelynek őrzése pedig eminens magyar érdek.

Több, egymással kölcsönös átfedésben lévő identitás létezett (Magyarország, a dinasztia, mutatis mutandis a Monarchia iránti hűség), és az identitások tartalma idővel jelentősen változott. E jelenség korántsem kivételes, bár kétségtelen, hogy a dualista Habsburg Monarchia a többes politikai-nemzeti identitás jellegzetes terrénuma volt. A gond abból keletkezett, hogy a magyar politikai diskurzus nehezen tűrte a többfajta identitást. Emiatt a bécsi hivatalnok állandó konfliktusba került a pesti politikával. A magyar politikai közvélemény csak nagy fenntartással ismerte el, hogy a közös miniszter, a magas rangú közös minisztériumi tisztviselő, a vezető diplomata

valójában a magyar politikai érdek bécsi exponense. Pesti körökben a közös hivatalnokokat mindig fagyos távolságtartás, bizalmatlanság fogadta. A „bécsi miniszterek”, „Bécs”, mint fogalom, mindig őrzött valamit régi, a kiegyezés előtti rossz ízéből, az idegen, a nem a mienk szinonimája. A magyar politika akarja, hogy minél több magyar legyen a bécsi hivatalokban, és nem szereti azokat, akik Bécsben szolgálnak. Az ellentmondás nem valamifajta félreértésből fakadt, hanem abból az ambivalens viszonyból, amely a politikai elitet a dualista Monarchiához fűzte. Az alapdilemmát – hogy Deák kifejezését használjam –, Magyarország önállóságának összeegyeztetését „a birodalom szilárd fennállhatásával” a kiegyezés megoldotta ugyan, a probléma a politikai diskurzusban mégis tovább élt: a Habsburg Monarchia a mi birodalmunk is lett, meg nem is, vállaltuk is, meg nem is. A politikai közbeszéd mitizálta és időtlenné emelte „Bécs”, az udvari és bürokrata centrum idegen voltát, a „közös” tisztviselők lelki eltávolodását a „magyartól”. A magyar politikai elitnek ez a sajátos és tulajdonképpen a dualista állami szerkezetből adódó megosztottsága messze ható negatív következményekkel járt: gátolta a birodalomban elfoglalt helyünknek, a nemzeti politika lehetőségeinek reális felmérését, konzerválta nemzeti tudatunk hagyományos bizonytalanságát.

Jegyzetek

¹ Az osztrák bürokrácia történetére vonatkozó irodalomból ld.: *Joseph Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Wien, 1920; *Uő*: Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg. Wien, 1925; *Waltraud Heindl*: Bürokratie und Verwaltung im Neoabsolutismus. In: Österreichische Osthefte, 22 (1980); *Uő*: Die österreichische Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). In: Heinrich Lutz, Helmut Rumpler (hrsg.): Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Wien, 1982; *Karl Megner*: Beamte. Wirtschaft- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums. Wien, 1985; *Bruno Schimetschek*: Der österreichische Beamte. Wien, 1984; *Ernst Hanisch*: Beobachtungen zur Geschichte der österreichischen Bürokratie. In: Zeitgeschichte 14/1 (1986); *Gernot Stimmer*: Eliten in Österreich 1848–1970. Wien, Köln, Graz, 1997. (Studien zu Politik und Verwaltung 57/1.)

² *Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. 54–55.; *Waltraud Heindl*: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848. Wien, Köln, Graz, 1991. 57–76. (Studien zu Politik und Verwaltung 36.)

³ *Clemens Erb*: Außenministerium. Manuskript. Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Nachlaß Erb, Karton 1.

⁴ *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin*: Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. München, 1924. 136.

⁵ Vö. *Somogyi Éva*: Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon. A Monarchia és/vagy a nemzet szolgáltatában? In: *Actas*, 2001/3–4. 134–138.

⁶ *Somogyi Éva*: Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. In: *Századok*, 138 (2004) 6006–607.

⁷ Részletesebben *Somogyi*: Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. i. m. 648–651.

A FEKETESZÁZASSÁG

Rövid áttekintés

A reakciós-konzervatív erők önálló politikai megjelenésére Oroszországban először a 20. század elején került sor, s ezt az erőt ekkor a szélsőjobboldal testesítette meg.¹ Szubjektív értelemben soha nem különböztették meg magukat az önkényuralmi államtól, ám mindvégig sajátos, önálló vonásokat mutattak.

1905 végéig elképzelhetetlen lett volna bármiféle politikai párt működése Oroszországban, ezt a rendszer jellege nem tette lehetővé, de maga a hatalom sem érezte ennek szükségességét.² Ahhoz, hogy sikerrel küzdjenek meg az önkényuralmi állam ellen támadó politikai erőkkel, így például az anarchistákkal, majd a 20. század fordulójától a szociálforradalmárokkal, elegendőnek tűnt a hagyományos erők és eszközök – így a rendőri apparátus (Ohrana), a hadsereg, a kozákság, az ügynökhálózat stb. – átszervezése, illetve megerősítése.³ Bármilyen politikai párt működésének engedélyezése – legyen az a leghűségesebb és legközelebb álló is a hatalomhoz, az uralkodó elithez – önmagában rombolta volna szét az uralkodó korlátlan hatalmáról szóló alapvető dogmát. A 19. század elejétől elfogadott és hivatalosan alkalmazott politikai szentháromságot, Uvarov „kincstári népiségét”: az önkényuralom, pravoszlávia, népiesség teóriáját úgy értelmezték, hogy maga az egész nép a hatalom és a trón támasza.

Az ultramonarchista erőknek a politikai porondon történő nyilvános megjelenését egyrészt a megkésett és halmozottan torlódott problematikájú orosz kapitalizmus ellentmondásai, másrészt a konzervatív politikai eszme fejlődése készítette elő. A kapitalizációval elkerülhetetlenül együtt járó modernizációt, illetve annak kísérőjelenségeit – a külföldi tőke megjelenését, idegenek betelepülését, társadalmi reformokat stb. – a konzervatív elit katasztrófaként, a korábbi állami-társadalmi értékek lerombolásaként élte meg.⁴ A politikai monarchizmus társadalmi-szociális bázisát az egyre szélesedő kispolgári réteg és a hivatalnokértelmiség adta, természetesen a hagyományos nemesi eliten kívül. Különböző szellemi műhelyekben, jobboldali folyóiratok szerkesztőségeiben, egyetemi tanszékeken formálódtak ki azok a nézetek, teóriák, amelyek az orosz önkényuralmi állam hagyományos formában történő megőrzésére, megvédésére irányultak. Ilynek voltak a Russzkije vesztyi (Orosz Hírnök) és a Moszkovszkije vedomosztyi (Moszkvai Közlöny), és leghíresebb publicistái Katkov, illetve Gringmut, vagy éppen „vidéken” Sulgin lapja, a Kijevljanyin (Kijevi Polgár).⁵

Az első szervezet, Borisz Nyikolszkij szentpétervári történészprofesszor Orosz Gyűlése (Russzkoje szobranijje) még csak nagy nehezen mint társadalmi szervezet került bejegyzésre az erősen vonakodó Szipjagin belügyminiszter révén 1901. január 26-án, ám később ez a több mint 50 városban, egyetemi központban fiálálékat létrehozó formáció lett a feketeszázasság nevelőiskolája. Ez a szervezet még inkább csak nacionalista népevelő, felvilágosító célokat tűzött maga elé, alapító nyilatkozata szerint feladatának tekintette, hogy „megismertesse az oroszokat mindazzal, amit az oroszok a kultúra, a tudomány és a művészet terén alkottak”.⁶ A csak kulturális tevékenységet folytató szervezetet 1905 tavaszán követték az újabbak, az Orosz Monarchista Párt (Russzkaja monarhicseszkaja partyja), illetve az Orosz Emberek Szövetsége (Szojuz russzkih ljugyej), amelyek a forradalom körülményei között már kifejezett politikai tevékenységet folytattak.

Ezek a szélsőjobboldali, ultramonarchista szervezetek az első orosz forradalom viszonyai közepette a monarchia és az egyház értékeinek megőrzését, az uralkodó életének védelmét tartották alapvető feladatuknak az új „Szmuta” (zavaros időszak) körülményei között, s ennek érdekében szintén a régi tradíciókhoz, a zsidó pogromokhoz, illetve a politikai gyilkosságokhoz nyúltak mint eszközhöz. Politikai propagandát is folytattak, ennek keretében gyakran tettek közzé különböző antiszemita hamisítványokat, amelyek közül legismertebbé a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvei” című hamisítvány vált, amely a hírhedt besszarábiai pogromszervező Kruseván lapjában, a Besszarabecben (Besszarábiai Polgár) jelent meg első ízben, folytatásokban, mintegy az 1903-as dél orosz pogromok igazolásául.⁷

A feketeszázasság végletes radikalizálódására és tömegessé válására az 1905-ös orosz forradalom eseményei közepette került sor, mintegy ellensúlyozva a hatalom látványos gyengeségét a forradalom erőivel szemben. Különösen II. Miklós október 17-i manifesztuma után érezték úgy, hogy eljött az ideje a cárizmus megmentésének, hiszen az uralkodó a kiáltvánnyal – legalábbis olvasatok szerint – látványosan meghátért a szociáldemokrata-liberális nyomással szemben, és feladta az állam addigi princípiumát. Az egyes ultramonarchista vezetők véleménye eleinte csak abban oszlott meg, hogy az állam megmentése milyen eszközökkel érhető el. Őszre már egyértelműen uralkodóvá vált az ekkor már általánosan feketeszázásnak nevezett szervezetek vezetői körében, hogy a különleges szituáció extrém megoldásokat, katonai fegyveres fellépést igényel. Volinszkij püspök ezt írta 1905 novemberében Borisz Nyikolszkijnak: *„Egyetlen követhető elv van a jelenlegi helyzetben: az állam védelme fegyverrel és a forradalom első osztályú művészeinek azonnali megglincselése.”*⁸ Hasonló álláspontot foglalt el Kruseván és a többi feketeszázás vezető is. 1905 őszére világossá vált, hogy a feketeszázak az állam védelme érdekében törvényen kívüli eszközöket fognak alkalmazni, mint ahogy álláspontjuk szerint a forradalmárok is a törvényes rend felrúgásával támadnak a hatalom ellen.⁹ A forradalom során előállt helyzet a szélsőjobb számára analogikusnak tűnt a 17. század eleji orosz helyzettel, a Szmuta időszakával, amikor a Rurik-dinasztia kihalása utáni zavaros időszakban lengyel trónbitorlók foglalták el az orosz cárok helyét, és uralkodó, valamint szervezett nemesség hiányában a moszkvai alsóvárosok fellázadt, katonai alakulatokba szerveződő lakosai, a fekete emberek kergették ki a lengyeleket, és mentették meg az államot. Míg tehát saját magukat egy dicső nemzetmentő tradíció örököseinek tartották, addig politikai ellenfeleik elnevezésüket szitokszóként használták.

A bekövetkezendő terror nyitánya az október 17-i manifesztum lett, ezután alakult meg az immáron népi jellegű, radikális kispolgári tömegeket összegyűjtő tömegpárt, az Orosz Nép Szövetsége, amely fokozatosan magába olvasztotta a korábban alakult pártokat is, egy besszarábiai kisnemes, belügyi hivatalnok, V. M. Puriskevics vezetésével. A „rettegés őszén”, az orosz történelem kb. két hétig tartó addigi legsúlyosabb pogromhulláma során 358 helységet dúltak fel, 3544 embert megsebesítettek, 1622-t megöltek. A 97 pogrom során több mint 25 millió rubel anyagi kár keletkezett.¹⁰ A terrorhullám célpontjai elsősorban az egyes települések zsidó negyedei voltak, de lezajlottak egyetemek, üzemek, újság szerkesztőségek és más nemzetiségek elleni támadások is. A szélsőjobboldali rohambrigádok, a „harc druzsinák” szétverték a munkásgyűléseket, feloszlatták az ellenzéki utcai demonstrációkat, megtámadták az egyetemeket, mint a „lázadás fészkeit”. Az akciók az esetek többségében nem ütköztek a hatóság ellenállásába, sőt több helyütt kifejezett rendőrségi támogatással zajlottak le. A pogromokat már azok lefolyásával egyidejűleg is, utólag is úgy igyekeztek

feltüntetni, mint spontán tömegmozgalmat a cár mellett, a trón megmentése érdekében. A tömegrohamok megszervezésében és lebonyolításában aktív szerepet játszott a klérus, különösen a nyugati kormányzóságok és a letelepedési övezet szerzetes papsága, ennek oka részben a nemzetiségi „idegen” környezetben, részben a néppel való napi, közeli intenzív kapcsolatban kereshető. Különösen a pocsajevi kolostor papsága tünnette ki magát a feketeszázás eszmék terjesztésében és az Orosz Nép Szövetsége vidéki szervezeteinek létrehozásában.¹¹ A feketeszázak elutasították az első a dumaválasztásokon való részvételt, mert az alkotmányosságnak ezt a korlátozott formáját is elfogadhatatlannak tartották, s összeülése után mindent megtettek annak felszámolása érdekében.

1906-tól változás állt be a feketeszázak szervezetek taktikájában. Az első állami дума feloszlását sikernek könyvelték el, és úgy gondolták, hogy a további terror felesleges, mert egyrészlől „eltörték a forradalom gerincét”, másrészlől már érzékelték, hogy a pogromok nagyobb társadalmi ellenérzést szülnek, mint amennyi stratégiai haszon származik belőlük. A hangsúlyt a tömegterorról az egyéni terrorra helyezték át, s politikai gyilkosságok formájában likvidálni kezdték azokat a dumaképviselőket, akiknek tevékenységét saját szempontjukból különösen veszélyesnek ítélték meg. Így ölték meg 1906 júliusában Herzensteint, majd 1907 márciusában Iolloszt, mindketten az első дума kadetpárti képviselői voltak.¹²

Az 1906. március 4-i cári ukáz, amely engedélyezte bizonyos feltételek mellette esetén a politikai pártok működését, lehetőséget biztosított a feketeszázak szervezeteknek is tevékenységük legalizálására. Ebben az évben – hivatalos rendőrségi statisztika szerint – az Orosz Nép Szövetsége 359 ezer taggal rendelkezett, ebbe a már beolvasztott szervezetek tagsága is beleértendő. A nem ONSZ-hez tartozó összes többi feketeszázak szervezetnek 48 ezer tagja volt, kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az ONSZ maga jelentette ekkor a feketeszázasságot. Tevékenységük átfogta a birodalom lényegében teljes területét, 78 kormányzóságban és kerületben voltak jelen szervezetek, de a tagság többsége a zsidó letelepedési övezet 15 kormányzóságában létrejött valamely szervezethez tartozott.¹³ Bár mint utaltunk rá, az első dumaválasztásokat bojkottálták, de a másodikon már elindultak, abból a megfontolásból, hogy a dumát belülről hatékonyabban szét lehet verni, mint kívülről, és végül 63 képviselőt sikerült beválasztatniuk a testület tagjai közé.

A sztolipini államcsíny után létrejött a júniusi monarchia, egy sajátos féllalkotmányos államalakulat, amelyben a feketeszázasságot szinte már kizárólag az ONSZ jelentette.¹⁴ A legnagyobb gyűjtőpárt nem tudott egyben maradni, mert vezetőinek ambíciói, pénzügyi vitái, s sorozatos botrányai megosztották a tagságot. Az alapító Puriskevics híveivel együtt 1908-ban kivált az egykoron általa létrehozott szervezetből, és megalkotta a Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetségét,¹⁵ amely különösen Besszarábiában lett erős. Távozása után az ONSZ-ben újabb törésvonal keletkezett, megjelent ugyanis az obnovlenista irányzat, amelyet vezetője után markovistának, székháza helye után pedig baszkovistának is neveztek. Ők nevüknek megfelelően megújulást követeltek, vagyis Sztolipin miniszterelnök híveiként az alkotmány és a korlátozott jogkörű parlament mint létező realitás elfogadását, ezzel szembekerültek a Dubrovin doktor nevével fémjelzett régi vezetéssel. Utóbbiak ortodox módon ragaszkodtak 1905-ös elveikhez, a dumát illegitim fórumnak, az alkotmányt nem létezőnek tekintették, Paleologue francia követ találó kifejezésével „a cárral szemben védtek a cárizmust”. Ez a konfliktus 1912-ben újabb szkizmához vezetett, és az ONSZ újból további két részre szakadt, de mindkettő megtartotta eredeti elnevezését, hogy ezzel is

jelölje: önmagát tekinti legitimnek. A régít Dubrovin vezetett tovább, a kiváltak által létrehozott új szövetségnek pedig Markov lett a vezetője. A realista obnovlenista irányzat a dumában támogatta a kormányzatot, gyakorlatilag az oktobristákkal együtt kormánypárttá vált, és így egyetértett Sztolipin legnagyobb horderejű intézkedésével, az ősi orosz faluközösségi formának, az obcssinának a felszámolásával is. Az ekkor már a parlament falain kívülre került fundamentalista dubrovinista irányzat harcosan kiállt az obcszina mellett, és érvelésében felhívta a figyelmet arra: lehet, hogy a tulajdonossá váló parasztok széles bázist fognak jelenteni a hatalom számára, de feltette a kérdést, vajon a vesztesek milliós tábora melyik párt híveinek a számát fogja gyarapítani, s milyen irányban tolja el az ország közhangulatát. Dubrovin doktor organizációja eljutott odáig, hogy az első világháború alatt a rendőrség már az egyik legveszélyesebb államellenes szervezetként tartotta nyilván, s folyamatosan figyelte.¹⁶

1917-ben, a forradalom alatt a feketeszázasság már nem tudta megismételni azt, amire 1905-ben még képes volt: hogy megmentse a hatalmat. Bázisa a folyamatos háborúpárti magatartás miatt eliminálódott, vezetői önkéntesnek mentek a frontra, vagy betagozódtak a parlamenti rendszerbe. 1916 decemberében ugyan Puriskevics és társai még meggyilkolják Raszputyint, a cári udvar csodatevő kegyencét, az uralkodópár rossz szellemét, de ez már semmin sem változtatott. 1917. március 2-án a pszkovi vasúti pályaudvaron II. Miklóst, minden oroszok urát a negyedik állami дума Ideiglenes Bizottságának megbízásából két jobboldali képviselő mondatja le: az oktobrista Gucsikov és a feketeszázás Sulgin.¹⁷ Az a дума vette át a hatalmat és távolította el a cárt, amelynek az eseményekben tevékeny részt vállaló jobboldali tagjai az első forradalom idején még feketeszázasként mindent hajlandók voltak megtenni, hogy az intézmény létrehozását megakadályozzák.

A bolsevik hatalomátvétel ismét új helyzetet teremtett, a monarchisták és a jobboldal ismét közös politikai platformra kerültek, amely gyakorlatilag minden politikai erőt összefogott a többségi szociáldemokraták ellen. Puriskevics és társai megkíséreltek egy államcsínyt megszervezni, ám a konspirációhoz nem szokott szűk csoportot, amely ezúttal nem érezhette maga mögött a hatalom támogatását, a Cseka könnyedén felszámolta.¹⁸ Utoljára a fehérgárdista tábornokok seregeiben találkozhatunk velük, ahol elsősorban ideológiai munkát végeztek: Sulgin dolgozta ki például a monarchia fehér hölgy, és a monarchisták a fehér eszme lovagjai című teóriát a bolsevik röplapok ellensúlyozására, ezért kapta az önkéntes hadsereg a fehérgárdista elnevezést.¹⁹ A polgárháborús vereség után a feketeszázak maradék tagjai szétszóródtak, emigráltak, de voltak olyanok is, akik a szovjethatalom lelkes híveivé váltak, mert felismerték abban az erős birodalmi jelleget, a cári tradíciók más hangsúlyokkal, más ideológiai zászló alatt történő folytatását. A feketeszázak egyik legtömörebb és legtalálhatóbb jellemzése az egykori miniszterelnöktől, Vittétől származik, aki az októberi manifesztum és a portshmuti béke miatt a szélsőjobb egyik elsőszámú ellenségének számított, és több ízben megkísérelték a megölését is. Vitte a következőket írta: „*Ez a vad és alantas csöcselék pártja – vezetői politikai huligánok, emberek, akik piszkosak gondolataikban és piszkosak érzéseikben; nem rendelkeznek egyetlen valamirevaló és tisztességes politikai eszmével sem, és valamennyi erejüket a vad és sötét tömeg legalantasabb ösztöneinek felgyújtására fordítják.*”²⁰

Jegyzetek

¹ Ld. erről: *Puskin, Sz. N.*: Isztorija russzkogo konszervativizma 19. veka. Nyizsnij Novgorod, 1998; Russzkij konszervativizm XIX sztoletyija. Redaktor: Goszul, V. Ja. Moszkva, 2000.

² Vö.: *Vlaszty i oppozocija*. Redaktor: Zsuravlev, V. V. Moszkva, 1995.

³ Vö.: *Prajszman, L. G.*: Tyerroriszti i revolucionyeri, ohrannyiki i provokatori. Moszkva, 2001.

⁴ Vö.: *Ciepielewski, J.*: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Bp. 1977.

⁵ Vö.: *Bebesi György*: A feketeszázak. Bp. 1999. (Russzisztikai Könyvek, 6.)

⁶ *Kirjanov, J. I.*: Russzkoje szobranijje 1900–1917. Moszkva, 2003.; illetve *Bebesi: A feketeszázak*. i. m. 126–136.

⁷ A „jegyzőkönyvek” az 1890-es években az Ohrana külföldi ügyekkel foglalkozó osztálynak titkos részlegeiben készültek. OGREJEVSZKIJ generális adott megbízást az elkészítésükre, és RACSKOVSKIJ, az Ohrana párizsi rezidense állította össze az áldokumentumot egy fiatal emigráns irodalmárral, GOLOVINNAL, kihasználva az 1897-es első cionista világkongresszus tényét. Konceptiójuk szerint ők megszerezték a kongresszus titkos jegyzőkönyveit, amelyekben a rabbik a zsidó őshaza keresése helyett – amely a konferencia egyik legfontosabb hivatalos napirendje volt – titokban a világuralom megszerzésére szóttek terveket. *Bebesi György*: A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei. In: IPF Tudományos Közleményei, Szekszárd, 1995.; *Bebesi: A feketeszázak*. i. m. 69–85.

⁸ *Zsuravlev* (szerk.): i. m. 18.

⁹ Ilyen típusú fellépésre, illetve gondolkodásmódra már találunk előzményeket az orosz történelemben, hiszen 1881-ben II. Sándor cár meggyilkolása után megalakult egy nemesi titkos szabadkőműves páholy, a Szent Csapat, amely az anarchisták rövid úton történő likvidálását tartotta feladatának. Ld. erről: *Vitte, Sz. J.*: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Bp. 1964. 51–56.; *Bebesi: A feketeszázak*. i. m. 30–49.

¹⁰ Uo. 94–97.

¹¹ *Bebesi György*: Iliodor, az örült szerzetes, az orosz Savonarola. In: Orosz arcképcsarnok. Pécs, 2004. 100–125. (PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 3.)

¹² *Krausz Tamás – Szilágyi Ákos – Sz. Bíró Zoltán* (szerk.): Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája. Bp. 1992. 32–33.

¹³ *Bebesi: A feketeszázak*. i. m. 171.

¹⁴ Vö.: *Sztolipin*: Zsizny i szmerty. Szbornyik. Saratov, 1997.

¹⁵ *Bebesi: A feketeszázak*. i. m. 187–197.

¹⁶ Uo. 245–296.

¹⁷ *Szilágyi–Krausz–Sz. Bíró* (szerk.): i. m. 57.

¹⁸ *Bebesi György*: V. M. Puriskevics, az orosz szélsőjobb vezére a századelőn. In: Századok, 2001. 1125–1148.

¹⁹ *Bebesi György*: A Fekete Század lovagjai. Szekszárd, 1999. 58. (IPF könyvek.)

²⁰ *Vitte, Sz. J.*: Voszpominanyija. Moszkva, 1960. 2. köt. 272.

KÉT FELVILÁGOSULT POLIHISZTOR – TESSEDIK ÉS SZAMBORSZKIJ

A 18–19. század fordulója Közép- és Kelet-Európában bővelkedik olyan életutakban, amelyek számos hasonlóságot, sőt szinte teljes analógiát mutatnak. Közéjük sorolható Tessedik Sámuel (1742–1820) és Andrej Afanaszjevics Szamborszki (1732–1815) életműve is, hiszen mindketten lelkészek, kiváló agrárszakemberek, nagy műveltségű polihisztorok, reformokat sürgető, a parasztság anyagi, erkölcsi és szellemi színvonalának előmozdítását szorgalmazó személyiségek voltak. Közös mindkettőjükben, hogy az általuk elért eredmények ellenére újító kezdeményezéseik végső soron kudarcra lettek kárhoztatva Európa ezen, a jobbágyfelszabadítástól még távol álló térségeiben. E két tudós férfiú szakmai kapcsolatai, személyes találkozásai és levélváltásai – kétszáz év távlatából is – méltóak az utókor figyelmére és a magyar–orosz kulturális érintkezések egyik értékes, mégis ez ideig alig ismert fejezetét képezik. Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy felidézzük ezeket az egymással találkozó, rövid időre összeölelkező és egymást gazdagító, stimuláló életutakat, amelyek a kulturális kontaktológia szempontjából néhány tanulsággal szolgálnak.

A magát „hungarus” értelmiséginek valló, németül, szlovákul, latinul és magyarul egyaránt kiválóan beszélő, a kortársak által „magyar Varro”-nak nevezett ifjabb Tessedik Sámuel (idősebb Tessedik Sámuel evangélikus lelkész és Lang Erzsébet pozsonyi polgárlány gyermekeként) 1742. április 20-án, Albertiben (ma: Albertirsa) látta meg a napvilágot.¹ Kétéves, amikor szüleivel együtt Békéscsabára költöztek, ahol édesapja 1749-ben, 39 évesen elhalálozott. Ezt követően édesanyjával és két húgával együtt Pozsonyban telepedtek le, ahol a Bél Mátyás által kiváló színvonalra emelt evangélikus líceum növendéke lett. Ezen intézmény falai között ismerkedett meg a nála egy évvel idősebb Fjodor Jankovičsal (az orosz népiskola későbbi reformerével), akivel életre szóló barátságot kötött.² 1761–1762-ben a korabeli magyar protestáns iskolaügy egyik fellegvárába, a debreceni református kollégiumba iratkozott be, ahol tanárai közül az „ördögös professzornak” és a „magyar Faustnak” nevezett Hatvani István, valamint Sinai Miklós és Szatmári István voltak rá nagy hatással.³ 1762-től – három éven át – az erlangeni egyetemen teológiát tanult, de szívesen hallgatott medicinát és ökonómiát is.⁴

Az egyetemi stúdiumok befejezése után, 1766-ban Tessedik közel egyéves körutazást tett a német államokban: felkereste a híres oktatási intézményeket, elragadtatással szemlélte a polgáriasultabb körülményeket, az egészségügyi és szociális létesítményeket.⁵ Ezek az élmények meghatározó fontosságúak voltak számára, és ekkor fogalmazta meg először a lényegesen elmaradottabb magyarországi viszonyok, különösen a paraszti népesség életkörülményei megváltoztatásának szükségességét.⁶ Hazatérését követően 1767-ben került evangélikus lelkésznek Szarvasra, ahol ezt a tisztséget ötvenhárom éven át viselte.⁷

Több mint öt évtizedes szarvasi tevékenysége felvilágosult intézkedések közepette energikus és szerteágazó munkával telt el. Tessedik meggyőződéssel hitt a „ració” és a „közjó” szellemében, az egyetemes emberszeretettől vezérelt filantropista pedagógia ember- és társadalomformáló erejében.⁸ Őszintén bízott abban, hogy az ésszerű reformok és felvilágosult intézkedések javíthatnak az alsóbb néposztályok anyagi, szociális és kulturális helyzetén.⁹ Tisztában volt azzal, hogy a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején a jobbágyrendszer béklyói szinte leküzdhetetlen

akadályokat jelentenek és történelmi fátumként nehezednek a kor embereire. Az egyetlen kitörési lehetőséget a Basedow, Salzmann, Trapp, Campe és Rochow nevével fémjelzett új, filantropista nevelésben látta. Ezzel magyarázható, hogy 1780-ban – Friedrich Meyer kupferzelli és Johann Heinrich Pestalozzi neuhofi intézményéhez hasonló – gyakorlati-gazdasági és „szorgalmatossági” iskolát létesített.¹⁰

A Tessedik által alapított oktatási intézményt joggal tekinthetjük élete fő művének. A hathektárnyi, eredetileg szikes talajon létrehozott gyakorlókert (az új gazdasági épületekkel, méhészettel, istállókkal)¹¹ és az 1791-re felépített emeletes iskolaépület¹² valóban Tessedik büszkesége volt, mivel ezek működtetéséhez – saját jövedelmein kívül – csak az evangélikus hitközség támogatását vehette igénybe, állami dotációban ugyanis nem részesült. Ezzel magyarázható, hogy tizenöt évi működés után négyéves kényszerszünet következett az iskola történetében, sőt 1806-ban végleg kénytelen volt bezárni kapuit.¹³ A helytartótanács pénzügyi támogatása nélkül ez törvényszerű volt! Igaz, Festetics György gróf ezekben az években, 1797-ben nyitotta meg gazdasági tanintézetét, a híres Georgikont, ugyanakkor neki 160 ezer hold föld jövedelme jelentett biztos garanciát iskolájának működtetéséhez.

A szarvasi gyakorlati-gazdasági mintaiskola – a 18–19. század fordulóján – valóban egyedülálló intézménynek tekinthető, mivel a tanulók elméleti és gyakorlati képzése gyökeresen eltért a korabeli népiskolák praxisától. A Tessedik által kidolgozott és jóváhagyásra a helytartótanács Tanulmányi Bizottságához (Departamentum scholarum) benyújtott tervezet részletesen tartalmazza a szarvasi institutum (intézet) tanulmányi rendjét. Ebből világosan kitűnik, hogy Tessedik a gyakorlati orientáltságú, a tanulók számára hasznos ismereteket nyújtó, reáliákat is tartalmazó képzés elkötelezett híve volt.¹⁴ Iskolája három tagozattal (népiskolai, mezőgazdasági, ipari) működött, és a tanulók létszáma megközelítette az ezer főt. Az iskolaalapító nem titkolt szándéka az volt, hogy a diákok ne csak elemi szintű képzésben részesüljenek, hanem közülük néptanítók, falusi középvezetők és gazdatisztek kerüljenek ki.¹⁵

A szarvasi „szorgalmatossági” iskolában nővumnak számított, hogy Tessedik jelentősen csökkentette a latin nyelv oktatására fordított időt. Helyette olyan új ismeretek jelentek meg a tananyagban, mint az ökonómia, a gazdasági irányítás, a kameralisztika, a statisztika, az állatgyógyászat, a rétgazdálkodás, a természetrajz, az anatómia, a kémia, a kettős könyvelés, továbbá szerződések, inventáriumok és protokollumok készítése. A filantropista pedagógiai gondolkodókhoz hasonlóan Tessedik fontosnak tartotta a tanulók testi erőinek fejlesztését, a rendszeres testedzést. Szigorúan tiltotta viszont a testi fenyítést, a megalázó és értelmetlen büntetéseket, s helyettük legfeljebb a nappali karcert és az ételmegvonást tartotta alkalmazhatónak.¹⁶

A tanulók sok időt töltöttek a gyakorlati kertben, ahol korszerű agrotechnikai eljárásokkal, talajjavító módszerekkel (meliorizáció, digózás), új növényi kultúrákkal (lucerna, lóhere, articsóka) és addig soha nem látott gyümölcsfafélékkel ismerkedtek meg.¹⁷ A szűkös pénzügyi források ellenére Tessedik igazi mintagazdaságot teremtett, ahol külföldről behozott mezőgazdasági eszközök, korszerű épületek, műhelyek, magtárak és a segédszemélyzethez tartozó kertészek, juhászok, marhapásztorok segítették a tanulók gyakorlati munkáját.

Lelkeszi és igazgatói tevékenysége mellett Tessedik az élet minden területére kiterjedő népművelői, faluszervezői munkát is végzett. Nemcsak a szószékről hirdette felvilágosult nézeteit, hanem a gyakorlatba is igyekezett átültetni azokat.¹⁸ Betegség-lyező pénztárt, néptanítói egyesületet, patikát, tűzoltóegyletet szervezett, 1786–1788 között új templomot építtetett,¹⁹ százötven gyümölcsfafélét honosított meg Szarvason,

és az Alföldön elsőként több ezer akácfát telepített a futóhomok megkötésére.²⁰ Hatalmas energiát fordított arra, hogy a település lakóinak szemléletmódján, életfelfogásán radikálisan változtasson, amiről 1819-ben befejezett önéletrása is megkapó erővel tanúskodik.²¹

Tessedik hatalmas életművének felidézésekor nem feledkezhetünk meg imponáló tudományos teljesítményéről sem. Egyes történészek szerint száznegyven, mások véleménye alapján mintegy négyszáz publikációja látott napvilágot.²² Különös figyelmet érdemel 1784-ben kiadott, „Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn konnte” című munkája, amely két évvel később magyarul is megjelent.²³ A kortársak nagy elismeréssel nyilatkoztak mezőgazdasági tárgyú írásairól, köztük a lóhere- és lucernatermesztésről,²⁴ valamint a rétgazdálkodásról írt dolgozatairól.²⁵ A pozsonyi Tanulmányi Bizottság tagjaként jó néhány neveléssel kapcsolatos tanulmányt is közreadott, mint például a „Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről” című cikket.²⁶

A hazai politikai elit, a vezető értelmiségi körök és külföldi tudós kollégái is jól ismerték a polihisztor Tessedik munkásságának értékeit. Ezt bizonyítja, hogy 1787-ben II. József aranyéremmel jutalmazta, 1798-ban a jénai Ásványtani Társaság oklevéllel tüntette ki, 1809-ben pedig I. Ferenc császár nemesi rangra emelte.²⁷ Intézetét olyan hírességek keresték fel, mint Habsburg József nádor, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József²⁸ és Kazinczy Ferenc.²⁹ 1797-ben, a Georgikon alapításakor, Festetics György gróf Tessediket kérte fel az intézmény első igazgatójának, ő azonban kitartott szarvasi elhivatottsága mellett.

Tessedik életének ötvennyolcadik esztendejében ismerkedett meg a nála tíz évvel idősebb Andrej Szamborszkijjal, akit oroszországi alteregójának is nevezhetnénk.³⁰ Andrej Afanaszjevics 1732-ben született és felsőfokú tanulmányait a Kijevi Teológiai Akadémián végezte. Stúdiumai befejezését követően 1765-ben – huszonhárom évesen – a londoni orosz követség lelkészévé nevezték ki. Tizenhat évig maradt Angliában, és soha sem titkolta, hogy ottani élményei egész életére rányomták a bélyegüket. Lelkeszi hivatása mellett elragadtatással tanulmányozta az európai élvonalba tartozó angol viszonyokat, a tőkés mintaállamban lezajló ipari forradalmat, az orosz állapotoktól lényegesen eltérő életmódot és mentalitást. A legnagyobb hatással rá azonban a mezőgazdaságban bekövetkezett változások, az új agrotechnikai eljárások, a korszerű technológiák és a földművelés hatékonyságát jelentősen növelő munkaeszközök voltak.³¹ Rajongott az angol felvilágosodás kulturális teljesítményeiért, a képzőművészeti, szépirodalmi és tudományos művekért. Úgy érezte, hogy egész lényé átszellemült a szigetországi tapasztalatok hatására, és – Tessedikhez hasonlóan – ekkor alakult ki küldetéstudata. Angolbarát érzelmeit tovább erősítette az a tény is, hogy brit nőt vett feleségül, akivel boldog házasságban élt. (Leányát, Sz. A. Szamborszkaját a neves diplomata, később a Carszkoje Szeló-i líceum direktora, Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij vette feleségül. Unokája a dekabrista mozgalomban részt vevő A. Rozenhez³² ment feleségül.)

Oroszországba való visszatérését követően, befolyásos támogatóinak segítségével Szamborszkij a cári udvarba került, esperesi beosztásba. Bizalmi pozícióját jelzi, hogy 1782-ben II. Katalin cárnő őt nevezte ki Pavel Petrovics nagyherceg (a későbbi I. Pál, 1796–1801) nyugat-európai utazásakor kísérőnek. Még nagyobb megtiszteltetésben lett része két évvel később, hiszen a cárnő őt bízta meg Sándor és Konsztantyin nagyhercegek vallási-erkölcsi nevelésével.³³

Ezekben az években – magas hivatali elfoglaltsága ellenére – sem szűnt meg érdeklődése a korszerű mezőgazdasági kérdések iránt. Ezt bizonyítja, hogy 1781-ben

Moszkvában könyvet adott ki „Az angol gyakorlati földművelés leírása” címmel.³⁴ Bizonyára ez a munkája is közrejátszott abban, hogy 1797-ben a Szabad Gazdasági Társaság tagjai közé választotta, és még ugyanebben az évben kinevezték a Carszkoje Szeló-i mezőgazdasági szakiskola vezetőjévé. Ottani tapasztalatairól 1798-ban metszetekkel és rézkarcokkal illusztrált exkluzív kötetet jelentetett meg „A földművelés és a mezőgazdaság gyakorlati iskolájának helyzete” címmel, amely a maga műfajában – a 18. század végén – unikális teljesítménynek számított.³⁵

1799-ben az orosz uralkodó azzal bízta meg Szamborszkijt, hogy kísérje el leányát, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőt Magyarországra.³⁶ Az 1783-ban született nagyhercegnőt, aki II. Katalin cárnő egyik kedvenc unokája volt, apja eredetileg IV. Gusztáv svéd királyhoz kívánta feleségül adni. Ez a házassági terv azonban meghiúsult, mivel a felek nem tudtak megállapodni abban, hogy az esküvő a pravoszláv vagy az evangélikus felekezeti szertartás szerint történjen. 1799 februárjában aztán Habsburg József főherceg,³⁷ Magyarország nádora – I. Ferenc császár öccse – kérte meg a nagyhercegnő kezét. Az esküvőre 1799. október 30-án, a Szentpétervárhoz közeli cári rezidencián, Gatcsinában került sor. Ekkor, kompromisszumos módon, a házasulandók előbb a pravoszláv, majd a katolikus szertartás szerint léptek frigyre. Az ifjú házaspár négyheti vigasságok után december 2-án indult el – néhány főnyi személyzet és Szamborszkij esperes kíséretében – Szentpétervárról Bécsbe, ahova 1800. január 2-án érkezett meg. Ott újabb bálók és mulatságok következtek, majd február közepén értek Budára, ahol a vár egyik épületszárnyában alakították ki rezidenciájukat.³⁸

A nádor feleségének tizenhárom hónapos magyarországi életéről viszonylag keveset tudunk, bár a korabeli sajtó (Magyar Kurír, Pressburger Zeitung, Vereignigter Ofner und Pester Zeitung, stb.) több híradást közölt arról. A legtöbbet azonban Szamborszkij 1871-ben kiadott „Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő magyarországi tartózkodásáról” című munkájából tudunk meg, amely – érthető elfogultsággal – a szemtanú hitelességével tárgyalja az átélt eseményeket.³⁹ A nagyhercegnő gyóntató-papjának és közeli bizalmasának leírásából világosan kitűnik, hogy a szépsége teljében levő, tizenhét éves nádorné népszerű volt a magyar rendek körében, és maradéktalanul élvezte az ország népének szimpátiáját. Szamborszkij úgy ítélte meg, hogy Habsburg József főherceg és Alekszandra Pavlovna könnyen új dinasztiát alapíthattak volna Magyarországon, ha a nádor feleségének váratlan halála nem következik be.

Szamborszkij nem titkolta, hogy az orosz nagyhercegnőnek a bécsi udvarban több ellensége is akadt. Közéjük sorolta a nápolyi születésű Terézia császárnét (I. Ferenc feleségét) és Franz Thugut bárót, az egykori államminisztert és a titkosrendőrség volt főnökét. Különösen ez utóbbiról festett visszataszító képet, akiről egyébként közsímet, hogy a Martinovics Ignác nevével fémjelzett jakobinus mozgalmat milyen brutális eszközökkel számolta fel. Szamborszkij főleg a nádorné növekvő népszerűségével magyarázta bécsi ellenségeinek intrikáit, a személye ellen irányuló aknamunkát. Könyvében annak is hangot adott, hogy alapvetően a bécsi udvar felelős Alekszandra Pavlovna haláláért, mivel meggyőződéssel hitte, hogy az orosz cár leánya mérgezés áldozata lett.⁴⁰

1801 márciusában valóban furcsa és nehezen rekonstruálható dolgok történtek a budai várban. A nádor korábban teljesen egészséges felesége március 8-án egy Paulina nevű kislányt hozott a világra, aki születését követően néhány óra múlva meghalt. Tizenhatodikán, reggel fél hat körül maga Alekszandra Pavlovna is távozott az élők sorából, ami kétségtelenül sok találgatásra adott okot. Szamborszkij joggal furcsállta,

hogy a szülésre készülő, makkegészséges nádorné március 6-tól gasztrikus ideglázban szenvedett (ami származhatott mérgezésről is), majd Paulina halálát követően az osztrák orvosok himlő ellen kezelték. A nagyhercegnő gyóntatópapja – mint már említettük – mérgezésre gyanakodott, és a felelősöket Terézia császárné és Thugut báró környezetében kereste. Itt jegyezzük meg, hogy Tardy Lajos is osztotta Szamborszkij véleményét,⁴¹ míg Kiszely István⁴² a halál okaként a gümőkort jelölte meg. G. R. Gyerzsavin, a neves költő, aki 1802-től igazságügyi miniszter volt, a Szamborszkijtól kapott jelentések alapján ugyancsak mérgezésre utalt 1806-ban írt versében.⁴³ Elgondolkodtató és szembetűnő az a tény is, hogy Alekszandra Pavlovna apját, I. Pált – az angol diplomácia pénzügyi támogatásával – közel azonos időben, 1801. március 11-én gyilkolták meg a merénylők. Ekkor Platon Zubov (II. Katalin utolsó kegyence), Pahlen gróf (Szentpétervár katonai kormányzója) és mintegy hatvan-hetven gárdista hatolt be a Mihály-palotába, ahol a felismerhetetlenségig összeverték a törvényes orosz uralkodót.

Szamborszkijnak nem kis szerepe volt abban, hogy a 18. életében elhalálozott orosz nagyhercegnőt a Romanov-ház presztízsének megfelelő végtisztességben részesítették. Könyvéből megtudhatjuk, hogy Alekszandra Pavlovna holttestét előbb a Nádor-kert egyik épületében ravatalozták fel, majd a díszes koporsót a kapucinusok budai templomának kriptájában helyezték el. 1802-re épült fel az ürömi sírkápolna, az orosz nagyhercegnő földi maradványainak végső nyughelye, amelyről az utazó Vlagyimir Bronyevszkij 1810-ben a következőket írta: *„Áhítatos tekintettemmel futó pillantást vettem a templomra, és négyzet alakú piederstált láttam magam előtt, melynek minden egyes oldala alig több három százsenynél, ezen a piederstálon emelkedik a gúla alakú csúcsos tető. Belül a templom kör alakú, és az oltárt boltív választja el a nem nagy méretű, atlaszra festett ikonostáztól; az oltárasztali gazdagon hímzett bársony borítja; a tiszta aranyból vert edények súlya meghaladja a negyven fontot és kiváló munkáról tanúskodnak. Két papi miseruha különösen figyelemre méltó; az egyiket a nagyhercegnő esküvői ruhájából varrták, a másikat Anna Ivanovna cárnőnek annak a ruhájából, amely a nagyhercegnő kelengyéjéhez tartozott. A két aranyfoglaltú ikont dúsán díszítik nagy méretű briliánsok, gyémántok és drágakövek. Az elsővel Nagy Katalin adta áldását a megboldogultra, a másodikkal pedig felséges édesanyja, Marija Fjodorovna cárné, aki csaknem ugyanebben az időben vesztette el férjét és gyengéden szeretett leányát. Egyszóval, a templom díszje egyszerű, de ugyanakkor gazdag, választékos ízlésű és méltóan juttatja kifejezésre az orosz császári pompát.”*⁴⁴

1804-ig Andrej Szamborszkij látta el az ürömi sírkápolnában a lelkészi teendőket. Ottani munkáját nagy odaadással végezte, de maradt arra is ideje, hogy megismerkedjen a korabeli Magyarország néhány közéleti személyiségével és tudásával. Köztük első helyen Tessedik Sámuel említjük, akivel 1800 nyarán került személyes kapcsolatba. Szamborszkij – 1872-ben kiadott emlékiratainak tanúsága szerint – fontosnak tartotta, hogy felkeresse az 1780-ban alapított szarvasi gyakorlati-gazdasági iskolát, és megismerkedjen annak nagy híréigazgatójával.⁴⁵ Egymás iránti érdeklődésüket elsősorban az motiválta, hogy mindketten lelkészek, Nyugat-Európában megfordult, művelt személyiségek, a mezőgazdasági szakoktatás és a munkára nevelés elhivatott szószólói voltak.

Tessedik önéletírásának 86–87. oldalán számol be a Szamborszkijhoz fűződő kapcsolatairól, köztük azon tervéről, hogy kiadja Szamborszkij 1798-ban napvilágot látott művét. A kötet egyes fejezeteit még 1800–1801 fordulóján lefordíttatta német nyelvre és hozzáfogott az előfizetők összegyűjtéséhez. Ennek egyik módja az volt,

hogy a hazai és külföldi folyóiratokban (köztük a brünni *Patriotisches Tageblatt* 1801. május 20-i és 1802. április 5-i számában) hirdetést adott fel a könyvtervezet megjelenítéséhez. Ezenkívül Molnár János pesti evangélikus lelkész is megpróbált segíteni az előfizetők toborzásában, amelynek során Festetics György érdeklődését is felkeltették Szamborszkij műve iránt. Végül azonban e könyv kiadása nem járt sikerrel, mivel összesen csak negyvenöt előfizetőt találtak. Tessedik számításai szerint mintegy ezer előjegyzésre lett volna szükség az ötezer forintos kiadási költség előteremtéséhez.⁴⁶ E kudarc mégsem rontotta meg kettőjük szakmai barátságát, hiszen ezt követően még évekig levelezésben álltak egymással, amiről Szamborszkij emlékiratai tanúskodnak.

1803-ban – Szamborszkij és Fjodor Janković biztatására – Tessedik pályázati értekezést nyújtott be az 1765-ben alapított pétervári Szabad Gazdasági Társaság (*Volnoje ekonomicseszkoje obszcsesztvo*) felhívására. A szarvasi polihisztort kétségtelesenül érdekelte a pályázati kiírás, amelynek címe („Milyen rendszabályok volnának alkalmazandók arra nézve, hogy a nép alsóbb rétegeiben, különösen a parasztnőknél és gyermekeknél a tevékenység szelleme és a keresetvágy olyképpen élesztessék, miszerint a munkát mint szükséget megszokják és megkedveljék”) vonzónak tűnt számára.⁴⁷ A Szentpétervárra elküldött német nyelvű pályaművet Tessedik önéletrása is említi, amelyben arra tesz utalást, hogy a kézirat további sorsáról nincs tudomása. Ma már tudjuk, hogy a D. P. Troszcsinszkij által felkínált ötszáz rubeles pályadíjat nem ő nyerte el, hanem a berlini Hardt és az orosz Dzszenkovszkij professzor.⁴⁸

Mivel a pályázati anyagot Tessedik egyetlen példányban készítette el, a későbbi korok történészei sokáig bizonytalanok voltak annak tartalmát illetően. A kéziratot végül 1974-ben Váradi-Sternberg János, az Ungvári Egyetem professzora találta meg a szentpétervári Állami Történeti Levéltárban, a Szabad Gazdasági Társaság fondjának 58. kötetében, és ezt a terjedelmes tanulmányt küldte el Tóth Lajosnak, az akkori idők legjobb Tessedik-kutatójának. Az általa 1976-ban, Szarvason kiadott Tessedik-monográfiában már szerepelt a kéziratos pályamű egy részének fordítása.⁴⁹

Bár az 1803. évi pétervári pályamű nem hozott babérokoszorút a magyar tudós számára, mégis úgy gondoljuk, hogy intellektuális színvonala, felvilágosult szemléletmódja és reformgondolatai következtében – közel kétszáz év távlatából is – méltó az utókor figyelmére. A pályázat készítője ugyanis, saját korát messze megelőzve, merészen és imponáló magabiztossággal tárta fel a 19. század eleji jobbágyság tevékenységének és szorgalmának társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális akadályait. Ezek között említi az általános szegénységet, a nemesség részéről tapasztalható megvetést és megaláztatást, a kényszer és elnyomás sokféle formáját, a személyi szabadság hiányát, a babonák, az előítéletek és a rossz példák súlyos következményeit. Tessedik arra is felhívta a figyelmet, hogy a paraszti származású fiatalemberek tömeges kényszersorozása sok hasznos kezdet von el a termelőmunkától. Ugyanígy reálisan látta, hogy a felekezeti ellentétek és a vallási türelem hiánya milyen károkat okoz a társadalomnak. Azt is szóvá tette, hogy a tanítóképzés hiányának következtében a műveletlen néptanítók – gyakorta vagabund elemek, kicsapott diákok és szökött katonák – haszontalan ismereteket plántálnak át tanítványaikba.

Tessedik pályázatának szembetűnő értékei közé tartozik, hogy radikálisan bírálta a korabeli földbirtokmegosztást, rámutatva annak égbekiáltó aránytalanságaira. A pályázat írója – nem kis merészséggel – a nagybirtokok átszervezését, földosztást és a szabad paraszti földtulajdon kialakítását javasolta. Értekezésében negyven-ötven holdas parasztgazdaságok létrehozását szorgalmazta, amelyek egy-egy család megélhetését hatékonyan biztosították volna. Tessedik maradéktalanul hitt a felvilágosult

eszmék ember- és társadalomformáló erejében, az alsóbb néposztályok művelődésének lehetőségében. Éppen ezért részletesen tárgyalta a néptanítóktól elvárható ismereteket, amelyek között a prioritást a gyakorlati orientáltságú tudásnak kell kapnia. A pályamunka szerzője felhívta a figyelmet a filantropizmus és a felvilágosodás szelleméből fakadó „hasznos és erkölcsös” polgárok nevelésére, a szociális gondoskodás és a közmunkák szervezésének fontosságára, a szegény- és dologházak felállításának szükségére is.⁵⁰

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Tessedik iskolaszervező és tudományos munkásságáról a hírek Pétervárra is eljutottak. Ebben fontos szerepe lehetett Andrej Szamborszkijnak, aki rendszeresen írt jelentéseket az orosz fővárosba. Nemcsak barátainak küldött Magyarországról leveleket, hanem – többek között – M. M. Szperanszkijnak (közele rokonának), I. Sándor talán legbefolyásosabb politikai tanácsadójának is.⁵¹ Jelentéseit bizonyára olvasta G. R. Gyerzsavin (korának egyik legkiválóbb poétája, tambovi és karéliei kormányzó, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter), amiről Jakov Grot történész is említést tett a költő műveinek 1869-es kiadásának előszavában. Tessedik tevékenységének oroszországi népszerűsítését olyan befolyásos személyiségek is előmozdíthatták, mint F. I. Janković (a szerémségi születű, a pozsonyi líceumban Tessedik diáktársaként ismert, az orosz népiskolai reformot irányító pedagógus), Orlay János (I. Sándor háziorvosa, államtanácsos), Balugyánszky Mihály (a nagyváradi jogakadémia professzora, I. Miklós jogi nevelője, a Szentpétervári Egyetem első rektora, igazságügyi államtitkár) és a cári udvarral kitűnő kapcsolatokat ápoló karlócai szerb érsek, Stratimirović is.⁵²

Ezt a hipotézist támasztja alá az a tény, hogy 1803-ban – a pétervári udvar részéről – két alkalommal is felkérték egy tan- és gazdasági intézet tervének kidolgozására. Az „ajánlók” jól tudhatták, hogy a szarvasi iskola igazgatója 1802-ben részletes tervezetet készített – Niczky Kristóf gróf felkérésére – a nagyszentmiklósi mezőgazdasági intézet felállítására. A pétervári felkérésre vonatkozóan Tessedik a következőket közölte önéletrésztében: *„Még 1803-ban kaptam (...) Sztratimirovics önagságától február 16-áról szóló levelet, melyben az orosz államtanácsos, Jankovics Tódor arra kér fel, hogy intézetemnek lehető legrészletesebb leírását, s néhány okmányt küldjek fel Pétervárra. Amit tehettem, azt megtettem, s hivatkoztam egy éppen akkor megjelenő művemre.”*⁵³ A második felkérést – a pavlovszki gazdasági iskola létrehozását illetően – Szamborszkij juttatta el hozzá, amint erről Tessedik is említést tett: *„A nádorné gyóntató atyjának, Szamborszkijnak részint szóbeli, részint írásbeli felszólítása folytán átadtam az intézet szervezetének kidolgozását.”*⁵⁴ Sajnos, Tessedik ezen tervezetének további sorsáról nem rendelkezünk adatokkal.

A következő évben, 1804-ben véget értek Tessedik és Szamborszkij találkozásai és levelezései, mivel az ürömi sírkápolna lelkészi tisztségébe Nyikolaj Musovszkijt (I. Miklós későbbi gyóntatópapját) nevezték ki. Ezt követően Szamborszkij egy évig Péterváron élt, ahol lakása számos orosz értelmiségi találkozóhelye volt. Közrejátszott ebben az is, hogy veje, Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij (a Carszkoje Szeló-i líceum igazgatójaként) szívesen látta vendégül tanítványait, köztük a későbbi dekabristákat és neves írókat, mint például A. M. Gorcsakov herceget, A. A. Delviget, V. K. Kjuhelbekert, A. Sz. Puskind és I. I. Puscsint.⁵⁵

Oroszországba történt visszatérését követően Szamborszkij szomorúan tapasztalta, hogy a korábban általa vezetett Carszkoje Szeló-i mezőgazdasági szakiskola oktatási színvonala lezüllett. Ezzel kapcsolatban a Magyar Kurír 1804-ben, az intézmény tevékenységét méltatva a következőket írta: *„Ennek az oskolának felállítására*

egy Szamborszkij nevű görögkeleti pap szolgáltatott alkalmatosságot, aki (...) sokáig lévén Londonban, nagy szorgalmatosságot fordított az angliai mezeti gazdaság megtanulására, s mivel a természeti tudományt és históriát is nagyon kedvelte, annál inkább boldogult amannak tanulásában és tanításában. Ő a néhai Alekszandra Pavlovna nagyhercegnővel Magyarországra küldetvén (...) nagyon alászállott azon közhasznú institutum.”⁵⁶

Látva a fenti intézet hanyatlását, 1805-ben Szamborszkij vidéki birtokára, a Harkovi kormányzóság Izjumi járásában fekvő Sztratimirovkára költözött. Ott mintagazdaságot szervezett és – felvilágosult gondolkodóhoz híven – nagy figyelmet fordított a jobbágyság anyagi és szociális helyzetének javítására. A településen orvosi rendelőt, patikát, kórházat, iskolát és árvaházat alapított. Birtokán külföldről hozott korszerű mezőgazdasági gépeket használt, fajtiszta juhtenyészettel rendelkezett. Kisebb üzeme- ket is létrehozott, és helyben dolgoztatta fel a különféle termékeket. Tevékenysége azonban – Tessedik szarvasi és Pestalozzi neuhofi működéséhez hasonlóan – irigyei (főként a szomszédos földbirtokosok) ellenszenvét és gyűlöletét váltotta ki. Ezzel magyarázható, hogy a Napóleon elleni háború esztendejében, 1812-ben visszaköltözött Pétervárra, ahol nyolcvanhárom éves korában, 1815-ben érte a halálát.⁵⁷

Tessedik öt évvel élte túl nagy kortársát, ám életének ezen szakasza már nem sok jót hozott számára. 1816-tól – három éven át – önéletírásán dolgozott, de egyre súlyosbodó szembetegsége és második feleségének halála mélyen megrendítette. 1820 karácsonyának előestéjén, a szarvasi új temető megnyitásakor nagyon megfázott, és december 27-én – hetvennyolc évesen – távozott az élők sorából.⁵⁸

A fentiekben két rendkívüli életút azonos vonásaira kívántunk rámutatni. Közös mindkettőben, hogy a maradandó és örökbecsű teljesítmények ellenére a bemutatott pályaképek a fátumszerű kudarcot is magukban hordozták. Ez szinte törvényszerű volt, mivel a jobbágyfelszabadítás előtti Közép- és Kelet-Európában – a Tessedikéhez és Szamborszkijéhez hasonló kezdeményezésekkel, reformelképzelésekkel – a társadalmi béklyók szorításából és a politikai viszonyok hínártengeréből lehetetlen volt kitörni. Az állami érdektelenség következtében a szociális és kulturális törekvések nagy része leküzdhetetlen akadályokba ütközött, és a nemesi osztály önzése miatt – érthető módon – zátonyra futott. Mindezek ellenére Tessedik és Szamborszkij tevékenysége, egymáshoz fűződő kapcsolata méltó az utókor figyelmére, hiszen gondolataikkal mintegy ötven-hatvan évvel megelőzték kortársaikat, és működésük valóban messze világító farszéként hatott.

Jegyzetek

- 1 A Tessedik életére és munkásságára vonatkozó legismertebb összefoglaló művek közül lásd: *Bodor Antal*: A falugondozás első apostolának emlékezete. Budapest, 1924; *Czettler Jenő*: Tessedik Sámuel munkássága. Budapest, 1918; *Nádor Jenő*: A magyar falumunka megalapítása. Emlékezés Tessedik Sámuelre. Budapest, 1942; *Nádor Jenő – Kemény Gábor*: Tessedik Sámuel élete és munkája. Budapest, 1936; *Penyigey Dénes*: Tessedik Sámuel. Budapest, 1980; *Ruzicskay György*: Tessedik Sámuel élete. Szarvas, 1970; *Szabó Miklós*: Tessedik Sámuel élete és munkássága. Budapest, 1960; *Szelényi Ödön*: Tessedik Sámuel élete és munkássága. Budapest, 1916; *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976; *Váczy Elemér*: Tessedik Sámuel. Nyíregyháza, 1942; *Wellmann Imre*: Tessedik Sámuel. Budapest, 1954.
- 2 *V. Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 75.
- 3 *Tóth Lajos*: Tessedik és Debrecen. In: *Új Auróra*, 1981. 1. sz., 88–93.
- 4 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel ifjúsága. In: *Új Auróra*, 1980. 1. sz., 49–52.
- 5 *Lakos Sándor*: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. Budapest, 1940. 63–68.
- 6 *Kovács Gábor*: Tessedik Sámuel és a parasztság. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1961. 2. sz., 201–204.

- 7 Tessedik szarvasi lelkesítő tevékenységéről részletesen: *Nádor Jenő*: Tessedik Sámuel, az ország papja Szarvason. Budapest, 1940; *Demján Sándor*: „...a házadhoz való féltő szeretet emészt engem.” Szarvas, 1998; *Új: Történelmi pillanatok a Szarvasi Evangélikus Egyházközség múltjából*. In: Szarvasi Krónika, 1997. 1. sz., 22–33.
- 8 *Hanzó Lajos*: Tessedik és a filantropizmus. In: Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet Évkönyve. II. Szarvas, 1962. 85–118.
- 9 *Hanzó Lajos*: Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz. In: Századok, 1962. 553–564.
- 10 *Szeniczey Vilma*: Tessedik Sámuel közgazdasági törekvései és a szarvasi gyakorlati-gazdasági iskola. In: Századok, 1918. 257–280.
- 11 *Ferencz Kálmán*: Adatok a Tessedik-kert talajáról és javításának eredményeiről. Kézirat gyanánt. Szarvas, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kara, 1980. 15–31.
- 12 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel iskolája. In: Diakónia, 1980. 1. sz., 49–52.
- 13 *Kemény Gábor*: Tessedik Sámuel. In: A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Budapest, 1986. 148–156.
- 14 *Hanzó Lajos*: Törekvések az oktatás gyakorlatiasabbá tételére Tessedik korában. In: A munkára nevelés hazai történetéből. Szerk.: Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre. Budapest, 1965. 97–140.
- 15 *Penyigey Dénes*: Tessedik Sámuel élete és munkássága. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 181–183.
- 16 Tessedik pedagógiai tevékenységének értékeléséről részletesen: *Fabiny Tibor*: Az emberszeretet iskolája. In: Lelkipásztor, 1992. 6. sz., 195–199; *Hanzó Lajos*: Újabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához. In: Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet Évkönyve. I. Szarvas, 1961. 47–88; *Tamássy István*: Tessedik Sámuel, a pedagógus. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 189–200; Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Vincze László. Budapest, 1956; *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. Budapest, 1980.
- 17 *Wellmann Imre*: Tessedik és a magyar agrárfejlődés. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 206–222.
- 18 *Kovács Pál*: Szemelvények Tessedik prédikációiból. In: Lelkipásztor, 1972. 4. sz., 218–230.
- 19 *Nobik Erzsébet*: A Tessedik-templom újjászentelésének és 200 éves jubileumának ünnepére. In: Szarvasi Krónika, 1988. 35–42.
- 20 *Rapaics Raymund*: Winterl és Tessedik gyümölcsfa-telepítési kísérletei az Alföldön. In: Természettudományi Közlöny, 1935. december, 579–581.
- 21 Tessedik Sámuel önéletrája. Fordította: Zsilinszky Mihály. Pest, 1873; a második kiadást sajtó alá rendezte: Nádor Jenő. Szarvas, 1942.
- 22 *Stutzmann Olga*: A főbb Tessedik-irodalom bírálata. In: Acta Iuvenum, sectio „Historica”, tomus VII. Szeged, 1975. 125–131.
- 23 *Tessedik Sámuel*: A parasztember Magyarországon, mitsoda és mi lehetne. Fordította: Kónyi János. Pécs, 1786. A szerző e művének méltatását lásd: *Tóth Lajos*: Kétszáz éve jelent meg Tessedik főműve: „A parasztember Magyarországon”. In: Új Auróra, 1984. 2. sz., 155–161.
- 24 *Tessedik Sámuel*: A löherének vetéséről, s annak használatáról való rövid oktatás. Buda, 1800.
- 25 *Tessedik Sámuel*: Új módja a rétek igazításának. Buda, 1801. A szarvasi polihisztor mezőgazdasági tárgyú dolgozatai közül lásd még: *Tessedik Sámuel*: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Budapest, 1938; *Tessedik Sámuel*: A Tisza-vidéki szikes talajok műveléséről és hasznosításáról. Kézirat gyanánt. Szarvas, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kara, 1980. 5–14.; Tessedik Sámuel írásai. Válogatta: Tóth Lajos. Békéscsaba, 1970; *Hanzó Lajos*: Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 243–282.; *Implom József*: A Békés Megyei Levéltár Tessedik-irataiból. Békési Élet, 1970. 3. sz., 381–399.; *Berzeviczy Gergely* – *Tessedik Sámuel*: A parasztlak állapotáról Magyarországon. Válogatta: Zsigmond Gábor. Budapest, 1979; A reformer Tessedik (Tessedik Sámuel összegyűjtött írásai). Szerkesztették, válogatták és jegyzetekkel ellátták: Bálint Péter, Pestiné Darida Ida, Szilvássy Orsolya, Timárné Hunya Tünde. Az előszót írta: Patay István. Szarvas, 2002.
- 26 Tessedik Sámuel pedagógiai írásai. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1100–1849. Szerk.: Ravasz János. Budapest, 1966. 179–188.
- 27 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel. Szarvas, 1976. 410–411.
- 28 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel kapcsolatai a jakobinus mozgalom vezetőivel. In: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. Szerk.: Mészáros István. Budapest, 1980. 87–104.
- 29 *Pásztor Emil*: Kazinczy Ferenc Szarvason, Tessediknél. In: Békési Élet, 1976. 3–4. sz., 453–454.
- 30 Szamborszkij életútjáról lásd: *N. Sztjelleckij*: Protoijerej A. A. Szamborszkij. In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
- 31 *D. Bagaleja*: Danni o protoijereje A. A. Szamborszkom. In: Szbornik Harkovszkovo isztoriko-filologicseskovo obscesztva, t. XX. Harkov, 1912. 31–37.
- 32 *A. Rozen*: Moji voszpominanyija ob Andreje Szamborszkom. In: Otyecsesztvennije zapiszki, 1876. 2. sz., 491–497.
- 33 *V. Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturmije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1993. 166.

- 34 A. A. Szamborszkij: Opiszanyije praktyicseszkoj anglijszkoj zemlegyelija, szobrannoje iz raznih anglijszkij piszatyelaj. Moszkva, 1781.
- 35 A. A. Szamborszkij: Polozsenyije praktyicseszkoj skoli zemlegyelija i szelszkovo hozjajszta. Szankt-Petyerburg, 1798.
- 36 Az orosz nagyhercegnő életére vonatkozóan: *Tardy Lajos*: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1981. 131–139.; *Hankó Ildikó – Kiszely István*: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. 32–67.
- 37 A „legmagyarabb Habsburg” életéről részletesebben: *Domanovszky Sándor*: József nádor élete I–II. Budapest, 1944.; *Poór János*: „Emléke törvénybe iktattatik” (József nádor, 1776–1847). In: Budapesti Negyed, 1994. 1. sz., 19–34.; *Soós István*: A legmagyarabb Habsburg (József főherceg, Magyarország nádora). In: József nádor Pest-Budán. Szerk.: Szvoboda Dománzky Gabriella. Budapest, 1997. 9–23.
- 38 *Sebestyén Ede*: József nádor és Alekszandra Pavlovna bevonulása és ünneplése 1800-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából VII. Budapest, 1940. 68–74.
- 39 A. A. Szamborszkij: O prebivanyii velikoj knyagini Alekszandri Pavlovni v Ugrii. In: Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii, t. I. Szankt-Petyerburg, 1871. 53–67.
- 40 Uo. 58–59.
- 41 *Tardy Lajos*: Alekszandra Pavlovna hirtelen halála és az akkori közvélemény. In: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1981. 136–137.
- 42 *Hankó Ildikó – Kiszely István*: i. m. 42.
- 43 Szobranyje szocsinyenyij G. R. Gyerzsavina. Szankt-Petyerburg, 1869. 11–12.
- 44 V. B. Bronyevszkij: Putyesesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerbura v 1810 godu. Moszkva, 1828. 98–99.
- 45 A. A. Szamborszkij: Memuari. In: Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii, t. II. Szankt-Petyerburg, 1872. 37–52.
- 46 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel. i. m. (1976) 302.
- 47 „Welche Massregeln wähen zu nehmen um den Geist der Tätigkeit und des Erwerbfleisses in den untern Volksklassen, besonders bei den Weibern und Kindern des Landmanns so zu erwarten, dass ihnen die Arbeit zum notwendigen Bedürfnis und zur Gewohnheit werden.”
- 48 *Vincze László*: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. In: Köznevelés, 1964. 8. sz., 304.
- 49 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel. i. m. (1976), 335–357.
- 50 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel oroszországi pályázati értekezése (Szentpétervár, 1803). In: Új Auróra, 1977. 3. sz., 55–70.
- 51 *N. Sztjelleckij*: i. m. 494–496.
- 52 *V. Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok. i. m. 56–65., 69–98., 166., 184–185.
- 53 Tessedik Sámuel önéletírása, 85–86.
- 54 Uo. 86.
- 55 *N. Sztjelleckij*: i. m. 348–351.
- 56 Magyar Kurír, 1804. I. félév, 173.
- 57 *Váradi-Sternberg János*: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról). Uzsgorod, 1971. 53–55.
- 58 *Nádor Jenő*: Tessedik Sámuel egyénisége, testi és lelki alkata, otthona. In: Békési Élet, 1968. 3. sz., 350–352.

OSZTRÁK KÍSÉRLETEK A DÁN-NÉMET KÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA 1848 NYARÁN

Mint ismeretes 1848 tavaszán nem Ausztria volt Európa egyetlen monarchiája, amelynek egységállamát nemzetiségi konfliktusok gyengítették. 1848 márciusától egészen 1852 januárjáig a dán monarchia is az ausztriaihoz hasonló kihívásokkal küzdött. A dán egységállam integritását azonban nemcsak a határain belül és kívül kialakult dán-német nemzetiségi ellentét veszélyeztette, de a Schleswig hercegség birtoklása kapcsán felmerülő dinasztikus-trónöröklési, állam- és alkotmányjogi tényezők miatti bizonytalanság is.¹ Bonyolította a helyzetet, hogy az ország stratégiai elhelyezkedésének köszönhetően (Balti-tenger kijárata) a dán-német polgárháború, illetve a dán monarchia és a Német Szövetség közötti államközi konfliktus nem maradhatott belügy, hanem az összes nagyhatalom – tartva az európai egyensúly felborulásától – aktív figyelmet szentelt a kérdésnek. Számukra a kérdés az volt, vajon sikerül-e megőrizni az 1814-ben kialakított észak-európai egyensúlyt, vagy lehetővé teszik Berlin számára, hogy Schleswig és Holstein hercegségek Dániától való elcsatolásával és a kieli kikötő megszerzésével Poroszország erős német hadiflottát építsen ki, és rovásukra befolyási övezeteket szerezzen Európában.

A konfliktus gyökere a bécsi kongresszus döntésében keresendő, mikor is a területileg megcsonkított dán monarchiát Holstein és Lauenburg hercegségek révén beléptették a Német Szövetségbe, korlátozva ezáltal Dánia függetlenségét. A kettős szuverenitás lehetővé tette a Német Szövetség számára a dán belügyekbe való mindenkor beavatkozást. Dánia számára a helyzet Poroszország megerősödésével kezdett kritikus méreteket öltetni, mikor is Berlin 1834-re a szövetségen belül egy kisméretű gazdasági közösséget hozott létre saját intézményekkel, közös vámpolitikával, kivonva magát a német régióban egyre inkább háttérbe szoruló Ausztria és az irányítása alatt álló Szövetségi Gyűlés felügyelete alól. Miközben a porosz lapok az 1840-es évek elején már nyíltan cikkeztek arról, hogy Dániát be kellene léptetni a Német Vámszövetségbe, hogy Németország tengeri államává váljon, magában a dán monarchián belül is erőre kapott az egységesülő Németországhoz csatlakozni vágyó dánellenes német nemzetiségi mozgalom. Az ún. schleswig-holsteini német nemzeti liberális párt az egyesített Schleswig és Holstein hercegségek önálló állammá alakítását, illetve ennek Németországhoz való csatlakozását tűzte ki legfőbb céljául. Velük szemben alakult meg az ún. ejderdán párt, amely azt hirdette, hogy a dán határt a vegyes lakosságú Schleswig és a német Holstein hercegség között húzódó Ejder folyó képezi, nem pedig a mesterségesen megalkotott egységállam határán húzódó Elba. Az ejderdánok országuk függetlenségét csak úgy látták biztosítottnak, ha a német lakosságú Holstein hercegséget mielőbb átengedik Németországnak, Schleswigit viszont egy új, szabad alkotmány által az eddiginél szorosabban kapcsolhatják a királysághoz. A Schleswig hercegség birtoklására vonatkozó német, illetve dán igényeket mindkét párt történeti-államjogi érvekkel és korabeli dokumentumokkal igyekezett alátámasztani.²

A schleswig-holsteini és ejderdán párt hatalomra jutása

Mire a februári párizsi forradalom híre megérkezett Koppenhágába, az ország már kettészakadt. 1848 márciusában Kielben és Koppenhágában is lezajlott a rendszervál-

tás, megdőlt az abszolutista rendszer. A királyságban az ejderdán párt vezetésével megalakult az ún. márciusi minisztérium, a hercegségben pedig a schleswig-holsteini német nemzeti liberális párt vette át az irányítást, és Kielben létrehozta az ún. ideiglenes kormányt. Napokon belül kitört a polgárháború. A kieli ideiglenes kormánynak gyorsan sikerült a maga oldalára állítani a Német Szövetséget Poroszországgal az élen, amely a szövetség április 4-i, valamint 12-i határozatai alapján formális jogi alapot és megbízást kapott a Dánia elleni támadáshoz. A Német Szövetség beavatkozásával a polgárháború kilépett a dán állam keretei közül. Erre hivatkozva a dán diplomácia élénk tevékenységbe kezdett, hogy a nagyhatalmakat rábírja egy Poroszország elleni kollektív fellépésre. Az ejderdán párt a következő öt évben mindent megtett a schleswigi ügy internacionalizálása és a háború eszkalálása érdekében. A schleswig-holsteini párt viszont igyekezett német–dán belügyként aposztrofálni és lokalizálni a háborút, hogy felhasználva a német túlerőt, a nagyhatalmak kikapcsolásával szabad kezet kaphasson a kérdés rendezésében.³ Az ejderdán pártot segítette az a körülmény, hogy maga mögött tudta a törvényes dán király támogatását, így egészen Felix Schwarzenberg herceg 1851-es erőteljes fellépéséig sikerrel ténykedett annak érdekében, hogy a konzervatív nagyhatalmakat és saját konzervatív diplomatáit is megtévesztve legitimista retorika mögé rejtse a bécsi béke programjával össze nem egyeztethető, dán nemzetállam kialakítására irányuló külpolitikai célkitűzéseit.

A nagyhatalmak és a schleswigi háború

Kezdetben Dánia számára Nagy-Britannia és Oroszország állásfoglalásának volt döntő szerepe. A nemzeti liberális kormány mindenekelőtt Anglia támogatásában bízott. A dán kormány tudtára hozta a brit kabinetnek, hogy Dánia Schleswig védelméhez az 1720. július 26-i angol garanciális dokumentumnak megfelelően fegyveres segítséget vár Angliától. Palmerston azonban – akit a német csapatoknak Jütlandba való bevonulásáig nagymértékben befolyásolt a porosz követ, Christian Karl Josias Bunsen schleswig-holsteini álláspontja, illetve Viktória királynő férjének, a német Albert hercegnek elkötelezett schleswig-holsteini szimpátiája⁴ – minden fegyveres segítségtől elhatárolta magát, viszont felajánlotta a dán koronának a semleges békeközvetítést, valamint azt, hogy diplomáciai eszközökkel megpróbálja megakadályozni a porosz csapatok további előrenyomulását. Bár a brit ellenzék Disraelivel az élen többször is felhívta a figyelmet arra, hogy Dánia sorsa földrajzi fekvésénél fogva nem lehet közömbös Anglia számára, hiszen Angliának nem állhat érdekében egy új tengeri nagyhatalom létrejötte az Északi- és a Balti-tenger mentén, fegyveresen Anglia a három év alatt egyszer sem volt hajlandó fellépni a dánok oldalán. Palmerston még a legindulatosabb jegyzeteiben is maximum orosz fegyveres erővel fenyegetőzött, de soha nem a brit flottával. A liberális nyugati nagyhatalom közönyének pedig az lett az eredménye, hogy a liberális dán kormány minden ellenérzése dacára a konzervatív keleti nagyhatalomhoz, Oroszországhoz kezdett közeledni a kívánt katonai segítség reményében.

A cár április 7-én kapta kézhez VII. Frigyes levelét, amelyben a király panaszt emelt a német forradalmi párt Schleswigre vonatkozó követelése ellen, s röviden felvázolta a „szeparatistikus, lázadó schleswig-holsteini párt” által kiprovokált helyzetet, mely arra készíti a királyt, „hogy katonai erőt alkalmazzon, s fegyveresen védje koronájának jogait, amelynek megtartása az uralkodó mindenkori legszentebb kötelessége”.⁵ A levél elérte a célját, amennyiben a cár – bár meglehetősen hűvösen reagált a koppenhágai rendszerváltásra – a schleswig-holsteini mozgalomban a törvényes ural-

kodó elleni lázadást látta, s helytelenítette Poroszország viselkedését. Másrészt az orosz vezetés számára nyilvánvalónak tűnt, hogy érdekeit kevésbé zavarja a befolyásolható Dánia, mint egy új tengeri nagyhatalom, függetlenül attól, hogy frankfurti vagy porosz vezetés alatt valósul meg. A fegyveres segítségtől azonban kezdetben Oroszország is mereven elzárkózott. Az angol és orosz részről is megígért diplomáciai támogatás a porosz csapatok Schleswigbe való bevonulása után már nem bizonyult elegendőnek. A kormány küldöttének, Joachim Godsche Levetzau bárónak május 4-én sikerült a cárhoz szuggernia, hogy a porosz hadmozdulatok célja nem kizárólag az, hogy feldarabolja a dán monarchiát, hanem az új, létrehozandó német flotta számára biztosítani akarja a meghódított kikötőket, a dán egységállamot pedig be akarja tagolni a Német Szövetségbe. Levetzau az orosz politika érzékeny pontját érintette, azaz a cári birodalom attól való félelmét, hogy az észak-európai stratégiai egyensúly felborul, és a balti-tengeri kijáratok egy erős tengeri hatalom birtokában esetleg bezárulnak az orosz hajók előtt. Az orosz vezetés el akarta kerülni azt is, hogy Észak-Európa területi rendezésének megváltozása precedenst jelentsen más európai államok számára, elidőzve ezáltal egy általános európai háborút. Oroszország azt is szeretne volna megelőzni, hogy Dánia kétségbeesésében a Francia Köztársaság karjaiba vesse magát, vagy egy skandináv unióba Svédország–Norvégiaival, amely egyaránt kellemetlen bonyodalmat jelentett volna Oroszország számára.⁶ Így mikor megérkezett Pétervárra Wrangel tábornok Jütlandra való bevonulásának a híre, május 8-án az orosz kabinet erőteljes diplomáciai lépést tett. Jegyzékében háborúval fenyegette meg Poroszországot, amennyiben nem vonja ki azonnal csapatait a dán királyság területéről. Oroszország egyúttal elismerte Schleswig dán birtoklására vonatkozó 1773-as garanciális kötelezettségét is.

A háborús veszély Svédország–Norvégia május 4-i, Berlinbe intézett jegyzékével is nőtt Poroszország számára, amely a Jütlandra való bevonulás esetén svéd katonai beavatkozással fenyegette meg Poroszországot. Az orosz jegyzék tárgyalóasztalhoz kényszerítette a feleket, a közvetítő szerepet azonban Oroszország átengedte Palmerstonnak. Poroszországgal szemben tehát kialakult egy európai hatalmi blokk, amely május közepén Franciaország csatlakozásával tovább erősödött.

Május 10-én Jules Bastide átvette a francia külpolitika irányítását, és a német térségre vonatkozóan visszatért a tradicionális „oszd meg és uralkodj” elvre, a német tagállamok föderatív erőinek kijátszására egymással szemben. A schleswigi német törekvések felhívták a francia kormány figyelmét Elzászra, amely zavartalan birtoklásának nem kedvezett egy 45 milliós egységes vezetés alatt létrejövő szomszédos birodalom. A schleswigi ügy másrészt jó alkalmat kínált Franciaország számára, hogy kitörjön a februári forradalom óta tartó izolációjából és „az európai hatalmak koncertjében” újra hallassa hangját. Kevés olyan európai ügy volt, amelyen keresztül annyira ki lehetett engesztelni I. Miklóst, mint a schleswigi, és Palmerston is örömmel ragadta meg a lehetőséget, hogy rajta kívül más is mérsékelni tudja majd a koppenhágai, illetve frankfurti ultranacionalista igényeket. Június 8-i utasításában Bastide félreérthetetlen egyértelműséggel fejezte ki a francia schleswigi politika irányát: *„Németországnak az az igénye, hogy Schleswiget betagolja, azért mert ott a német népnek egy töredéke lakik, jogtalan, és ellentétben áll a szerződésekkel. Schleswiget dán tartománynak tartjuk, és Dániának erre az országrészre való jogát minden vitán felül állónak... helytelenítjük ezt a háborút, amit a Német Szövetség Dánia ellen vezet, és ha nehéz belpolitikai helyzetünk kezdetben meg is akadályozott minket abban, hogy Franciaország 1720. június 14-i garanciájának megfelelő magatartást tanúsítsunk, most annál*

inkább is kötelességünknek tartjuk, hogy nyilvánosan állást foglaljunk a jog és méltányosság mellett, amelyeket Németország Dániával szembeni önkényes magatartása megsértett.”⁷ Németországnak joga van nemzeti egységének megvalósítására, de „ez a tendencia nem vezethet oda, hogy az összes országot, amelyben németek élnek, Németország birtokolja”.

Poroszország az orosz jegyzék átvétele után dilemmába került: melyiket kockáztassa: európai hatalmi állását vagy német küldetését, a tervezett német szupremáciát, amely a schleswig-holsteiniek felkarolása nélkül – úgy tűnt – kudarcra van ítélve. Bár véglegesen nem merte cserbenhagyni „harmadik Németország” háborúra hangolt tagállamait, illetve a német közvéleményt, amelynek támogatása nélkül uniós politikája nem lehetett sikeres, az orosz jegyzék kézhezvétele után, május 18-án mégis értesítette londoni követét, hogy elfogadja Palmerston közvetítését. Poroszország döntésével hivatalosan is megkezdődtek Londonban a fegyverszüneti tárgyalások.

Mit tett mindeközben a pentarchia ötödik tagja, Ausztria, a Német Szövetség elsőszámú elnöki hatalma, amely Metternich vezetése alatt hosszú éveken keresztül kézben tudta tartani a Német Szövetség és a dán monarchia élesedő konfliktusát, visszafogva Poroszország Schleswiggel kapcsolatos hegemonikus törekvéseit, illetve az európai hatalmak beavatkozási szándékát? A schleswigi kérdés már Metternich alatt is kellemetlen ügyet jelentett Ausztriának, hiszen egyrészt mint a Német Szövetség vezető hatalma, másrészt mint az európai hatalmi egyensúly értelmi szerzője és egyik őrzője kettős minőségében folyamatosan szembekerült saját magával a kérdés kapcsán. Bár a távoli dán monarchiához és Schleswighez közvetlen gazdasági, kereskedelmi, biztonságpolitikai érdekek nem fűzték, pozíciójának megtartása érdekében a Berlinnel való rivalizálás során állást kellett foglalnia a német nemzeti fejlődés eme érzelmi kérdéssé váló konfliktusában, amelynek sikeres végkimenetele a német egység szimbólumává vált.

1848 tavaszán–nyarán a „minden rosszban van valami jó” megállapítás maximálisan igaz volt Ausztriára nézve, mármint ami a schleswigi kérdésben való állásfoglalását illeti. A schleswigi ügyben folytatandó osztrák politikai irányt Ficquelmont külügyminiszter jelölte ki Vrintsnek írt április 10-i követutasításában: *„Ausztria helyzete az ügyben adott. Mint európai nagyhatalom túlságosan messze van az események színhelyétől ahhoz, hogy az ügyre cselekvő befolyást gyakoroljunk, és mint a Német Szövetség tagja Ausztria csak a Bundnak tetsző politikához csatlakozhat.”*⁸ Ez a kettős politika persze meglehetősen visszás, nehezen értelmezhető helyzetet teremtett.

1849 tavaszáig az osztrák diplomácia egységállamának helyreállítására hivatkozva a dán–német háborúban a szigorú semlegesség politikáját hirdette meg, és minden frankfurti, dán és európai kísérletnek ellenállt, amely őt az egyik vagy másik fél melletti elköteleződésre ösztönözte volna. Ausztriának elemi érdeke volt, hogy egyik fél mellett se foglaljon állást, és hagyja a porosz riválist mind a német közvélemény, mind az európai kabinetek előtt lejáratozni. Vrints von Treuenfeld báró, Ausztria kopenhágai nagykövete 1848 augusztusában örömmel konstatálja, hogy az osztrák kormány számára lehetővé válik *„hála saját belső kötelezettségeinek a neki kigondolt részvétel ebben a sajnálatos háborúban elutasítani és meghagyni a felelősséget azoknak, akik könnyelműségből és elbizakodottságból elkezdtek”*.⁹ Semlegességével Ausztria nyitva tudta hagyni saját maga számára mind az európai, mind a német kapukat, amely hosszú távon elengedhetetlen volt németországi szupremáciájának helyreállításához. Míg Poroszországnak az 1850-es év német belharcában le kellett mondania uniós politikájának megvalósításáról – nagymértékben azért, mert a schleswigi kér-

désben játszott szerepének köszönhetően nem kapott európai támogatást tervéhez –, Ausztria megerősödve, mint a schleswigi ügy igazságos elrendezője aratott diplomáciai babérokat mind a nagyhatalmak, mind a német közvélemény előtt. Az olmützi egyezményig és a dán egységállam helyreállítását kihirdető 1852. január 28-i dán királyi dekrétumig azonban hosszú volt az út, és Ausztriának, valamint koppenhágai nagykövetének számos diplomáciai megpróbáltatáson és kellemetlenségen kellett keresztülmenni.

Vrints, Ausztria koppenhágai képviselője

Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld 1846-ban került a koppenhágai udvarhoz mint császári, királyi rendkívüli követ és teljhatalmú miniszter, és 1852-ig töltötte be ezt a posztot.¹⁰ Vrints koppenhágai működésével szimpátiát váltott ki a dán udvarnál, és a dán történeti szakirodalomban még ma is úgy szerepel, mint az objektív, sem dán, sem német irányban nem elfogult semleges diplomata, az Osztrák Birodalom bürokratikus nevelési elveinek megfelelően. Olvasva követjelentéseit, Vrints dánszimpátiáját erősen túlidealizálták, ugyanis valójában erősen a német kultúrkörhöz tartozott, és sokkal jobban érezte magát a hercegségekben Altona város német polgárságának elegáns szalonjaiban, mint a dán fővárosban.¹¹ Valóban mindkét nemzeti szélsőséget elítéli és objektív próbál maradni, mégis nemegyszer olyan kijelentéseket tett, amit bármelyik ultranacionalista frankfurti professzor is megirigyelhetett volna. Vrints szerint Németország sokat veszített a háborúval, hiszen „*idővel ez a királyság a sok általa befogadott német elem érdekeiből és a trónöröklési viszonyok német férfiági örökösödési értelemben történő szabályozásából kifolyólag magától csatlakozott volna egy erősen szervezett Németországhoz, de a mindkét oldalon található nép- és magán-szenvedélyek által vezérelt politika ezeket a kilátásokat összerombolta*”.¹² Vrints nem titkolta főnökei előtt azt sem, hogy a márciusi minisztérium „demagógokból” áll, így a bécsi udvar tökéletesen tisztában volt vele, hogy a konzervatív legitimista dán retorika mögött forradalmi program húzódik. Hogy jelentései befolyásolták a bécsi külügyminisztériumot, mi sem bizonyítja jobban, mint az általa javasolt visszarendezési program Schwarzenberg részéről történő megvalósítása.

1848 nyarán azonban nem volt hálás és könnyű feladat a szétesőben lévő császári államot diplomataként képviselni. Vrints, aki az 1848-as eseményeket megelőzően a koppenhágai követek között fontos szerepet töltött be, most saját bőrén tapasztalta Ausztria nagyhatalmi státusának hanyatlását. A londoni tárgyalások részleteiről Vrints csak másodkézből kapott információkat. Hogy Vrints Koppenhágában a nagyhatalmak követei között korábbi helyzetéhez képest mennyire mellőzöttnek érezte magát, főképp 1849-es jelentéseiből derül ki. Azonban már 1848. október 9-én is keserűen írja, hogy a király születésnapján mind a négy Dániát védő hatalom (Nagy-Britannia, Oroszország, Franciaország, Svédország–Norvégia) himnusza felcsendült (a Marseilles-t a király határozott parancsára játszották el), és a „hiú demonstráció” azáltal kapott még nagyobb jelentőséget, hogy a király a német központi hatalom képviselőjének a jelenlétében rajnai német vörösborral koccintott a francia követtel.¹³

Vrints szerint az osztrák himnuszt csak 1849. január 2-án játszották először a dán udvarnál.¹⁴ Vrints tevékenysége, mint semleges nagyhatalom képviselője, amint azt a fenti jelenet is tükrözi, a brit, orosz vagy svéd követhez képest meglehetősen minimálisra korlátozódott a tavasz folyamán. Mégis pusztán jelenlétével, mint a háborúzó Németország egyetlen német képviselője a dán udvarnál, számos esetben sikerült

megvédenie a német érdekeket. Vrints nem töltötte tétlenül az időt, és tevékenységét nagymértékben segítette, hogy Bécsből nem korlátozták őt részletes követutasításokkal, hiszen Ficquelmont április 10-i jegyzéke alapján saját maga irányíthatta lépéseit. Jelentései azt tükrözik, hogy nemcsak a dán udvar próbálta őt aktívan felhasználni, de Németország is igyekezett jelenlétéből előnyt kovácsolni.

Mindenekelőtt gyakorlati, praktikus kérések teljesítésére irányult a tevékenysége. A hamburgi osztrák főkonzulátus kérésére május 17-én jegyzékben kérdezi meg Frederik Marcus Knuth grófot, a márciusi ejderdán minisztérium külügyminiszterét, vajon az osztrák zászlót semlegesnek tekinti-e a királyi dán tengerészet, azaz respektálni fogja-e. „Bár a legkisebb kétsége sincs” a dán királyi udvar Ausztriával szembeni baráti érzéseiről, mégis tekintettel arra, hogy osztrák alattvalók magántulajdonáról van szó, vajon bízhat-e az osztrák hajók szabad közlekedésében? Május 20-án már meg is kapja Knuth pozitív válaszát, az osztrák hajók semlegességéről szóló miniszteriális jegyzéket.¹⁵ De nemcsak az osztrák hajók, hanem általában más német hajók is Vrintsen keresztül próbálnak előnyöket elérni a dán blokádnál és háború ideje alatt. Így például Vrints május 10-én arról tudósít, hogy négy lübecki hajó embargó alá került. A lübecki szenátus Vrintset kérte meg, hogy járjon közbe a dán kormánynál szabadon bocsátásuk érdekében. „Nyomatékosan megtettem, és remélem, hamarosan meg is lesz az eredménye.”¹⁶ A malmői fegyverszünet után is ő az, aki segítséget nyújt az elfogott 102 német hajó szabadon bocsátásában. „Majdnem minden német állam kapitánya hozzám fordult tanácsért és támogatásért” – írja Vrints.¹⁷ A német érdekeket azonban politikai síkon is igyekezett érvényre juttatni.

Vrints bármennyire is igyekezett tökélyre fejleszteni a semlegesség álláspontját, megnyilvánulásai mégis inkább a németszimpátiáról tanúskodnak. Vrints álma a dán egységállam megőrzése volt az 1846. szeptember 17-i egyezmény alapján,¹⁸ de mivel kormányközelen élte át a nacionalizmus természetét, egyre inkább a nemzeti-ségi alapon való felezést és megoldást helyezte előtérbe, amely utólag visszatekintve nagyon szokatlan dolognak számít egy osztrák politikusnál. A koppenhágai udvarnál – amennyire csak lehetett – mindent megpróbált a béke helyreállításáért megtenni, és ennek eszközét a dánok németekkel szembeni kompromisszumképességének növelésében látta. Vrints fontosnak tartotta, hogy egy időben rendezzék a trónöröklést is. Utódnak az oldenburgi ágat javasolta, hiszen Augustenburg herceg lehetetlenné tette magát, és a Glücksburg család néhány tagja is fegyvert fogott a dán király ellen.¹⁹ Vrints trónörökléssel kapcsolatos elemzései egyértelművé tették a dánok számára, hogy nem fogadja el az 1721-es dán államjogi felfogást, miszerint a Kongelov Schleswigre is érvénnyel bír.²⁰ Hasonlóképpen a német követeléseknek kedvez akkor, amikor megpróbálja Knuthot rávenni, hogy fogadja el a Német Szövetség április 4-i döntését, üritse ki Schleswiget. Hiába mondja Knuth, hogy ez teljesíthetetlen a király számára, hiszen egy ilyen mértékű megalázás után azonnal le kellene mondania a trónról, Vrints csak hajtogatja, hogy Poroszország és az északnémet államok azért vannak jelen, hogy visszaállítsák a törvényes kapcsolatot Schleswig és Holstein hercegség között. Mikor először említi neki Knuth a blokádnál lehetőségét, azaz hogy felhasználja Dánia tengeri erejét a német támadókkal szemben, a nagykövet igyekszik őt erről lebeszélteni, arra hivatkozva, hogy ez az intézkedés az összes német tagállam elleni háborúval lenne egyenlő. Knuth nem veszi komolyan Vrints tanácsait, s csak annyit válaszol, hogy majd megfontolja őket, ha erre alkalom adódik, de „egyelőre Dániának hasznot kell húzni tengeri túléréjéből”.²¹

Vrints meglátása szerint a nem német európai nagyhatalmak biztatása miatt makacsolja meg magát Dánia, és miattuk nem hajlandó engedményeket tenni a németeknek. Vrints számtalanszor elismétli Knuthnak, hogy ne bízson túlságosan az angol segítségben, mert Nagy-Britannia úgyis csak kereskedelmi előnyeit tartja szem előtt.²² Vrints amatőrnek tartja a dán külpolitikát, amelyik ahelyett, hogy a Német Szövetséggel egyezkedne (jobban mondva: a német követeléseknek engedne – R. R.), orosz és angol segítségben bíz. Vrints úgy látja, hogy mivel a dán kormány nem ismeri az európai viszonyokat, nem képes tudomásul venni, hogy egyetlen európai hatalom sem fog Dániáért fegyvert fogni. A lakosság eltökélt férfias határozottságát, áldozatkészségét persze dicséri, de szerinte rosszul hiszik, hogy „nem kell engedményeket tenni a kor követelményeinek”.²³ Május 24-én kéri Knuthot, hogy Lord Palmerston politikájára, orosz segítségre és svéd szimpátiákra támaszkodva „ne húzza végtelenségig a háborút”, mert német alattvalói egyre inkább elidegenednek tőle. Ezután Dánia számára nem marad majd más hátra, mint hogy a meggyengült királyság betagoódik Skandináviába, és – akárcsak a múltban – a nagyhatalmak ellentmondásos érdekeinek válik áldozatává. De amint Vrints írja, *„sajnos az egész itteni közvélemény, az ország egész képzelőereje annyira megbarátkozott az ország pusztulásával és a trón bukásával, hogy kétségbeesésükben inkább elmennek a végsőikig, mintsem hogy engedjenek a németeknek...”*²⁴ Az augusztus 26-i malmói fegyverszünet értékelésekor is érződik, hogy inkább a német alattvalókkal rokonszenvez. Szerinte a dán tárgyalók Malmöben csak a dán érdekeket vették figyelembe, ahelyett, hogy az egységállam működése érdekében tekintettel lettek volna a német tartományok viszonyaira. *„Sajnos azonban a király kizárólag dán tanácsadókkal van körülvéve, akik ellenségesen és dacosan állnak szemben a német tartományokkal.”*²⁵

Vrints béketervezete

Vrints nemcsak hogy próbálta a háborús dán tendenciákat fékezni és egyfajta békítő tevékenységet betölteni, de április végén konkrét javaslatot is tett Knuthnál a Német Szövetséggel való békekötésre. Vrints az április 25-i porosz Staatszeitung hivatalos lapban talált egy cikket, amelyben kifejezésre juttatták, hogy Schleswig déli német részét és Holsteint egyesíteni lehetne. Mint Vrints írja, nem rendelkezik hivatalos, speciális instrukciókkal, udvarának szellemében mégis szívesen közreműködne egy békés rendezésben.²⁶ Vrints április 29-én felkereste Knuthot, aki számára azonban a béketerv túlságosan „átfogó, és ezért még kivitelezhetetlen” volt. Vrints viszont arra gyanakodott, hogy Knuth fél átvenni a békekötés felelősségét a háborúra feltüzelt Koppenhágában, másrészt időt akar nyerni, hogy megvárhassa Orla Lehmann dán nemzeti-liberális politikus stockholmi, illetve a már említett Levetzau pétervári küldetésének eredményét. Knuth azonban mégis megkérte Vrintset, hogy foglalja írásba elképzeléseit, hátha a többi nagyhatalomnál tett kísérletek nem járnak eredménnyel.

Másnap, április 30-án Vrints hat pontban összefoglalta béketervezetét. Az első pont értelmében Dánia visszaállítaná a Német Szövetség által követelt status quót, azaz kivonná csapatait Schleswig hercegségből, és Als szigetén is csak a katonai kórház, illetve raktárak védelméhez szükséges fegyveres erőt hagyná. Cserében viszont köteleznék Vrints a német szövetségi csapatokat is a Német Szövetség határa, azaz az Ejder folyó mögött húzódó Holstein hercegségbe való visszavonulásra. Emellett a szövetségi csapatok kötelezettséget vállalnának arra, hogy sem maguk, sem szabadcsapataik nem vonulnának Als ellen. Vrints tervezetének második pontja gyakorlatilag

tartalmazza Schleswig megfelezésének a tervét, amelynek „a leglelkiesmeretesebb módon kell megtörténnie”, azaz a megyék lakossága érületének és a két nemzetiség között meghúzandó természetes határ figyelembevételével.²⁷ A német Dél-Schleswig és Holstein egyesülése után a király kötelezné magát, hogy az egyesült új tagállam Német Szövetségbe való felvétele érdekében megteszi a Szövetségi Gyűlésnél a szükséges hivatalos lépéseket. A harmadik pont szerint a király megerősítené a Holsteinnek 1848 márciusában engedélyezett szabadságjogokat, és kiterjesztené Schleswig déli részére, valamint Lauenburg hercegségre is, hogy a három német hercegség egy, a király által kinevezett nemzeti kormány irányítása alá kerüljön. Negyedikként a király által nyújtott engedmények viszonzásaképpen Schleswig-Holstein és Lauenburg német alattvalói kötelezik magukat arra, hogy a dán országrészekkel közösségben fenntartják a dán monarchia integritását. Nemcsak hogy elismerik a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket, de töretlenül megőrzik a jelenlegi király és kormánya alatt, illetve a férfiág kihalása után az alatt a trónöröklési rendezés alatt, amit a dán király egyetértve az öröklésre jogosultakkal és alattvalóinak alkotmányos szerveivel az európai hatalmak égisze alatt dán és német államai számára „tető alá hoz”. Ötödik pontként Vrints kiemeli, amennyiben a jelen tervezet elfogadása után Poroszország leállítaná szárazföldi hadműveleteit, megszűnnének egyidejűleg a tengeri hadműveletek is. Az elfogott hajókat azonnal szabadon engednék, és Dánia megszüntetné a porosz és német hajókra kivetett embargót, és mindkét fél szabadon bocsátaná hadifoglyait. Végül a hatodik pontban Vrints elvárja a királytól, hogy általános amnesztiát hirdessen minden alattvalója számára.²⁸

Knuth, mielőtt megírja Vrintsnek a tervezettel kapcsolatos hivatalos elutasító választ, az ügyet a minisztertanács elé viszi. A minisztertanácsi jegyzőkönyv rövid bejegyzése nem arról tanúskodik, hogy akárcsak fontolóra is vették volna az osztrák béketervezetet. Az ezzel kapcsolatos bejegyzés nagyon rövid: „*Knuth közölte, hogy az osztrák követ javasolt egy békebázist Schleswig megfelezése és a férfiági mellékági öröklési rend alapján, és egy olyan mellékág képviselőjét ajánlja, amelyik nem harcolt Dániával szemben. A külügyminiszter azonban nem szándékozott belemenni ebbe a bázisba; amiben a minisztertanács egyetértett.*”²⁹ Április 30-ra el is készül a hivatalos, udvarias formulákba burkolt elutasító válasz. Knuth az elutasítást egyrészt azzal indokolja, hogy Vrints nem rendelkezik udvarának hivatalos, speciális instrukcióival, amely pedig a siker alapvető feltétele lenne ahhoz, hogy a vázolt pontok rögtön kivitelezhetőek legyenek, másrészt pedig a legrövidebb időn belül döntő közbenjárás várható azoktól a baráti hatalmaktól, amelyek felajánlották közvetítésüket, és amit Dánia örömmel elfogadott. Így Knuth kénytelen arra korlátoznia magát, „*hogy Önnek a legmelegebb köszönetemet kifejezzem kormányom nevében, valamint az őszinte elismerést az Ön olyan baráti felajánkozásáért.*”³⁰

Vrints egyetlen békepróbálkozása tehát kudarcba fulladt.³¹ Ezután sokáig tartózkodik minden hasonló lépéstől, amely országa számára is csak presztízsvesztést okozhatna. Mikor május végén Knuth megkéri rá, hogy – az európai mellett talonban tartva a német kártyát is – „tegyen valamiféle békítő indítványt a Német Szövetségi Gyűlésen”, Vrints határozottan elutasítja, hiszen „*anélkül, hogy ehhez eszközként adnának számomra egy elfogadható békealapot, érthető módon kivontam magam az alól a követelés alól.*”³² Azonban nem sokáig tudja magát tartani az elhatározásához, hiszen a feszült júliusi helyzetben, mikor is a Wrangel-féle incidens után egy időre megakadnak a malmói fegyverszüneti tárgyalások, engedve a dán kérésnek, közvetlenül is felvette a kapcsolatot János főherceggel, és arra kérte őt, hogy a béke érdekében

szorgalmazza a birodalmi kormánynál és a parlamentben a fegyverszünet ratifikálását. Ausztria európai politikáját szem előtt tartva pedig a nagyhatalmak diplomatái előtt látványosan elhatárolódik az osztrák Schmerling belügyminiszter Pál-templomban tett július 24-i és július 31-i beszédétől, amelyekben Schmerling a háború folytatása mellett agítált.

Vrints tevékenységének köszönhetően tehát Ausztriának mindenképpen része volt abban, hogy Poroszország augusztus 14-én ismét tárgyalóasztalhoz ült, és létrejött az augusztus 26-i malmői fegyverszünet. Mindent összevetve elmondható, hogy Vrints legjobb tudása és meggyőződése szerint képviselte a felbomlás szélén álló Ausztriát. A császári állam német, valamint európai érdekei közötti ügyes egyensúlyozással hozzájárult egy későbbi sikerebb, offenzívabb schleswigi osztrák politika előfeltételeinek megteremtéséhez. A restaurációs erők Schwarzenberggel az élen négy évvel később Észak-Európában is helyreállították az 1848 márciusa előtti állapotokat. Az ezt deklaráló 1852. január 28-i dán királyi leirat azonban csak rövid távú megoldást jelentett, hiszen a dán nemzeti liberális erők 1864-ben ismét megkísérelték 1848-as terveik megvalósítását.

Jegyzetek

¹ VII. Frigyes dán trónörökösnek nem volt törvényes fiúgyereke, így az Oldenburg-dinasztia férfiága kihalás előtt állt. Ennek következtében Christian Augustenburg herceg, a királyi dinasztia férfi mellékágának képviselője bejelentette trónöröklési igényét. Követelését azzal indokolta, hogy a dán trónöröklési törvények (Kongelov) nem vonatkoznak sem Holsteinre, sem pedig Schleswigre. Bár a dán Kongelov kimondta, hogy a férfiág kihalása estén Schleswigben és a királyságban is a női ág folytatódik (vagyis Hesseni Frigyes kerülne a trónra), Augustenburg herceg azt állította, hogy a hercegségekben csak a férfi mellékág uralkodhat. Ennek pedig ő volt a legközelebbi képviselője.

² A schleswig-holsteini német párt I. Christian dán uralkodó 1460-as oklevelére hivatkozva alakította ki hárompontos programját: 1) Schleswig és Holstein hercegségek önálló államot képeznek a királysággal szemben, 2) a két hercegség örökre és szétválaszthatatlanul összetartozik, 3) csak és kizárólag az Oldenburg-dinasztia férfiága uralkodhat Schleswig-Holsteinben. Az ejderdán párt állítása szerint viszont az 1460-as oklevél érvényét veszítette, miután IV. Frigyes dán király 1721-ben győzelmet aratott a Svédországgal szövetséges gottorpi herceg felett az északi háborúban. Az 1720-as békekötést, amely IV. Frigyes Schleswig hercegség korlátlan urává tette, Anglia és Franciaország is garantálta. Az orosz cár részéről az 1767. április 22-i pátens és az 1773. június 1-i egyezmény garantálta a döntést. Schleswig 1721. augusztus 22-i betagozása (inkorporáció) pátensét az 1721. szeptember 3–4-i schleswigi hűbéreskü követte, amelynek során IV. Frigyesnek, Schleswig új urának a schleswigi rendek hűbéreskút tettek. Az említett dokumentumok értelmezése kulcsfontosságú a schleswigi konfliktus megítélésében. A dán történeti felfogás az 1721-es hűbéri eskü pátensének szövegét úgy értelmezi: amellett hogy a király Schleswig hercegség királyi részeit egyesítette a hercegség gottorpi részeivel, mint egységet egyidejűleg be is tagolta a dán koronába, azaz egész Schleswigben érvényessé vált az 1665-ös dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési rend (Kongelov vagy Lex regia). Ezzel szemben a német és schleswig-holsteini felfogás úgy tartja, hogy a hűbéresküvel nem történt más, mint Schleswig királyi és hercegi részeinek egyesítése, és a hercegi részeket csak Schleswig királyi részeibe, nem pedig a dán koronába tagolták be, azaz Schleswigit államjogilag csak perszonálunió fűzi a Dán Királysághoz.

³ Nem véletlen, hogy később Bismarck is a nagyhatalmak kikapcsolását tartotta a hercegségek megszerzéséhez szükséges legelső lépésőfoknak, ugyanis a Dánia mellett kiálló nagyhatalmak mindenkor korlátozták a németek schleswigi igényeit.

⁴ A schleswigi ügy mind 1848-ban, mind 1864-ben jelentős módon megterhelte Palmerston és a királynő kapcsolatát. Míg a brit közvélemény nagy része Dánia oldalán állt, és Palmerston is fokozatosan feladva semlegességét a dánok felé tendált, a királynő és családja a német forradalmárokkal és a porosz törekvésekkel szimpatizált. Palmerston számtalan alkalommal kénytelen volt Viktória királynőt figyelmeztetni, hogy ő nem az egyesült Németország, hanem Nagy-Britannia uralkodója. *Ridley, Jesper*: Lord Palmerston. London, 1970. 570.

⁵ *Thorsøe, Alexander*: Kong Frederik den syvendes Regering. I–II. Et Bidrag til den danske Stats Historie fra 1848–1863. København, 1884. I. 225.

⁶ *Oberschmidt, Rudolf*: Russland und die schleswig-holsteinische Frage 1839–1853. Frankfurt am Main, 1997. 96.

⁷ *Scharff, Alexander*: Schleswig-Holsteins Erhebung im Spiegel französischer Akten. In: Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze. Stuttgart, 1969. 126. (Kieler Historische Studien, 6.)

⁸ Ficquelmont Vrintsnek. 1848. április 10. *Rantzau, Johann Albrecht*: Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852. Hrsg.: Johann Albrecht von Rantzau. Breslau, 1934. 67. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft, 43.) (Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, 23.)

⁹ Vrints Wessenbergnek. Nr. 69. 1848. augusztus 7. HHStA Wien Ministerium des Äußern. Politisches Archiv. XXIV. Dänemark, Berichte, Weisungen, Varia.

¹⁰ Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. 52. Teil. Red. Constant von Wurzbach. Wien, 1885. 6.

¹¹ *Björn, Claus*: 1848 Borgerkrig og revolution. København, 14.

¹² Vrints a Staatskanzleinek. Nr. 52. 1848. május 31. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹³ Vrints Wessenbergnek. Nr. 79. 1848. október 9. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁴ Vrints Schwarzenbergnek. Nr. 1. 1849. január 3. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv XXIV. Dänemark, Berichte, Weisungen, Varia 1849. 12.

¹⁵ Vrints Wessenbergnek. 49B. 1848. május 20. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁶ Vrints Wessenbergnek. Nr. 47. 1848. május 10. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁷ Vrints Wessenbergnek. 74B. 1848. szeptember 3. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁸ Az 1846. szeptember 17-i nyilatkozat a Német Szövetség hivatalos álláspontját foglalta össze az éleződő schleswigi konfliktussal kapcsolatban. A nyilatkozat szerint a gyűlés bízik benne, hogy a dán király a trónöröklés rendezésekor tekintettel lesz a férfiági örökösökre, illetve a Német Szövetség, valamint a holsteini rendi gyűlés alkotmányos jogaira. A Német Szövetség kifejezte az ügyben való kompetenciáját, ugyanakkor elutasította, hogy a holsteini rendi gyűlés képviselje Holstein hercegséget a Német Szövetségnél. A nyilatkozat továbbá megvédi a dán kormányt az alkotmányszegés vádjával szemben. Az 1846. szeptember 17-i nyilatkozat Metternich politikai győzelmét jelentette, és bizonyítja, hogy 1846-ban Ausztria még ellenőrzése alatt tudta tartani a Német Szövetséget.

¹⁹ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 35B. 1848. április 8. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁰ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 38. 1848. április 18. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²¹ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 43. 1848. április 27. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²² Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 40. 1848. április 21. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²³ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 45B. 1848. május 6. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁴ Vrints a Staatskanzleinek. Nr. 50. 1848. május 24. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁵ Vrints Wessenbergnek. Nr. 76. 1848. szeptember 10. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁶ Vrints Knuthnak. 1848. április 29. *Rantzau*: i. m. 77.

²⁷ Nem Vrints az egyedüli, aki Schleswig megfelezéséről beszélt. 1848-ban nem hivatalosan számos felezési javaslat látott napvilágot. Már a schleswig-holsteini küldöttség is tárgyalt Orla Lehmannal Kopenhágában a márciusi forradalom napjaiban a felezésről. Emellett schleswig-holsteini–dán és angol javaslatok is napvilágot láttak. Bunsen londoni porosz követ a Flensburg–Tønder vonalat javasolta, Palmerston a Flensburg–Okholm vonalat, míg a londoni dán követ maximum a Trene folyóig – mint legdélebbi határig – lett volna hajlandó elmenni. A felezési projektek azonban kudarcba fulladtak, főként a schleswigi lakosság és VII. Frigyes tiltakozása miatt. Vrints javaslata, amellyel, hogy nem szabott konkrét határvonalat, annyiban különbözött Palmerston 1848. június 23-i fegyverszüneti javaslatától, hogy Palmerston a birodalom északi részének engedélyezte volna a nőági örökösödést.

²⁸ Entwurf des Gesandten in Kopenhagen Freiherrn von Vrints für eine Erklärung des dänischen Ministers des Auswärtigen. 1848. április 30. *Rantzau*: i. m. 79.

²⁹ *Jørgensen, Harald*: Statsrådets Forhandling. 1848–1863. København, 1956. I. 267.

³⁰ Knuth Vrintsnek. 1848. április 30. *Rantzau*: i. m. 78.

³¹ Vrints békeközzvetítő ajánlkozását említi *Petersen, Erling Ladewig*: Martsministeriets Fredsbasisforhandling. In: *Historisk Tidsskrift*, 11 rk. 4. Bd. 1953–56. 595–596.

³² Vrints a Statskanzleinek. Nr. 50. 1848. május 24. HHSStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

AZ 1867-ES KIEGYEZÉS ÉS A POROSZ DIPLOMÁCIA

Az 1867-es kiegyezést nemcsak a magyar közvélemény, de egész Európa politizáló társadalma is felemás érzésekkel fogadta. A megegyezést aláíró két ország belügye tehát kontinenst befolyásoló nemzetközi kérdés lett. „A Monarchia túlságosan nagy helyet foglalt el az európai politikában ahhoz, mintsem hogy riválisai közönnyel nézhették volna, hogyan alakul belső élete.”¹ 1867 egyébként a németek számára is meghatározó dátum, hiszen a Majna folyótól északra fekvő államok az Északnémet Szövetség föderációjába tömörültek.

A Habsburg Birodalomnak Oroszországhoz és a német államokhoz fűződő viszonya korszakunkban rendkívül sajátosan alakult. A nehézséget többek között az jelentette, hogy a kiegyezés következtében kétközpontúvá vált Osztrák–Magyar Monarchia két feléhez az európai államok, így sem Oroszország, sem pedig a német államok (Bajorország, Poroszország, Hessen stb.) nem tudtak azonos módon közeledni, s e közeledésnek a fogadtatása is igen különböző volt a felek részéről. Ha csak az oroszokra gondolunk: míg a magyarok szinte egyértelműen elutasították a cári Oroszországot, addig az osztrák kormányzati erők bizonyos körei az orosz szövetség gondolatát be tudták illeszteni politikai elképzeléseikbe.

„Magyarország nem valami nemzetközileg légüres térben élt, amelyben tetszés szerint lehetett választani függetlenség és kiegyezés között. A választást elsősorban az európai erőviszonyok alakulása korlátozta.”² Ha volt is valamelyest mozgásteret a nemzeti lehetőségek kihasználásának, akkor annak az eredményessége elsősorban a politikai elit felkészültségén múlott.

Anglia, az akkori világ elsőszámú nagyhatalma a század folyamán mint kiegyensúlyozó, a status quo politikájának híveként jelent meg. Franciaország és Poroszország között állandó harc volt, mint ahogy Poroszország és Ausztria között is stabil feszültség alakult ki, többek között a német egység kérdése miatt. Oroszország és Ausztria a Balkánon feszült egymásnak, hiszen a müncheni megállapodás akkorra a történelem süllyesztőjébe került. És még nem beszéltünk Itália és Ausztria viszonyáról.

A kiegyezés kérdése tehát nem elsősorban a Monarchia belső fejlődése szempontjából érdekelte a külhatalmakat. S bár Anglia számára Ferenc József abszolutista elemeket is felvonultató rendszere aligha keltett rokonszenvet, a brit kormánynak egyik alapelve mégiscsak az európai egyensúly fenntartása volt. Az öreg kontinens nagyhatalmai tehát nem tekintették a kiegyezést tisztán belügynek. Ezt bizonyította a brit kormány közvetítése is, továbbá Palmerston azon véleménye, hogy a németek kulturális fölényének a magyarok előbb-utóbb kénytelenek lesznek alávetni magukat.

Az ausztriai belső problémák mihamarabbi rendezésének elősegítése a brit diplomácia kívánságának is tekinthető, hiszen a balkáni ügyek miatt nyugtalankodó Angliának a kért támogatás fejében Bécs azt a feltételt szabta, hogy segítse a magyarokkal folyó tárgyalásban és az olasz kérdésben.³ Viszont Bécsben akkor még Palmerstonnak sem hitték el: a magyarok a birodalom határai közt keresik nemzeti céljaik kielégítését. Persze az angol külpolitikában léteztek a Palmerstonétól eltérő állásfoglalások is, többek között Stanley, Loyd Wilson véleménye tartozott ide. Szerinte a kiegyezés szükségmegoldás, s az uralkodó egy napon maga vonja azt vissza. A dunai konföderációt pedig csak akkor nem ellenezték, ha azt az itt élő népek hozzák létre.⁴ Mindenesetre Anglia számára a kiegyezéssel megerősödött Ausztria az orosz terjeszkedésnek lehetett ellenlábasa, valamint az angol érdekek

örzője a Balkánon, amely elsősorban a Boszporusz és a Dardanellák feletti felügyeleti jog realizálását jelentette.

II. Sándor Oroszországa ekkor még nem akarta felhasználni a pánszlávizmus adta lehetőségét, s különben sem látta volna szívesen Ausztria felbomlását, mert tartott Poroszországgal hegemoniájától.⁵

A francia külpolitika fő törekvése ez időben a kívül-belül megerősödött Ausztria létrehozása volt, amely egy poroszellenes koalíció magja lehetett. Ezenkívül III. Napóleon biztosítani akarta Oroszország semlegességét és Ausztria szövetségét, így respektálta az osztrákok balkáni érdekeit. Úgy is fogalmazhatnánk: a francia külpolitikában a kiegyezés támogatása szorosan alárendelődött a francia-osztrák szövetségi elgondolásnak. A francia császár óhajtott Ausztria gyors belső konszolidációját, mert ahogy Jérôme herceg szellemesen megfogalmazta: „Nem szövetségünk egy hullával.”⁶

Poroszország álláspontját nagymértékben befolyásolta a német területek feletti uralomért folytatott harc. Diószegi István szerint „feltűnő, hogy a történetírás a német kérdést és a kiegyezést úgy hozza összefüggésbe egymással, hogy mindkét szerződő fél részéről rosszhiszeműséget tételez fel”.⁷ Ferdinánd Beust befolyásos bécsi politikus az alkura azért állt rá, mert a belső kérdések rendezését a német hegemonia visszaszerzéséért indítandó harc előfeltételének tartotta. A Deák-párt viszont kihasználta az osztrák vereséget, így akarván követeléseit az udvari körökkel elfogadtatni. A soknemzetiségű Habsburg Monarchia tulajdonképpen vezető elemének az osztrák-németek számítottak. Felvetődik a kérdés: lehetett-e a multinacionális birodalom vezetését kizárólag olyan nemzet kezében hagyni, amely maga is a birodalomtól való elszakadás gondolatával foglalkozott? A válasz egyértelmű nem, s a Habsburg-ház ezt a történelmi szükségszerűséget ismerte fel, amikor a Lajtán túli területeken a magyarok kezébe adta a vezetést.⁸

A porosz Otto von Bismarck célja pedig az volt, hogy Ausztriát eltávolítsa a német ügyektől, és kelet felé irányítsa. Az új államalakulat, amely már nem veszélyeztette a német egyesítést, csak a Balkán irányában terjeszkedhetett. Ott, ahol a poroszoknak nem volt érdekeltségük.⁹ A kettős monarchia széthullása a bismarcki politika kudarcát is jelentette volna. Bismarck nem akart egy nagynémet államot, amely magába foglalta volna az osztrák katolikusok millióit, így inkább hagyta az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét.¹⁰ A kiegyezés elősegítése tehát érhetően Bismarck kedvenc gondolatai közé tartozott.

A Monarchia új nemzetközi politikai helyzete megfelelt a korabeli Európa hatalmi viszonyainak, Poroszország így helyeselte az európai status quo fenntartására irányuló erőfeszítéseket, sőt mi több az osztrák-németek éppen azt tartották a politika legfontosabb feladatának.¹¹ Bismarck legyőzte, a német területről kiszorította, de egyben megkímélte, sőt a közép-kelet-európai zónában szükségesnek ítélte riválisát, a Habsburg Monarchiát. Egyúttal mintegy rá is kényszerítette Bécsre a belső struktúra módosítására, tehát a kiegyezés elfogadására.¹²

A fentebb említett tények miatt nem meglepő, hogy a korábban Bonnban, ma Berlinben található Külügyi Levéltárban (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) egy külön iratköteg foglalkozik a kiegyezéssel, amely igen fontos tájékoztatói lehetőséget nyújt a kiegyezés és a porosz királyság diplomáciai, politikai kapcsolatához. A diplomáciai leveleket, feljegyzéseket, emlékeztetőket a bécsi porosz követségről Berlinbe, a miniszterelnöki hivatalnak címezték. Gyakorlatilag Otto von Bismarcknak személyesen, így a politikus első kézből tájékozódhatott az ausztriai fejleményekről.

Terjedelmi okok miatt a levéltári anyag alapján a gazdasági kiegyezésre, a magyar belpolitikai viszonyokra, valamint a külpolitikára koncentrálunk. A jelentések az osztrák és a magyar minisztériumok tájékoztatóira, a Bécsben vagy Magyarországon megjelenő újsá-

gok közléseire, valamint személyes tapasztalatokra támaszkodnak, amelyeket gyakran a bécsi porosz követ, Karl von Werther báró, illetve az első titkár, Landenberg állított össze. Az Otto von Bismarckhoz, illetve a hivatalába eljutatott levelek tartalmuktól függően titkos jelzést is kaptak. A kézbesítésnél igen gyakran használtak lovasfutárt.

A porosz miniszterelnököt ezzel párhuzamosan a kiegyezéssel kapcsolatos német sajtóanyaggal is ellátták. Tudott dolog: Bismarck mielőtt politizált volna, igen aktív újságolvasó volt. Látogatói később is gyakran látták az újságok tengerében. 1848-ban sokat tett a Neue Preußische Zeitung félhivatalos lappá alakításáért, de 1866-ban már eltávolodott ettől az újságtól: „A vezérlap nézeteivel nem lehet kormányozni. A kormányt a nemzetben gondolkodók nézetei alapján kell összeállítani.”¹³ Bismarck kapcsolata a sajtóhoz a későbbiekben változik, de mindvégig megmarad az az elve, miszerint a kormányzati politikának a sajtóban jelentős helyet kell kapnia. Ezért az általunk vizsgált kérdések kapcsán a levéltári anyag mellé gyakran illesztjük a porosz-német sajtó megjegyzéseit is.

Előjáróban meg kell jegyezni: a magyar törvények között az 1867. XII. tc., tehát az osztrák–magyar kiegyezés részletesen tartalmazta a két fél gazdasági természetű megállapodásait is. Ez leegyszerűsítve három elemből tevődött össze: a közös ügyek fedezésére szolgáló pénzügyekből, továbbá az ún. közös érdekű ügyekből (idetartozott a régi államadóság, a vám- és kereskedelmi szövetség, a fogyasztási adók közössége, némely mindkét felet érintő vasúti fővonal, valamint a pénzrendszer ügye), s végül a jegybank kérdéséből.¹⁴

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a bécsi porosz követség jelentéseit, amelyeket Otto von Bismarcknak címzett vagy a követség titkára, vagy tanácsosa, vagy éppen a követe, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy a porosz diplomatákat átlagon felül érdekelte a gazdasági kiegyezés előkészítése, illetve azok a viták, amelyek e tárgyalásokat jellemezték. Ahogy fentebb jeleztük, az információk egyrészt a bécsi napilapokból (Neue Freie Presse, Neuer Wiener Tagblatt), illetve a minisztériumok vezető beosztású hivatalnokaitól, számos esetben a pénzügyminisztertől származtak.¹⁵

A gazdasági kiegyezésről szóló, Otto von Bismarcknak címzett sokadik porosz követi jelentés – amelyet 1867. szeptember 19-én állítottak össze és a miniszterelnöki hivatal 1867. szeptember 21-én fogadott be – részletesen szól a közös ügyek kvótaarányos fedezetéről, illetve magáról a megállapodásról.¹⁶

Tudott dolog, a kiegyezés megkötése után a közös ügyek költségeihez az örökös tartományok és a magyar korona országai meghatározott arány szerint járultak hozzá.¹⁷ A kvótáról az országgyűlések által kiküldött delegációknak kellett megállapodni, s ennek a mechanizmusnak a kialakításáról szintén született feljegyzés: „...a pénzügyminiszterek megegyeztek abban, hogy 1868. május 1-jéig mindkét képviselő-testület egy közös javaslatot nyújt be az államadóság egységes kezelésére, amelynek alapjául az eddigi kamattjáró és amortizációs költségek megszüntetése szolgál.”¹⁸ Továbbá szó van egy vegyes bizottság létrehozásáról (országgyűlések által kiküldött delegáció), amelynek a feladata a kétoldalú kötelezettségek végleges és számszerű megállapítása, valamint az államadóság kezelése.¹⁹ A dokumentum kiemeli: ha az államadóság kérdésében a két fél között nem jön létre megállapodás, az egész egyezmény érvénytelenné válhat.²⁰

Landenberg bécsi porosz követségi titkár a Neuer Wiener Tagblatt 1867. szeptember 19-i reggeli számára hivatkozva kiemeli: „Mind az örökös tartományok gyűlése, mind pedig a magyar országgyűlés kikötötte, hogy az állami hitelhez való jogot semmi esetre se lehessen korlátozni.”²¹ A titkár továbbá kétségét fejezi ki az államadóság kérdésének megoldását illetően, hiszen szerinte nem tisztázott tény: kamat- vagy tőkecsökkentésben gondolkodnak a szakemberek. Ugyanakkor kiemeli: az újságcikkekben megjelent információkat a bécsi pénzügyminisztérium is megerősítette.²²

A gazdasági kiegyezés körüli osztrák–magyar vita fontosságát bizonyítja az a tény is, hogy a bécsi porosz követség rendszeresen visszatér a kérdésre. 1867. szeptember 27-én iktatták Berlinben azt a 247. számú aktát, amelyet Bécsből szeptember 24-én lovasfutárral kézbesítettek. Ebben a követség munkatársa közli: „Két hónapos megszakítás után a Lajtán inneni birodalmi gyűlés újra megkezdte ülését... ahol a legfontosabb ellenállás a Magyarországgal megkötendő [gazdasági] kiegyezéssel kapcsolatos.”²³ Bár hozzáteszi: a pénzügyi vitával megbízott küldöttségek a javaslatukat rendben előterjesztették.

Hogy mennyire bonyolult egyezkedési folyamatról volt szó a pénzügyminiszterek és a bizottságok között, bizonyítja a következő feljegyzésrészlet: „A két pénzügyminiszter által a vitában jóváhagyott megegyezést – amelyről én Önt alázatos engedelmével értesítettem – a küldöttségek több ponton is kifogásolták, így a pénzügyminiszterek a kiegyezési javaslatok módosítására szánták el magukat.”²⁴ Majd a feljegyzés részletezi a módosítás lényegét az államadósságra vonatkozóan. Ennek alapján a magyar küldöttség kész meghatározott mértékig hozzájárulni az államadósság kamatfizetéséhez és amortizációjához, egészen 33 250 000 ezüst értékben, annak ellenére, hogy magát az államadósságot, az amortizációt kizárólag a Lajtán inneni kormánynak és birodalmi gyűlésnek kellett volna állnia.²⁵ Az újabb, de a régebbi magyar történeti irodalom szerint is a magyar államnak ezekből nem származhatott volna terhe, azonban „méltányosságból és politikai tekintetből” ebben a kérdésben szintén megegyeztek.²⁶ A jelentés idézi Beust báró birodalmi kancellár véleményét, amely szerint a pénzügyi kiegyezés fajt accompli (befejezett tény).²⁷

A bécsi porosz követség ezzel együtt ugyanebben a jelentésében azonban utal azokra a Magyarországon is hangoztatott kifogásokra, amelyek viszont – a porosz diplomaták véleménye szerint – nem veszélyeztetik a kiegyezés sikerét, mert „Magyarországon is azt szeretnék, ha befejeződne az ideiglenes állapot, és az alkotmány végre megszületne (...) de úgy gondoljuk, hogy ezen kívánság megvalósítása, a belső állapotok konszolidálása csak akkor lehetséges, ha a [gazdasági] kiegyezési javaslatot elfogadják, s ezzel az alkotmány stabil alapokra helyeződik.”²⁸ Az akta készítője a híresztelések alapján úgy látja: mind a birodalmi gyűlés, mind pedig a magyar országgyűlés elfogadja a kiegyezési javaslatot.²⁹ Amint ez megtörténik, összehívják a delegációkat, hogy azok megállapítsák a birodalmi költségvetést az 1868-as évre, s azt elfogadásra ajánlják a két országgyűlésnek.³⁰ Az akta összeállítója a továbbiakban áttekintette a gazdasági kiegyezésre épülő birodalmi törvényhozás munkáját: „Módosítani kell a februári pátenst, továbbá az államnak az egyházzal és iskolákkal kapcsolatos szabályozásait.”³¹

A diplomata éles szeműen utal az osztrák kormány és a birodalmi gyűlés, valamint a felsőház között meghúzódó ellentétekre, amelyek szerinte a bizottságok liberális felfogása miatt alakultak ki.³² Ezek az ellentétek különösen élesen jelentkeztek az új alkotmány megvitatásánál a képviselőházban. Erről a bécsi követségi első titkár, Landenberg 1867. október 7-én a 262. számú levélben tudósított, amelyet lovasfutárral küldtek el Bismarck hivatalába, azaz a királyi miniszterelnöknek, aki egyben a porosz külügyek irányítója is volt. A levél kitér a még érvényben lévő osztrák állami törvényalkotás felmentési rendszerének megszüntetésére, a katonaság tanúkötelezettségére civil bíróságokon, valamint az állambíróság tagjainak megválasztására, akik a miniszterek felelősségét kimondó törvény 16. §-a szerint bírskodnak a vád alá helyezett miniszterek felett. A feljegyzésekben szó van a 12 tagú állambíróság összetételéről, megjegyezve, hogy a bírók között több ismert jogász is található.³³ Majd foglalkozik a szombati képviselőházi gyűléssel, amelyet különös érdeklődés övezett, mert az alkotmány tervezete éles vitával kezdődött. A ház előtt négy állami alaptörvény-tervezet feküdt, amelyről a levél írója a 233. számú, már szeptember 15-én elküldött tudósításában beszámolt. A változtatások a diplomata szerint érintik a bírói

hatalmat, döntenek egy birodalmi bíróság bevezetéséről, az állampolgárok általános jogairól, valamint a végrehajtói hatalom gyakorlásáról.³⁴

A tudósítás azért is érdekes, mert rámutat a birodalmi gyűlésben akkor már élesen kibontakozó lengyel–német ellentétre, amely elsősorban a tartományi parlamentek jogait veszélyeztető paragrafusok miatt bontakozott ki. A lengyelek a tartományok autonómiáját hangoztatták, és éppen ezért követelték, hogy az alkotmányban pontosan rögzítsék a tartományi gyűlések jogait. Miután a képviselőház 94 : 48 arányban elutasította a lengyelek kétharmados többséget igénylő ajánlatát, az egyszerű többség mellett kardoskodva a lengyelek szöveterkeztek a tiroli és szlovén képviselőkkel, hogy a szóban forgó alaptörvények minden szakasza ellen fognak szavazni, s ezt be is tartották.³⁵ A követségi jelentés a képviselőházban előállott helyzetet rendkívül károsnak ítélte meg, mert az negatív következménnyel járhat, mivel a lengyelek és a velük egyetértő föderalisták kivonulása a képviselőház és a birodalmi tanács alig elkezdődött tevékenységét megszakítaná.³⁶ A Frankfurter Zeitung szerint viszont „Ausztiria elporoszosításával egy magyarok által irányított Ausztiria az elszlávosodásnak esne áldozatául”.³⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a bécsi porosz követség jelentéseiben jóval nagyobb súlyt helyezett a gazdasági kiegyezés kérdésére, mint például egy másik nagyhatalom, az Orosz Birodalom diplomáciája. A porosz diplomaták arra az állásfoglalásra jutottak, hogy a gazdasági megegyezés alapja lehet a politikai megállapodásnak, sőt enélkül az egész kiegyezési folyamat hajótörést szenvedhet. A bajor kormányhoz és a hesseni fejedelmi körökhöz közel álló Frankfurter Zeitung véleménye szerint a kiegyezés megkötése a felek számára gazdaságilag is kifizetődő volt, s ez a hír szintén ott feküdt Bismarck dolgozóasztalán.³⁸

Hogy mennyire játszottak szerepet porosz szempontok a jelentések megírásában, arra jó példa Karl von Werther, Poroszország bécsi követének 1867. június 18-i, 394. számú feljegyzése, amit rövid pesti tartózkodása után készített.³⁹ A diplomata bevezetőjében vázolja utazásának célját: egyfelől tájékozódni óhajtott a képviselőház és a lakosság hangulatáról, másrészt szeretett volna választ kapni arra a kérdésre, vajon hálások-e a magyarok annak a Poroszországnak, amelynek – Werther véleménye szerint – az államjogi sikereiket köszönhetik. A követ szerint Andrássy gróf kilátásai jók, mert a magyar küldöttek a koronázási színjáték engedélyezése után készségesen és egyetértően fognak szavazni a birodalmi tanáccsal.⁴⁰

A titkár a továbbiakban a kiegyezés megvalósításának gyakorlati lehetőségeiről elmélkedett, hangsúlyozva: a két fél eddig tapasztalható véleménykülönbsége kompromisszumokhoz vezethet. A Deák-párt, vagy ahogy Werther fogalmazott, a miniszteri párt befolyásával gyakran veszélyeztette a kiegyezés ügyét, ráadásul ebben a pártban a politikusok önzőek, személyes ambíciókkal vannak tele, és sértettségük esetén akár a baloldalhoz is hajlandóak csatlakozni. Viszont Andrássy a királynál kijárta, hogy Ferenc százezer aranyat ajánljon fel az 1848–1849-es hadiözvegyeknek, valamint amnesztiát. Ezzel jelentős hatást gyakorolt az ország népeire.⁴¹ A követ szerint a Határozati Párt tagjai kénytelenek voltak elismerni, még nem jött el az ő idejük, s ezt sem a miniszteri pártból történő dezertálás, sem a kossuthi körlevél nem változtatta meg.⁴² Végezetül Werther a magyar társasági hangulatot idézve leszögezi: „A magyarok szimpátiával és köszönettel gondolnak a poroszokra (...), míg a német-osztrákok a magyaroknál népszerűtlenek, a jövőben pedig a bécsi erőszakos fellépéssel szemben a poroszok a magyarok védelmezői lesznek.”⁴³

Ehhez a jelentéshez csatoltak egy másik feljegyzést, amelyben arról van szó, hogy a magyarországi Radikális Pártban erőfeszítéseket tesznek Perczel szerepének csökkentésére Kossuthal szemben, és Félégyházán véres összecsapásra került sor a forrongó tömeg és a

lőfegyverét használó katonaság között, amikor le akarták tartóztatni a radikálisok egyik képviselőjét. A jelentés szerint a baloldali agitáló képviselők nem szenvednek pénzhányban, sokan arra gyanakszanak, hogy a politikusok az orosz kormány mellett a poroszoktól is kapnak támogatást.⁴⁴

Ezzel szemben ausztriai alattvaló Jean Thobas Zaluski herceg, aki felajánlotta szolgálatait az orosz III. ügyosztálynak, mert szerinte a lengyelek nem reménykedhetnek más országban és hatalomban, csak Oroszországban, a következő jelentést küldte el Velencéből: „A magyar forradalmi párt, amely valójában megegyezik a magyar parlament balszárnyával, amelyet Simonyi Ernő, Mocsáry és mások vezetnek, azt akarja, hogy Kossuth térjen vissza Magyarországra. Ennek az az oka, hogy egyedül Kossuth tudja szavai és írásai varázssával tűzbe hozni a magyarokat egészen a fanatizmusig. A fent említett pártnak szüksége is lenne erre a fanatizmusra egy Oroszország elleni háborúban.”⁴⁵

Werther 1867. november 5-én a 289-es számú aktájában a magyar belpolitikai élet további bonyodalmairól számol be, amelynek lényege a vármegyék jogköréről folytatott vita. Ezt összekapcsolja Eger város Kossuthhoz intézet levelével, amely szerint a hatalmon lévő dinasztia uralma összeegyeztethetetlen Magyarország szabadságával és függetlenségével. A magyar belügyminisztérium illegális cselekedetnek tartotta a levelet, és Heves megye törvényhatósági joggal felruházott felettes hatóságát bízta meg a nyugalom helyreállításával. Az említett vármegye azonban nemcsak az engedelmet tagadta meg, hanem a minisztérium rendelete ellen is tiltakozott. A királyi megbízott ezután felfüggesztette az engedetlen vármegye törvényhatósági tevékenységét. Werther szerint az esetet másképpen ítélte meg a szélsőbal, mint a balközép. Az előbbi kormányellenes határozat benyújtását indítványozta. A követ végső következtetése: a Radikális Párt éles ellentétben áll a minisztériummal.⁴⁶

A Frankfurter Zeitung, amely Bismarck olvasott újságai közé tartozott, az új állami alaptörvények 1867. december 31-i közzétételét követően igen részletesen nyilatkozott az ország jövőjéről, amelynek lényege: az állam kezd megszabadulni az egyház kötelékétől.⁴⁷ A lap a szabadszellemű osztrákokkal karöltve nyugtázta a „polgári miniszterek” kinevezését, akik között megtalálható a liberális Auersperg, Herbst, Giskra,⁴⁸ és e két utóbbi ráadásul a frankfurti parlament tagja is volt.

A Frankfurter Zeitung 1869. augusztus 10-i számában megjelent „Ausztiai német levelek” írás nem a nemzetiségi kérdést, hanem a liberális elveket hangsúlyozta, mivel a mindenkit összekötő szabadság lefékezi a nacionalizmus destruktív tendenciáit.⁴⁹ Ugyanabban a lapban 1869. december 16-án éles hangú kritika jelent meg Adolf Fischhoff „Ausztia és fennállásának garanciája” című könyvéről, amelyet abban az évben adtak ki Bécsben. A mű az Osztrák–Magyar Monarchia kedvezőtlen helyzetéért egyértelműen az ausztriai rendszert tette felelőssé.⁵⁰ A különböző lapok egymás állásfoglalásait is figyelemmel kísérték. Például az orosz Veszty éppen a Frankfurter Zeitungra hivatkozva állítja Magyarországról alig egy héttel a koronázás után, hogy „az egész országban a legborzalmasabb elégedetlenség uralkodik, tombol az önkény, mely az ököljog idejére emlékeztet”.⁵¹ Az újság állítása nem a tájékoztatás, hanem a hangulatkeltés szándékával íródott, de mindenesetre a közlés Bismarck asztalára került.⁵²

A kiegyezés belpolitikai, gazdasági háttere mellett a bécsi porosz követség Ausztia–Magyarország külpolitikai helyzetét is figyelemmel követte, és ehhez adatokat gyűjtött mind a transz-, mind pedig a ciszlajtán területeken. 1867. szeptember 16-án Landenberg követségi első titkár elkészítette a 234. számú, bizalmas jelzéssel ellátott aktáját, amelyet lovasfutárral küldtek el, és az A. 3896. számon iktattak Berlinben. A bizalmas aktát azután

eljuttatták a londoni, a párizsi, a firenzei, a pétervári, a drezdai, a stuttgarti, a karlsruhei és a darmstadtii külképviseletekre is.

A levél magyarországi helyzetjelentéssel kezdődik, aminél lényege: az osztrák császárság egyetlen országában sem követik olyan izgalommal, feszültséggel a birodalom helyzetét, mint Magyarországon. Ott attól tartanak, hogy Ausztria belekeveredése egy európai háborúba Magyarország számára különösen súlyos következményeket vonna maga után. Az elmúlt év háborúja előtt és alatt a magyarok izgatottan vártak és aggódtak, hiszen jól tudták, a háború kimenetele Magyarország helyzetére komolyan hatni fog. Akkoriban sokat vártak a háborútól, hiszen a magyarok számára Ausztria gyengülése a magyar követelések jobb kilátásait biztosította.⁵³ Mára Magyarország elérte, amit legmerészebb álmaiban sem remélt, azaz visszaállították a magyar alkotmányosságot, amely a magyaroknak a belügyekben teljes függetlenséget biztosít, viszont a közös ügyeket az összbirodalomnak rendelték alá.⁵⁴

A béke megőrzése a magyarok számára a kiharcolt előnyös pozíció fenntartását jelenti, ezért tekintenek aggodalommal a porosz–francia háborúra, mert ebbe Ausztria is könnyen belekeveredhet.⁵⁵ Landenberg jelentésében külön figyelmet szentelt a magyar pártlapoknak, amelyekben a különböző politikai irányzatok véleményei árnyaltan jelentek meg. Közös az újságcikkekben az osztrák kormányt figyelmeztető hangnem, az a mondanivaló, miszerint a háború óriási költségekkel járna, és kudarccal végződne. Ezt különösen a Deák-párt lapja sugallta. Még határozottabban nyilatkozott a Radikális Párt, amely mondanivalójához csatolta a kossuthi körlevelet.⁵⁶ A radikálisok az egész országban üdvözik a német egységre való törekvést, de sem egy csepp vért, sem egy fillért nem akarnak áldozni ezért.

A kivonat ezután áttér a keleti kérdésre, amelyre a magyar nemzet úgy tekint, mint a Török Birodalom belügyére. Teszi ezt azért, mert Konstantinápoly befogadta egykor a magyar emigránsokat. Ugyanakkor tiltakoznak a török inváziós szándék ellen Magyarország határán, és a szabadságtörekvések elfojtását sem nézik jó szemmel.⁵⁷

Landenberg szerint Magyarország önállóságához szükséges Ausztria beavatkozása a német ügyekbe, valamint német területen hatalmi helyzetének megőrzése. Ennek alátámasztására idézi báró Eötvös József egyik beszédrészletét, amelyben a kultuszminiszter azt mondta: Ausztria minden egyes győzelme Németországban a dualizmus fennmaradását jelenti.⁵⁸ Miután a magyarok majdnem mindent elértek, most nagy gonddal figyelik a törökök szlávlakta területeit, és nem érzik magukat egyedül erősnek ahhoz, hogy a magyar korona területén található szláv nemzeteket a legfőbb hatalomnak alárendeljék. Ehhez szükség van az osztrák kormány segítségére, s ezért is szorgalmazzák a Magyarország és Ausztria közti érdekegyesítést, a birodalom stabilitását.⁵⁹ Landenberg szerint Magyarország birodalmon belüli végcélját a Deák-párt és a radikálisok egybehangolták. Továbbá az osztrák kormány a magyaroktól nem várhatja el, hogy az osztrák birodalmi eszmét támogassák és kiálljanak a Németországban elvesztett nagyhatalmi helyzet visszaszerzése mellett, akár a Franciaországgal megkötött szövetség révén is.⁶⁰ A francia–porosz háborúban Ausztria semlegessége csak addig garantálható Landenberg szerint, amíg Oroszország is távol marad a harcoktól. Magyarországon élénken figyelik Oroszország jövőbeni magatartását. „A pánszlávizmus Magyarországon való elterjedése miatti aggodalom a magyarokat Oroszország leghatározottabb ellenségévé tette. Attól tartanak, hogy Oroszország francia háború esetén kihasználja az ausztriai délszláv népesség forrongását és elégedetlenségét, így Oroszország, valamint Ausztria közötti esetleges konfliktusban a délszlávok elszakadnak Ausztria–Magyarországtól.”⁶¹ A magyaroknak az osztrák támogatásra tehát szükségük van, amelyet – Landenberg szerint – egy francia–osztrák szövetség még inkább megerősít.

het.⁶² A levélből kitűnik: ezt az álláspontot képviseli Andrassy gróf, s vele együtt a Deák-párt kimagasló, prominens tagjai, akik véleményüket a párt sajtóorgánumban, a Pesti Naplóban fejtik ki.⁶³

Landenberg jelentéséhez csatolja azt az újságcikket, amelyben a francia szövetség kérdése kerül előtérbe, és saját véleményét a következőképpen foglalja össze: „Jókai ezen a napon a Honban azt a kérdést taglalta, hogy kivel kell nekünk szövetségre lépni. A Napló válasza a következő: »Mindenekelőtt a feltett kérdés erőltetett, hiszen szövetségünk körüli konkurencia nem nagy, ezért csak arról van szó, vajon elfogadjuk-e a francia szövetséget, vagy izoláltak maradunk.« A Napló elsősorban a szövetség mellett áll ki, abból a véleményből kiindulva, vajon annak elsődleges célja a béke biztosítása lenne, amire Ausztriának szüksége van. Arra a kérdésre, hogy Magyarországnak érdeke-e Németország egyesítésének megakadályozása, nemmel kell válaszolni, de Franciaországtól illet elvárni nem lehet. A napóleoni politika erőssége, hogy Európa átalakítását nagy eszmétől vezérelve, természetes alapon irányítani hagyja és hűtlen terveihez. Napóleont Németországban nem támadták az általa előidézett események miatt.”⁶⁴

Ehhez a jelentéshez kapcsolható háttérinformációként az 1869. október 29-én Szentpétervárott készített 123. számú feljegyzés, amelyet 1869. november 9-én iktattak Berlinben. Ebben a pétervári porosz követ beszámolt Gorcsakov poroszországi újtjáról, továbbá a baden-badeni audienciáról is, ahol a porosz király részletes összegzést kért Gorcsakovtól a lord Clarendonnal és gróf Beusttal folytatott – lényegesnek nevezett – tárgyalásairól, amiből kiderült Oroszország szerepe.

Gorcsakov a Clarendonnal folytatott megbeszélésre nagy hangsúlyt fektetett és a porosz királynak is megerősítette: az európai politika számos pontját megtárgyalta az angol diplomatával, és nagy meglepetésére mindenben, még a keleti kérdésben is egyetértettek. A politikának egyetlen olyan területe sincs, ahol Oroszország és Anglia összeveszhetne.⁶⁵ Viszont Gorcsakov sajnálja, hogy az angol miniszter nem találkozott Napóleon császárral, akinek nem lehet kétsége Oroszország és Poroszország békés szándékáról. Ez utóbbit támasztotta alá Clarendon wاتفordi banketten elmondott híres beszéde, amely nagy jelentőségű volt a béke fenntartása szempontjából.⁶⁶

Az osztrák–magyar kiegyezés fontos előzménye az 1866 júniusában megkezdődött osztrák–porosz háború, amelyben Ausztria teljes vereséget szenvedett. Ez német területen porosz hegemoniát jelentett. Pétervárott félték Poroszország rendkívüli megerősödésétől, és az orosz udvari körökben csak találgatni tudtak, vajon Franciaország melyik oldalra áll. Az idő azt bizonyította: III. Napóleon Bécs irányába tájékozódott, s a francia–osztrák blokk Gorcsakov félelmét is felkeltette: „Ausztria – mondta – francia libériába öltözve kénytelen lesz rabszolga módon követni minden gondolatát annak, amit a Szajna partján kitalálnak.”⁶⁷

Ezért is érdekes Landenberg bécsi porosz követi elsőtítkárra jelentése Fleury francia tábornok ausztriai küldetéséről. Anyagát 1867. szeptember 25-én állították össze és 3972. számon iktatták „bizalmas” jelzéssel Berlinben. A titkári jelentés bevezető részében foglalkozik az út valódi céljával, kitér a független francia folyóiratok véleményére is, amelyek szerint az elhunyt reichstadti herceg maradványainak Franciaországba történő átszállítása nem valószínű, mert korábban ezt Napóleon már visszautasította. A független francia folyóiratok szerint a tábornok útja politikai természetű. Feleségével, annak nővérével és gyerekeivel Svájcban és Bajorországon keresztül érkezett Bécsbe. A titkár szerint a tábornok kevés emberrel találkozott, Gramont meghívását is visszautasította. Mivel a tábornok szombat este érkezett Bécsbe, a császár viszont vasárnap délután Ischlbe utazott, az uralkodó csak vasárnap délelőtt tudta őt fogadni. Ennek titokban kellett történnie, mert itt hivata-

losan bejelentették, hogy a császár a tábornokot vasárnap nem fogadta.⁶⁸ Landenberg utal az egyik Bécsben akkreditált követre, aki megkérdezte Meysenberg titkos tanácsost, hogy Fleury tábornok eleget tett-e bécsi politikai küldetésének. Meysenberg ezt határozottan tagadta, utalva arra a körülményre, hogy fogadásával megvárták volna Beust báró hazatérését, vagy helyettesként őt kereste volna fel, de ez nem történt meg.⁶⁹

A félhivatalos Wiener Abendpost is határozottan cáfolta az újságokban elterjedt híreket, s ezt Landenberg jelentéséhez szintén csatolta: „A lapok néhány napja Fleury tábornok küldetéséről beszélnek, úgy hisszük, jók az értesüléseink, ha azt állítjuk, hogy Fleury tábornok utazásának semmiféle politikai célja nincs, csupán nyaralás céljából érkezett Bécsbe.”⁷⁰ Majd jelentésében kitér Fleury pesti útjára, valamint Gramont követ bejelentésére, miszerint holnap este a tábornok Drezdába utazik, ahonnan Berlinen keresztül visszatér Párizsba.⁷¹

Landenberg tehát a miniszterelnöki hivatal számára lehangoló jelentésében – de az igazsághoz közelítve – állította, hogy a magyarok inkább bíznak a Franciaországhoz való közeledésben, sőt ezzel a hatalommal való szövetségben.⁷² György király hitizingi nyilatkozata pedig világossá tette: Anglia Poroszországgal szemben nem szövetkezik Ausztriával, s ezért is lényeges momentum, ahogy Fleury tábornok utazását megpróbálta a hivatalos osztrák diplomácia bagatellizálni.

Érdekes az a porosz követi jelentés, amely III. Napóleon és Ferenc József párizsi találkozásjáról készült. Nevezetesen, kiket fogadott az osztrák küldöttségből a francia császár. Az anyagot Karl von Werther bécsi követ állította össze 1867. november 6-án, és Berlinben az A. 4558. számon 1867. november 8-én regisztrálták. A feljegyzésben szó van Sapieka herceg, Galícia tartománygyűlése tábornokának Ferenc József párizsi kíséretében történő fogadásáról. „A helyi és külföldi újságok tüntetően közölték, hogy Galícia tartománygyűlésének tábornoka, Sapieka herceg Párizsba történő megérkezésekor az osztrák uralkodó körében tűnt fel. Az orosz kollégám erről a körülményről Meysenberg bárónál tájékozódott, nevezetesen: milyen minőségben jelent meg a herceg a császár kíséretében. A helyettes államtitkár válaszában azt ecsetelte Stackelberg grófnak, hogy Sapieka herceg párizsi tartózkodása a császárral egy időben merő véletlen.”⁷³ III. Napóleon őt már korábban is ismerte, és mint sok más előkelő idegen meghívást kapott a francia udvar különböző ünnepségeire.⁷⁴

Lemberg görög metropolitája, Litwinovicz Sapieka jelenlétét viszont azért tartotta fontosnak, mert ennek révén beszámolhatott Stackelberg grófnak a galíciai negatív eseményekről. Azaz Goluchowski gróf tevékeny részvételével, a kormányzat befolyását kihasználva, valamennyi tartományban a lengyelek segítségével igyekezett elnyomni más szláv nemzetiségeket, így a kisoroszokat is, és egyházi oktatásuk felhasználásával lengyelesíteni a túlnyomórészt kisoroszok lakta kelet-galíciai körzeteket. Sapieka párizsi utazása tehát emiatt következett be, és egyáltalán nem volt véletlen. Sőt Beust táviratban szólította fel őt a császári társasághoz történő csatlakozásra. Sapieka már korábban Nancyba utazott a császár elé, és ezután együtt folytatták útjukat Párizsba.⁷⁵

Werther idézi a birodalmi kancellárt, aki szerint Ausztriának három nemzetisége van: a németek, a magyarok és a lengyelek. Az osztrák császár franciaországi látogatásán a kíséretben tehát az utóbbiak is képviseltették magukat. Egyéb szláv elemek szándékos mellőzése az eseményeken egybecseng a lengyel kérdés kapcsán Beust báró szándékával, és ezt Stackelberg hivatali posztján is jól érzékelte.

Szintén hasonlóan látja a helyzetet a bécsi orosz követ, aki hosszadalmas tudósításokat küldött Beust politikai elképzeléseiről. Werther szerint bár Litwinovicz püspök feljegyzései a galíciai eseményekről némiképp túlzottak, de rámutatnak az osztrák kancelláriai hivatal

működésére, azaz mindenképpen gyanakvásra adnak okot. A bécsi porosz követ ezután kitér Stackelberg gróf tudósítására, amely a gróf véleményén és a metropolita nyilatkozatán alapul. Utóbbiban szó van arról, hogy a lengyelek a szász királyi házhoz való ragaszkodásukkal és az Északnémet Szövetségben a szász–porosz tartós békesség kialakításával könnyen az az eredmény születhet, hogy a szász királyi család jogara alatt egy lengyel királyság jön létre, amely Ausztria védőbástyája lehet a pánszlávizmussal szemben. Ausztria Franciaországgal megkötött szövetsége pedig ellensúlyozná Oroszország és Poroszország katonai szövetségét is. Stackelberg nem titkolja, hogy elgondolásait eljuttatja az osztrák kancellárhoz is. Werther szerint Beust báró a kiélezett ellentétek miatt megtalálja a módját, hogy szembeszálljon Oroszországgal, de a lengyelekkel azért szimpatizál, mert meg akarja szerezni szavazataikat a parlamentben, hiszen a császári uralomnak szüksége van a lengyel képviselők támogatására.⁷⁶

Ha megvonjuk a bécsi és berlini porosz diplomácia 1867-es kiegyezéssel kapcsolatos mérlegét, akkor a levéltári anyag alapján világossá válik: három kérdéskörben különleges az érdeklődése a bismarcki diplomáciának. Nevezetesen nagy figyelmet kap a kiegyezés gazdasági előkészítése, annak várható eredménye, a magyar pártpolitikai viszonyok alakulása, s nem kevésbé az új államalakulat külpolitikai irányvonala. A kiegyezés Bismarck számára elfogadható politikai és gazdasági paktum volt, amelyet igyekezett a saját politikájába beépíteni. Ennek ékes bizonyítéka az 1879. október 7-én aláírt német–osztrák–magyar megállapodás, amely a kiegyezés megkötése nélkül aligha lehetett volna történelmi valóság.

Jegyzetek

¹ Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Budapest, 1968. 252.

² Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Budapest, 1985. 44.

³ Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. Budapest, 1997. 135.

⁴ Jászi Oszkár: A Habsburg Monarchia felbomlása. Budapest, 1983. 446–455. Továbbá: Ziak, Karl: Unvergängliches Österreich. Wien, 1958., Sieghart, Rudolf: Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Berlin, 1932. 111–115. 119., Millman, Richard: Britain and the Eastern Question 1875–1878. Oxford, 1979. stb.

⁵ Rátz Kálmán: A pánszlávizmus története. Budapest, 2000. 152., Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből. Budapest, 1993., Czövek István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1997.

⁶ Id. részletesebben: Kovács i. m. 278–281.

⁷ Diószegi István: Hazánk és Európa. Budapest, 1970. 177–179.

⁸ Uo.

⁹ Kissinger, Henry: Diplomácia. Budapest, 1998. 136–138.

¹⁰ Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Budapest, 1972. 179.

¹¹ Diószegi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Budapest, 2001. 8–57.

¹² Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés. Budapest, 1960., Csorba László: A 19. század története. Budapest, 2001. 182–185.

¹³ Kosyk, Kurt: Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Berlin, 1966. 65.

¹⁴ 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk.: Gergely András, Budapest, é. n. 344–345.

¹⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (továbbiakban: PA Bonn), Russland 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 9–10.

¹⁶ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 9.

¹⁷ Többek között: Kövér György: A piaccgazdaság kiteljesedése. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk.: Gergely András, Budapest, é. n. 344–345.

¹⁸ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 10.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 11. vö: Kövér, i. m. 344.

²² Uo.

²³ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 247. 17.

- ²⁴ Uo.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ *Gergely*: i. m. 344.
- ²⁷ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 247. 18.
- ²⁸ Uo. 19.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Uo. 20.
- ³² Uo.
- ³³ PA Bonn A. 4120. No. 262. Wien, den 7-ten Október 1867. 66.
- ³⁴ Uo. 67., vö.: *Gergely*: i. m. 375–383.
- ³⁵ Uo. 68–69.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Frankfurter Zeitung, 1867. március 10.
- ³⁸ Frankfurter Zeitung, 1867. május 22.
- ³⁹ Vö: *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Budapest, 1998. 29.
- ⁴⁰ PA Bonn R. 8427. 394 A. 2881. Wien den 18-ten Juni 1867. 93.
- ⁴¹ Uo. 94.
- ⁴² Uo. 95. vö.: *Diószegi*: Bismarck és Andrássy. i. m. 29.
- ⁴³ Uo. 96.
- ⁴⁴ Uo. 100.
- ⁴⁵ Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Rosszii f. No. 109. No. 4. jegy. hrany. No. 162. 1.
- ⁴⁶ PA Bonn A. 4557. No. 289. 56–57.
- ⁴⁷ PA Bonn A. 4668. No. 296. Wien, den 11-ten November 1867. 32. Ne felejtjük el: német területen a pártstajót az 1860-as években a liberális hangnem jellemezte.
- ⁴⁸ PA Bonn A. 5263. No. 342. Wien, den 23-sten Dezember 1867. 50. Id. még: Frankfurter Zeitung, 1868. január 10.
- ⁴⁹ Frankfurter Zeitung, 1869. december 10.
- ⁵⁰ Frankfurter Zeitung, 1869. december 16.
- ⁵¹ Veszty, 1867. június 20. Továbbá: CGAR f. No. 109. jegy. hrany. No. 429. 1.
- ⁵² Id. még: PA Bonn A. 3896. No. 234. Wien, den 16. September 1867. titkos 29.
- ⁵³ PA Bonn R. 8427. 8. 20 Sept. 1867 No. 234. 24–25.
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ Uo. 26.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Uo. 27.
- ⁵⁹ Uo. 28.
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ Uo. 29–30
- ⁶² Uo.
- ⁶³ Uo.
- ⁶⁴ Uo. 30–31.
- ⁶⁵ PA Bonn 9665. 9 November 1869. No. 123. 102–103.
- ⁶⁶ Uo. 104.
- ⁶⁷ *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza, 2001. 96.
- ⁶⁸ PA Bonn R. 8427. 4. 27 Sept. 1867. No. 243.15.
- ⁶⁹ Uo.
- ⁷⁰ Uo. 16.
- ⁷¹ Uo.
- ⁷² Uo.
- ⁷³ PA Bonn A. 4558. 1867. November 8. No. 290. 81.
- ⁷⁴ Uo.
- ⁷⁵ Uo.
- ⁷⁶ Uo. 82–84.

AZ OSZTRÁK RICHELIEU

Ignaz Seipel politikai portréja

Ignaz Seipel 1876. július 19-én született Bécs külvárosában egy tipikus kispolgári családban.¹ Édesapja fiákeresként, majd színházi portásként dolgozott. Édesanyja a szülés után nem sokkal meghalt. Az összetartó család nagy szeretettel gondoskodott Seipel neveléséről, aki középiskolai tanulmányait kiváló eredménnyel abszolválta. Tanárai „szerény, céltudatos, energikus és nyugodt” fiúként jellemezték, akiben „*lobog az elszántság és az elhivatottság*”.² Egyikük tréfásan meg is jegyezte: „*vagy politikus, vagy pap lesz belőle*”.³ Az érettségi után szinte biztossá vált, hogy a papi hivatást választja. Az egyetem elvégzése (teológiai fakultás)⁴ után pappá szentelik, majd nem sokkal később benyújtja doktori értekezését a morálteológia témakörében, amit sikeresen meg is véd.⁵ Harminckét évesen a bécsi egyetem magántanára, majd 1909-től a salzburgi egyetem tanszékvezető professzora lesz.

Papi hivatása mellett ellenállhatatlan érdeklődéssel fordul a politika felé, és az első világháború végére az Osztrák Keresztényszociális Párt emblematikus vezérégyénisége lesz. Francia példaképeitől eltérően (Mazarin, Richelieu), mindvégig politikus és gyakorló pap is maradt.⁶ Haláláig bizonytalan volt a két hivatás összeegyeztethetőségének tekintetében.⁷ Fanatikusan hitte, hogy a politikának kell elsősorban az egyház struktúráira emlékeztetnie, ebben a hierarchia, a tekintélytisztelő, az állandóság és a biztonság jelenti az igazi tartalmat.⁸ Kortársai szerint gyötrő és fájdalmas vívódással viselte a kimerítő, napi politikai csatározásokat, mert úgy gondolta, a keresztény erkölcsök határozzák meg az állam életét. Vitathatatlan legitimista kötődései miatt feladatot vállalt a Monarchia utolsó kormányában, 1918-ban a szociális tárca vezetésével bízták meg.⁹ Az összeomlás után tagja lesz az alkotmányozó nemzetgyűlésnek, majd egészen haláláig parlamenti képviselő marad. A köztársaság kikiáltása után azon kevesek közé tartozik, akik ellenzik az ország átmeneti, 1919 végéig tartó Németausztria elnevezését, mert veszélyesnek és szerzetlennek érzik Ausztria önálló jövője miatt. Seipel az Anschlusst nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe tolta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését.

Az 1919-es februári választások után Karl Renner koalíciós kormánya vezette Ausztriát. A keresztényszociális és szociáldemokrata politikusokból álló koalíció, félretéve a két párt nézetkülönbségeit, fő feladatának a forradalmi szenvedélyek lecsillapítását és a polgári köztársaság konszolidálását tartotta. Az ellentétek azonban áthidalhatatlannak látszottak. A korlátozott államosítások, a Saint-Germainben aláírt békeszerződés 1919. szeptemberi ratifikálása, a szociális feszültségek enyhítése és Ausztria új alkotmányának megszerkesztése után, 1920 nyarának végén felbomlott a koalíció, mert mind a szociáldemokraták, mind a keresztényszociálisok soraiban átrendeződtek az erőviszonyok.¹⁰ A szociáldemokrata párton belül Otto Bauer vezetésével radikálisabb, egyezkedni kevésbé kész irányzat került előtérbe, azaz egyfajta balra tolódásról volt szó. Természetesen az új pártvezetés ugyanolyan fontosnak ítélte a demokratikus keretek megőrzését, de nem akart mindenáron koalíciót a keresztényszociálisokkal, és ellenzéki pozícióból is lehetségesnek tartotta a sikeres politizálást. A keresztényszociális párt pedig ezzel egy időben Ignaz Seipel vezetésé-

vel jobbra tolódott, és a szociáldemokraták helyett új koalíciós partnereket keresett (Gazdaszövetség, Nagynémet Párt).

A két párt között az utolsó igazi kompromisszumnak a Hans Kelsen jogtudós által szerkesztett és írt alkotmány elfogadását tekinthetjük.¹¹ Az alkotmány Ausztriát szövetségi köztársasággá nyilvánította, amelyeket kilenc tartomány alkot. Az alkotmány tartalmazta az alapvető szabadságjogokat, valamint az általános és titkos választójog alapján megválasztott Nemzeti Tanács mellett létrehozta a tartományok képviselőiből álló Szövetségi Tanácsot is. Az alkotmány viszonylagos egyensúlyt teremtett a központi kormányzat és a tartományok hatásköre között, viszont Bécs és a tartományok hagyományos szembenállásán nem sikerült tompítani. A politikai megosztottság ebben az értelemben is fennmaradt, hiszen Bécs a szociáldemokraták fellegvára maradt, míg a tartományok inkább a keresztényszocialisták bázisát képezték.¹²

Az alkotmányt az Első Köztársaság idején kétszer módosították. Először 1925-ben, amikor a központi kormányzat és a tartományok hatáskörét, valamint kompetenciáját rendezték, érezhetően az utóbbiak előnyére. A módosítás politikai üzenete világos, a hatalmon lévő keresztényszocialisták által vezetett koalíció Bécs gyengítését tűzte ki céljául. Másodszor 1929-ben – a belpolitikai helyzet további romlása és éleződése közepette – módosították az alkotmányt, kiszélesítették a köztársasági elnök jogkörét, ezáltal megnövelték a végrehajtó hatalom súlyát. Az elnök nevezhette ki és hívhatta vissza a kormányt, illetve az ő joga volt a parlament feloszlatása, valamint ő lett a hadsereg főparancsnoka is. Az elnöki hatalom növekedését jelzi még, hogy a módosítás értelmében az elnököt nem a parlament, hanem a nép választja. (Erre Ausztriában különböző okok miatt először 1951-ben került sor.)

Seipel politikai pragmatizmusa

1920-tól kezdődően a keresztényszociális párt egészen a demokratikus intézmények felszámolásáig meghatározó kormányzati tényező maradt. Seipel a párt vezetőjeként és többször mint kormányfő és külügyminiszter alapjaiban határozta meg a húszas és harmincas évek Ausztriája sorsát. Sokszor jellemzik némi eufemizmusmal „országalapítóként”.¹³ Ellenfelei gyűlölték, támogatói pedig imádták. Politikustársai is két világról beszéltek, egyesek szellemi iránytűt, megmentőt, gazdasági zsenit, hívő katolikust és valódi államférfit láttak benne, míg mások sátáni fekete embert, a klerikális fasiszta-antidemokratikus elképzelések hordozóját. A szociáldemokraták nem tudták megbocsátani neki az Anschluss-szal szembeni kiállását, nyilvánvaló baloldal-ellenességét és természetesen az 1927. július 15-i véres eseményeket sem, melyek egyre inkább az autoriter tendenciák térnyerését eredményezték az Első Köztársaságban.¹⁴

Első igazi nemzetközi szereplése Genfben visszavonhatatlan tekintélyt biztosított számára a világban. Az itt elmondott, érzelmektől és szenvedélytől sem mentes beszéde nyomán a győztes hatalmak megadták Ausztriának az életben maradáshoz szükséges kölcsönt. Seipel a külügyekben mindvégig reálpolitikus és az államérdek hangsúlyozója maradt.¹⁵ A kölcsön eredménye lesz az „Alpok dollárjának”, a schillingnek a bevezetése. Ausztria a húszas években vitathatatlanul Seipelnek köszönheti, hogy visszatért a nemzetközi nagypolitikába. Nemcsak a páneurópa mozgalom alapításában és vezetésében vállalt szerepet, hanem tekintélye elismeréseképpen a Népszövetség alelnökének is megválasztották. Ennek szöges ellentét lesz a belpolitikája, amelyben kérlelhetetlennek és kompromisszumképtelennek bizonyult.¹⁶

Talán nem tűnik erőltetettnek itt az utalás gróf Bethlen István magyar miniszterelnök legitimizmusról vallott nézeteire és gyakorlati politikájára a húszas évek elején, mert a kifejezések és a megfogalmazások megtévesztésig hasonlítanak Seipel gondolkodásmódjára. Mindkét politikus saját nemzete életben tartását tartotta elsősorban létfenntartásának, így minden más elveszíthette aktuális jellegét. Az Anschluss és a királykérdés összekapcsolása nem látszik erőltetnek, hiszen a restauráció bekövetkezésének lehetősége mindkét ország politikai közgondolkodásában jelen volt, ha nem is egyenlő hangsúllyal. Különösen Ausztriában vált politikai tényezővé a legitimizmus mint a nemzeti függetlenséget és a nemzetiszocializmussal való szembenállást hirdető csoportok összefogását szorgalmazó mozgalom.¹⁷ Álljon itt egy példa Bethlen pécsi beszédéből (1921. október 21.): *„Végezzük el a hétköznapi feladatokat, és majd elintézzük a királykérdést a legközelebbi ünnepnapra. Ne vesszünk ma össze afelett, hogy a trónt legitim alapon, vagy szabad királyválasztói alapon fogjuk betölteni akkor, amikor egyek kell, hogy legyünk, hogy a gyomrunk ne maradjon üresen és, hogy megélhessünk!”*¹⁸ Bethlen szavait más szövegekörnyezetben és más helyen akár Seipel szájába is adhatnánk.¹⁹ Lényegileg a rend, a stabilizáció folyamatának és a belső béke fenntartásának elsődlegességét sikeresen hirdették mindketten.²⁰

Küldetés és önmeghatározás

Seipel Ausztria jövőbeni feladatait a Monarchia tradícióival átszőve jelölte ki. Jó néhányszor összefoglalta feladatnak, más helyen küldetésnek aposztrofált elképzeléseinek lényegét: *„Nekünk osztrák-németeknek különleges feladatunk van Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen haza leszünk zavarva a Birodalomba, és ott tartományként kerülünk a többi tartomány mellett porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni.”*²¹

Seipel sohasem mulasztotta el felhívni a figyelmet Ausztria különleges földrajzi fekvésére és az ebből következő egyedi szerepre. A küldetés isteni jellegét említi, melynek eltékozlása – véleménye szerint – a függetlenség elvesztését, az általa mélyen megvetett porosz uralmat és a közép-európaiság feladását jelenti. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva kiemeli: *„Mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztria rendeltetése az, hogy olyan ország legyen, mely más országokkal szoros baráti összeköttetésben áll. A vérkeveredés bennünk majdnem ugyanolyan, mint a szomszédjainknál, mint Európa valamennyi népénél.”*²² Az előbbi mondatok érthetővé teszik, mit ért Seipel az Ausztriában élők valódi sajátosságain, amelyek ugyanakkor az osztrákokat hasonlósá teszik Európa más népeihez: a vérkeveredésből adódó sokszínűséget és a béke megteremtésének képességét a szomszédokkal, illetve a szomszédok között.

Seipel nevéhez fűződik az egy nép két államban („*ein Volk in zwei Staaten*”) közismert jelszava.²³ Az „Autrichelieu” becenevet méltán kiérdemlő Seipel páratlan diplomáciai és egyensúlyozó képességével, valamint okos távolságtartással kerülve a támadási felületeket, az állam „első prelátusaként” a húszas évek végére egyre markánsabban távolodott el a fent leírt jelszótól.

Seipel akár kancellárként, akár a külpolitika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, és mindig lebegtetve, kerülte, illetve elhárította a szorosabb egység lehetőségének felvetését.²⁴ 1926-ban az Osztrák Politikai Társaságban tartott előadásában a rá jellemző óvatossággal vázolta fel meggyőződésének vezérfonalát. Számára a nemzet az állampolgári hovatartozástól függet-

lenül egy nagy kultúrközösséget jelentett, amit szerinte a németek magasabb rendűnek értékelték az államnál. Az államnemzet hagyományos, nyugat-európai felfogásával szemben, melyben az állam és a nemzet szoros egységet alkotott,²⁵ nem hitte el, hogy a német állam az osztrák nemzet kiteljesedésének egyetlen élettere. Előadását a következő mondatokkal zárta: *„Ha úgy látjuk, hogy nemzetünk élete egyetlen állam létrejöttével nem teljesedik ki, akkor valahogyan azt is megérthetjük, hogy egy olyan német államban élünk, mely nem tartozik a Német Birodalomba. Hogy előnyt jelent-e az, hogy egy ilyen német államban élünk, azt éppen a mostani időkben tapasztalhatjuk. Nekünk, osztrák-németeknek vitatkoznunk kell róla, teljes nyugalommal, hogy az osztrák-németeknek a birodalomhoz történő csatlakozása szükségszerű-e és kívánatos-e, mert tudnunk kell, hol a helyünk. Nem fogják a szemünkre vetni, hogy mi kevésbé nemzeti érzelműek vagyunk, ha nemzeti eszményünket nem feltétlenül és kizárólagosan egy egyetemes német állami megvalósításában látjuk.”*²⁶

1926-ban Seipel szemében Ausztria már életképesnek számított, és realitásnak tartotta hosszú távú fennmaradását. Elismerte ugyan Ausztria német jellegét, de kiemelve a közép-európai régió különleges transzformáló erejét, az itt lakók átalakult identitásáról beszélt. Ez az identitás tartalmazta a német gyökereket, azonban a Habsburg-monarchia évszázadai alatt önállóvá vált, és elveszítette szoros kötődéseit Németországhoz.

Az érvek teljessége nélkül, fontos utalni Seipel „rejtett” monarchista felfogására, mivel meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott volna a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt.²⁷ Seipel élete végéig reménykedett a Monarchia békés feltámasztásában.²⁸

Az előbbiek ismeretében nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a Seipel formálta keresztényszociális párt és tömegbázisa, valamint az annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg, és az ő politikai gyakorlatukban manifesztálódik. Friedrich Heer osztrák történész véleménye szerint az általa „öreg keresztényszociálisoknak” (a párthoz hagyományosan ragaszkodó rétegek), más néven feketéknek hívottaknak 1918–1933 között leginkább anonimnak nevezhető Ausztria-tudatuk volt, mely részben a Habsburg-monarchia hagyatékához való kötődést, illetve a katolicizmusban kiteljesedő mély vallásosságot jelentette. Sokan érezték „jó osztrákoknak” magukat a városokban és a tartományokban egyaránt, bármiféle Ausztria-ideológiától mentesen, anélkül, hogy Ausztria életképességének és létjogosultságának kérdését illetően bármilyen intellektuális megfontolásaik lettek volna. Friedrich Heer saját, a húszas és harmincas években megélt személyes élményeit is közvetíti, amikor látenszen működő összetartó erőről ír, mely az osztrák nemzet létezését támasztja alá.²⁹

Az Osztrák Keresztényszociális Párt minden kétséget kizáróan inkább a vidék Ausztriáját tekintette szavazóbázisának. Ugyanakkor igen nehezen lehetett a húszas években a tartományok felerősödő identitástudatát és szeparatista törekvéseit osztrák nemzettudattá transzformálni. Gyakran a Tirolban, Karintiában és más tartományokban élők sokkal inkább vallották magukat tirolinak, karintiainak stb., mint németnek vagy osztráknak. A történelemtudomány számára még jórészt feltáratlanok a tartományi tudat és az osztrák nemzettudat kapcsolódási pontjai. Az osztrák nemzettudat lényeges összetevőjévé váltak viszont – véleményünk szerint – a tartományi kötődések és hagyományok. A csatlakozást követően a mindig erős tartományi autonómiák szét-

verése jelentette az első tapasztalatokat a nemzetiszocializmus igazi arcáról, és ez indította el az egységes osztrák nemzettudat kialakulásának folyamatát.³⁰ A keresztényszociálisok azon csoportjai, amelyek elfogadták az osztrák nemzet létezését – miközben a helyi hagyományokat és a helyi hazafiságot védelmezték –, tulajdonképpen a tartományok önálló „nemzeti” törekvéseit kívánták beépíteni az osztrák nemzettudat alkotórészei közé.³¹

Súlyos tehertételként nehezedett az Osztrák Keresztényszociális Pártra az autoriter szisztéma elfogadása és az abban való aktív közreműködés, melynek igazolására a legkézenfekvőbb érvként az „ostromlott vár pszichózisa” kínálkozott.³² Az Első Köztársaság két vezető pártja (keresztényszociálisok, szociáldemokraták) számára nem az 1920-as alkotmányban megrajzolt parlamenti demokrácia jelentette az elérhető legjobb berendezkedést.³³ A szociáldemokraták Otto Bauer koncepciója nyomán az ún. funkcionális demokrácia programját képviselték, melyben többek között megtalálható volt az önigazgató társadalom gondolata, az egyén és a közösségek fokozott bevonásának igénye a napi érdekegyeztetésbe és döntésekbe, továbbá a „harcoló” osztályok reális egysúlyának víziója, és nem a politikai jogok egysúlya, mely a polgári törvényhozás és a dolgozó tömegek közötti egyenlő esélyeket biztosítaná.

Az „igazi demokrácia” gondolatrendszerének képviselői elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel abban a pártok és a köröttük szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták.³⁴ A parlamentet az előbb leírt érdekcsoportok játékszerének tekintették. Mindezekkel szemben a ködös „igazi érdekképviselést” és a felelősséget vállaló és elkötelezett vezető és vezér fogalmait rajzolták meg.³⁵ Seipel egy olyan kíváncsú szervezetnek tekintette a Heimwehrt, amely „meg akarja szabadítani a demokráciát a pártok uralmától”.³⁶

Seipelt vitathatatlan érdemei mellett súlyos felelősség terheli azért, hogy a keresztényszociális párt demokratikus tradícióit elfeledve végső soron – a „fiókák”: Engelbert Dollfuss és Kurt Schuschnigg vezetésével – asszisztált és tevékenyen részt vett a demokratikus intézményrendszer leépítésében, valamint a szociáldemokrata párt illegitalitásba kényszerítésében.³⁷ Seipel 1932 augusztusában bekövetkezett halála után még inkább világossá vált a két nagy párt szembenállása, ami az Első Köztársaságot gyengévé és bénulttá, a lakosság nagy részét pedig fogékonnyá tette minden rendet, jövőt és biztonságot ígérő politika iránt.³⁸ A kötődéseikben és hovatartozásukban többségében bizonytalan osztrák állampolgárok természetes módon fordultak a Németországból érkező, harsogó és meggyőző nemzetiszocialista propaganda felé.³⁹

Jegyzetek

¹ Rennhofer, Friedrich: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Wien, 1978. 1–9.

² Birk, Benhard: Ein österreichisches und europäisches Schicksal. Regensburg, 1932. 5.

³ Reimann, Viktor: Zu groß für Österreich. Wien, 1968. 17.

⁴ Werner Sombart gondolatai és Otmar Spann Der wahre Staat című műve különösen nagy hatást gyakoroltak rá.

⁵ Walterskirchen, Gudula: Engelbert Dollfuss. Arbeitermörder oder Heldenkanzler. Wien, 2004. 55–57.

⁶ Krippendorff, Ekkehart: Kritik der Aussenpolitik. Frankfurt am Main, 2000. 24–25.

⁷ Österreich im 20. Jahrhundert. Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien, 2002. 99–153.

⁸ Vocolka, Karl: Geschichte Österreichs. Wien, 2002. 276.

⁹ IV. Károly gyóntató papja volt, és legszűkebb bizalmi körében is feltűnt. Azon kevesek közé tartozott, akik még a svájci emigrációban is felkeresték.

¹⁰ Kreissler, Felix: Von der Revolution zur Annexion. Wien, 1970. 90–108.

¹¹ Kelsen, Hans: Österreichisches Staatsrecht. Wien, 1923.

¹² Goldinger, Walter: Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1972. 40–60.

¹³ *Brook-Shepherd, Gordon*: Österreich. München, 2000. 325.

¹⁴ A schattendorfi incidens (1927. január 30.) után a vádlottakat bíróság elé állították és a nyilvánvaló bizonyítékok ellenére felmentették őket. Mindezek hatására utcai megmozdulások kezdődtek Bécsben, melyek súlyos, több halálos áldozatot követelő harcra fajultak. A biztonsági erők indokolatlan erőszakosságáért a kancellárt tették felelőssé. A „könyörtelen prelátus” elnevezés ekkor vált a baloldalon az Ignaz Seipel név szinonimájává.

¹⁵ A fogalom születéséről és Richelieu-ről lásd bővebben: *Krippendorff*, i. m. 22–41.

¹⁶ Az 1924. június 1-jén ellene elkövetett merényletkísérlet zárkóztatta és bizalmatlanná tette, ugyanakkor a merénylő családjának megsegítésére alapítványt hozott létre saját vagyonából.

¹⁷ *Görlich, Ernst – Romanik, Felix*: Geschichte Österreichs. Wien, 1995. 498–500.

¹⁸ A beszédet idézi *Kardos József*: A szentkorona-tan története 1919–1944. Budapest, 1985. 49.

¹⁹ Lásd erről bővebben: *Rumpler, Helmut*: Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Wien, 1990. 1–19.

²⁰ *Harold, James*: Geschichte Europas im 20. Jahrhundert. München, 2004. 95.

²¹ Ignaz Seipel előadásaiból válogat *Poukar, Raimund*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13.

²² Uo.

²³ A Seipelnek tulajdonított jelmondatot idézi *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve. Budapest, 1984. 88.

²⁴ *Kolb, Eberhard*: Gustav Stresemann. München, 94–97.

²⁵ *Wehler, Hans Ulrich*: Nationalismus. München, 2004. 27–34.

²⁶ Seipel beszédéből idéz: *Poukar*: i. m. 11–12.

²⁷ Konservativismus in Österreich. Szerk.: Rill, Robert – Zellenberg, E. Ulrich. Graz, 1999. 213–216.

²⁸ Erről bővebben: *Szatmári Péter*: Mítosz és valóság harmóniája: a legitimizmus és monarchizmus Ausztriában 1918–1938. In: *Testis Temporum*. Budapest, 2003. 107–125.

²⁹ *Heer, Friedrich*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386–400.

³⁰ *Geert, Mak*: Európa. Budapest, 2005. 220–241.

³¹ *Reinhard, Wolfgang*: Geschichte der politischen Ideen. Frankfurt am Main, 2003. 524.

³² *Andics, Helmut*: Der Staat, den keiner wollte. Budapest, 1981. 170–175.

³³ Részletes leírás található a nagy pártok demokrácia felfogásáról: *Ucakar, Karl*: Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik. Wien, 1985. 380–454. Lásd még: *Waschek, Hans*: 1000 Jahre Österreich. Wien, 1996. 62–63.

³⁴ *Müller, C. Wolfgang*: Österreichs Regierungssystem. In: Österreich. Red.: Hans-Georg Wehling. Stuttgart, 1988. 76–95.

³⁵ *Paxton, O. Robert*: Anatomie des Faschismus. München, 2006. 111–114.

³⁶ Részlet Ignaz Seipel Tübingenben, 1929. július 15-én, a véres 1927. július 15-i bécsi megmozdulások évfordulóján elhangzott beszédéből. Idézi: *Kreisler, Felix*: Von der Revolution zur Annexion. Wien, 1970. 160.

³⁷ *Scheuch, Manfred*: Der Weg zum Heldenplatz. Wien, 2005. 15–23.

³⁸ *Johnson, Paul*: A modern kor. Budapest, 2001. 258–280.

³⁹ A skizofrén helyzet mélységeiről lásd bővebben: *Menasse, Robert*: Das war Österreich. Wien, 2005.; *Davies, Norman*: Európa története. Budapest, 2002. 885.

SZEMLE

IRELAND IN TRANSITION 1867–1921 SZERK.: D. GEORGE BOYCE – ALAN O'DAY (Írország az átmenet éveiben 1867–1921) London–New York, Routledge, 2004. 291 p.

A tanulmánykötet összeállítására egy rendkívül összeszokott szerkesztőpáros keze munkája. Eddigi együttműködésük gyümölcsei a „Parnell perspektívában”, „A modern ír történelem születése” és „Az unió védelmezői: Az 1801 utáni brit és ír unionizmus áttekintése” című kötetek (Parnell in Perspective. London, 1991; The Making of Modern Irish History. London, 1996; Defenders of the Union: A Survey of British and Irish Unionism since 1801. London, 2001). Mindezek e legújabb vállalkozás kiemelkedő minőségének ígérétével kecsegtetnek.

A bevezetés, melyet a két szerkesztő együtt jegyez, az átmenet fogalmának tisztázásával, illetve a kötet által kijelölt időhatár jogosságának indoklásával indul. Ez a munka arra vállalkozott, hogy az egész társadalmat érintő változás megjelenési formái közül azokat ragadja ki, amelyek az ír történelem legtöbb figyelmet kapott korszakának átfogó értelmezését teszik lehetővé. A szerkesztők, illetve a közreműködők érdeme, hogy még e sokat vizsgált periódust is képesek voltak új megvilágításba helyezni.

Az esszéket Boyce és O'Day három alcím köré csoportosította: az első az „Önrendelkezés, Írország és a »Szívek Uniója«”, a második az „Ír Írország és a szeparatista öntudat”, a harmadik pedig a „Megreformált Írország vagy »fellázadt nép?«” címet viseli. Az első egység esszéi az önrendelkezési mozgalom történetét vizsgálják, míg az úgynevezett ír Írországról szóló rész a kultúrnationalizmus tárgyköréből merít, végül a harmadik rész az ír történetírás eddig kevésbé exponált témáinak rétegeibe enged bepillantást.

A bevezetésben egy újabb szempont szerinti csoportosítás szándékát is felfedezhetjük: a szerkesztők is igyekeznek elkülöníteni azokat az írásokat, amelyek egy-egy történelmi személyt vizsgálnak, azoktól, melyek különböző csoportosulásokat, pártokat, illetve nagyobb folyamatokat kísérelnek meg az átmenet folyamatában elhelyezni. Az első egységbe kiválóan illik Alan O'Day esszéje, amely a „Max Weber és a vezetés, Butt, Parnell és Dillon: Nacionalizmus az átmenetben” címet viseli. Az író három szempont segítségével azt vizsgálta, milyen összefüggés fedezhető fel az egyének és a mozgalmak történelmi szerepe között. A nacionalizmus elméleti alapjainak vizsgálata után, Max Webernek a hatalom típusairól szóló elméletét irányadónak tekintve, három ír politikai kulcsfigura példáján keresztül O'Day azt a feltevést kívánta bemutatni, hogy egyes személyek milyen körülmények között juthatnak történelmet formáló pozíciókba. A Weber által felállított tipológia szerinti három forma a törvényes, a hagyományos és a karizmatikus vezetés. Ezt a felosztást elfogadva illeszti bele az önrendelkezési mozgalom atyját, Isaac Buttot a respektált, hagyománytisztelő politikus szerepébe, míg a nacionalizmus tömegmozgalommá szélesedésével egy időben fellépő Charles Stuart Parnell, adottságai révén, a karizmatikus politikus kategóriájába került. „Írország koronázatlan királyának” bukása után természetes és logikus történelmi igény volt a harmadik típus, a törvénytisztelő és bürokratikus ember felbukkanása, akit O'Day-nél John Dillon testesít meg. A végkövetkeztetésben a szerző Weber állítását, miszerint a karizmatikus vezér fellépése a krízisekkel esik egybe, sajátos ír példákon keresztül igazolja.

Ian Sheehy fejezete („T. P. Connor és a »Star«, 1886–1890”) az ír önrendelkezési mozgalom egy olyan támogatójáról szól, aki azzal az ír nacionalisták által erősen megkérdőjelezett módszerrel próbált országa hasznára lenni, hogy újságjában az önrendelkezést egy tágabb angol reformprogram részeként képzelte el. Nicholas Allen írásának („George Russell és az Ír Konvenció”) a szereplője szintén az önrendelkezést angol dominiumként elképzelő vonulatba illeszthető be. A szerző a főként pamfletírói és szerkesztői munkássága révén ismert Russellnek egy új oldalával, az Ír Konvencióban részt vevő politikussal ismeret meg bennünket. N. C. Fleming munkája szervesen kapcsolható ide, hiszen Londonderry hetedik örgrófia szintén résztvevője volt ennek a konvenciónak („Régi és új unionizmus. Londonderry hetedik márkija, 1906–1921”), melynek az volt a kitűzött célja, hogy az ír unionista és nacionalista politikusok még az első világháború befejezése előtt közös megállapodásra jussanak az ír kormányzat státuszát illetően. Fleming esszéjét a márkí életének, személyiségének, unionista meggyőződésének és az ulsteri önrendelkezési válság éveiben betöltött szerepének áttekintésével indítja. Ezután rendkívül érzékletesen, folyamatként mutatja be a márkí elidegenedését a harcos, populista unionizmustól: a kezdeti, konszenzuskereső javaslatait megtorpedózó unionista képviselőtársak viselkedésétől egészen addig, hogy John Redmondnak, az Ír Parlamenti Párt vezetőjének a temetésén unionista képviselőtársai közül egyedül csak ő vett részt.

Az unionista oldal egyik kiváló, bár kissé mellőzött figurájának bemutatása után kívánczik Margaret O'Callaghan fejezete, aki a nacionalista oldal szexuális beállítottsága miatt nem kevésbé mellőzött alakjáról, Roger Casementről rajzol árnyaltabb képet a maga teljességében eddig feldolgozatlan, illetve nem

megfelelően értelmezett források segítségével. Írásának címe: „»Egy másik faj szemén át, az egykoron önmagukat kutató néppél.« Casement, kolonializmus és a felidézett múlt.” A korábbi életrajzírói által elhanyagolt két versekkel teli füzet, melyekből Callaghan hosszan idéz, a szerző szerint elsorángú bizonyítéka annak, hogy Casement már a brit afrikai protektorátusokon tisztviselőként eltöltött évei (1892–1913) alatt is ír nacionalista és birodalomellenes nézeteket vallott. A jól felépített esszé segítségével könnyen beláthatjuk, hogy Casement életének vezérgondolata mindvégig az a párhuzam volt, amit a Kongóban és Nyugat-Afrikában talált bennszülött népek és a 16–17. századi kelta Írország sorsa között vont. Versei és a Callaghan által megvizsgált források (levelezése Alice Stopford Greennel) mind alátámasztják a szerző elméletét, mely szerint már kongói évei is nagyban hozzájárultak Casement azon meggyőződésének kialakulásához, hogy Írország érdekeit és nem a brit birodalomét kell szolgálnia.

A kötet második nagy egységének választott témaköréből különlegessége miatt Michael Wheatley esszéje emelkedik ki („»Azok a békés csendes napok.« Nacionalista álláspontok az önrendelkezési mozgalom krízise előtt, 1909–1913”). Eltérően a korszak kutatásában eddig jellemző vonulattól, a vezérkultusz egy újabb példája helyett Wheatley öt megye 16 újságjának segítségével összegezi az 1909 és 1913 közötti évek eseményeinek a nacionalista sajtóban megjelent kommentárjait. Mivel az ír helyi sajtó, természeténél fogva, inkább volt a megyei vélemények tükré, mint alakítója, Wheatley hiánypótló írása nagyban hozzájárul a vidék véleményének a megismeréséhez, és ezáltal egy árnyaltabb kép kialakulásához.

A kötet által meghívott időhatár teljesen megismeréséhez Emmet O'Connor munkája szolgál újabb adalékkal. Az „Ígazi bolsevikok? Az Ír Szocialista Párt felemelkedése és bukása, 1917–1921” című tanulmány az ír politikai paletta egy eddig nem sok figyelemre méltatott szegmensét mutatja be. Az Ír Szocialista Párt (SPI) megalakulásának, kiemelkedő tagjainak, céljainak és tevékenységének vázolója után O'Connor a pártnak a nemzetközi szocialista mozgalomhoz, majd a Kommunista Internacionáléhoz fűződő kapcsolatait ismertet. Legfontosabbként kiemeli, hogy az SPI számára a bolsevik ideológia legvonzóbb pontja a nemzeti önrendelkezés joga volt. O'Connor szerint ennek egyik legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy az SPI mindennél jobban ragaszkodott Írország nemzetközi konferenciákon való elismertetéséhez. A szerző logikusan felépített és jól követhető esszéjének érdeme, hogy az SPI jelentőségét nem kívánta túldimenzionálni, valamint a mindenképp szükséges adatmennyiségnél többel nem terheli írását. Az SPI és az Ír Kommunista Párt a nemzetközi munkásmozgalom történetének kis darabja, melyet O'Connor csak az írek számára fontos dimenziókban tárgyal. Ám a két párt történetének főbb vonalait más, a korabeli munkáspártoknál megfigyelhető trendekkel is összehasonlíttja.

Janet Nolan fejezete a kötet fókuszát tekintve teljesen egyedülálló. Ez az egyetlen írás, mely a korszak társadalmának nőtagjaival foglalkozik („Szándékolatlan következmények. A nemzeti iskolák és az ír nők mobilitása a 19. század végén és a 20. század elején”). Matthew Kelly annak a szituációnak az érzékeltesére vállalkozott, mely a Parnell halálát követő években a személye által összefogott nacionalista mozgalom több kisebb széthúzó ágra bomlását eredményezte („A parnellizmus vége és a Sinn Féin ideológiai dilemmái”). Bevezetőjében bemutatja ezeket a csoportokat, valamint elveiket, melyek elválasztották őket egymástól. Erre a búr háborús hős John MacBride és Arthur Lynch több oldalon keresztül kifejtett példáját hozza fel, akiknek az elhatározása, hogy szeparatistaként parlamenti választásokon kívánnak indulni, nyugtalanságot keltett az Ír Parlamenti Soraiban. Ez volt az a történelmi helyzet, amikor Arthur Griffith, a United Irishman szerkesztője, felmérve, hogy új közös platformot kellene létrehozni, megjelentette „Magyarország feltámadása” című pamfletjét. Az általa remélt egység eleinte csak annyiban mutatkozott meg, és ezt Kelly remek példákkal érzékelteti, hogy Griffith-et mindegyik oldalról kritikával illették. A „magyar politika” magyarázatából születő Sinn Féin bemutatására és a politikán túlmutató elvi dilemmára véleményem szerint nagyobb hangsúlyt is lehetett volna helyezni, akár a MacBride–Lynch példa rövidítése árán is.

Azt, hogy az 1867–1921 közötti éveknek Parnell mennyire központi alakja volt, remekül példázza James Loughlin fejezete a harmadik a kötetben („Nemzetiség és lojalitás. Parnellizmus, monarchia és az ír öntudat létrejötte, 1880–1885”). A szerző arra tesz kísérletet, hogy a tudatos mítoszteremtés keretein belül létrehozott Parnell-alakot mint a Viktória királynő kultuszát ellensúlyozni képes figurát mutassa be. Parnell szinte királyi kultuszát, mint fontos lépést, elhelyezi az ír nemzeti öntudat kialakításának folyamatában, mellyel a brit állam legitimitásának elfogadottságát kívánták aláásni. A fejezet a korabeli hangulatot az 1885-ös királyi látogatásig követi nyomon, illetve sorra veszi az alkirályi többnyire sikertelen kísérleteit arra, hogy a kultusz terjedését meggátolja. Az élvezetes stílusban megírt esszé, mely a korabeli sajtó karikatúráit sem felejtí ki, azzal a gondolattal zárul, hogy a királyi vizit nemhogy csökkentette volna Parnell népszerűségét, épp ellenkező hatást váltott ki.

A nagyobb folyamatok átfogására vállalkozó esszék közül, Loughliné mellett, Virginia Crossman cikke, mely „»A helyi igazgatás engedélyezésének városa.« A sürgősségi segélyek politikai perspektívái a 19. század végi Írországban” címet viseli, szintén az 1880-as évek politikai viszonyaival foglalkozik. A szerző az ír történetírás több központi témáját fonja össze írásában, melyet végig tudatos felépítés jellemez.

Ügyesen tárgyalja és mutatja be a helyi igazgatást, a segély-törvénykezést, a segélybiztosok korrupciós botrányait és az önrendelkezési mozgalom retorikájába bekerült ilyen elemeket.

Az ír nacionalizmus történetírásának egyik legnagyobb tekintélye kétségkívül „Az első világháború alatti átmenet. Állam és polgár Írországbán, 1914–1919” esszé szerzője, D. George Boyce. Az első világháborúnak az állam és a polgár viszonyára Írországbán gyakorolt közvetlen hatásai közül, a társadalmat érintő számtalan törvénykezési aktus felsorolása mellett, a szerző a sorozási válság hosszú távú politikai hatásait emeli ki. Ennek két vonatkozását is aláhúzza Boyce. Az egyik, hogy az Ír Parlamenti Párt azért veszítette el az 1918-as választásokat, mert a neve összeforrott az Anglia oldalán való háborús részvétel támogatásával. A másik: a párt felerősítette azt a nacionalista retorikát, hogy az írek polgárként az „ír állam”-hoz voltak hűségesek és nem ahhoz az Angliához, mely a kontinensen más népek önrendelkezési jogáért háborút indít, de az írektől megtagadja ugyanazt.

James H. Murphy munkája, a „Törött üveg és megbotozott tömeg: Cathleen Houlihan és az átmenet feszültségei” egy irodalmi mű, illetve annak fogadtatása és szimbolikája segítségével próbál az átmenet éveiben lejátszódott szemléletbeli változásokra rávilágítani. Először az Ír Irodalmi Újjászületési Mozgalomnak és irányzatainak, majd a munka keletkezési körülményeinek leírása következik, mely központi szerepet kap a mű szimbolikájában is. Murphy esszéjének a legnagyobb erénye, hogy egyszerű tudja megragadni és érzékelteni a darab összetett szimbolikáját, a kor politikai hangulatát és a mű nacionalista fogadtatását is.

A vizsgált munkát a korszakot tárgyaló bőséges szakirodalomból mindenképpen kiemelni az a tudatos törekvés, hogy az átmenet évei nagy hatású folyamatainak sokaságából elsősorban azokat nézi meg közelebbről, amelyek az ír nemzeti öntudat formálódásával kapcsolatosak. Ezt az általános fókuszot az egyes szerzők – a remélhetőleg minél szélesebb olvasóközönség legnagyobb örömére – más-más időpontok és témák középpontba állítására használták ki. Ezek között szép számmal akadnak olyanok is, melyek nem túl gyakori vendégek a kötetek lapjain. A magas színvonalat képviselő tanulmányok szerzői között találkozhatunk fiatal kutatókkal, doktoranduszokkal is, akiknek a részvétele a szerkesztőpáros azon szándékát erősíti meg, hogy egy új nézőpontokat tartalmazó tanulmánykötetet bocsássanak útjára.

Zarka Zsuzsanna

ANNIKA MOMBAUER

HELMUTH VON MOLTKE AND THE ORIGINS OF THE FIRST WORLD WAR

(Helmuth von Moltke és az első világháború eredete)

Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 325 p.

Annika Mombauer jelenleg az Open University munkatársaként a modern kori európai történelem tárgykörében tart előadásokat. Tanulmányait Münsterben, a Westfälische-Wilhelms-Universität intézményében végezte, majd 1998-ban a University of Sussex egyetemen elnyerte a PhD-fokozatot. Szakterülete a 20. századi német történelem, különösképpen az első világháborút megelőző időszak diplomácia- és hadtörténete, valamint az 1945 utáni korszak. Most ismertetendő monográfiájában Helmuth Johannes Ludwig von Moltke (1848–1916) szerepét tárja fel az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban, egyúttal átfogó képet nyújt a német hadvezetés befolyásáról a politikai döntéshozatalra. Moltke 1906 és 1914 között töltötte be a vezérkari főnöki tisztséget, a kötet ezt az időszakot helyezi előtérbe.

A bevezető fejezetben a szerző jelzi a korabeli nemzetközi eseményekkel kapcsolatos katonai állásfoglalás jelentőségét, szól Moltke háború utáni megítélésének jellegéről, valamint a forrásfeldolgozás nehézségeire utal. Az első fejezet Németország hadügyi vezetésével foglalkozik. Leírja az uralkodó mint legfőbb hadúr helyzetét, bemutatja a szervezeti struktúrából adódó hatásköri ellentétek sajátosságait, és rámutat az emiatt kialakuló nehézségekre. Mindez elengedhetetlen a vezérkar pozíciójának megértéséhez. A második fejezet Moltke és Schlieffen viszonyát tárgyalja. Ennek keretében Moltke személyiségét, kapcsolatait, kinevezésének visszhangját, valamint elődje távozásának körülményeit vizsgálja. Ismerteti továbbá a Schlieffen-terv hátterét és hatását, valamint tanulmányozza Moltke hozzáállását mindezekhez. A harmadik és negyedik fejezetben a szerző alapvetően az 1908 és 1914 között kialakult válsághelyzeteket tekinti át. Taglalja Moltke háborút szorgalmazó érvelésének érvényesülését és katonapolitikai szemléletét, illetve a hadseregfejlesztés érdekében kifejtett aktivitását ábrázolja. Jelzi a nemzetközi erőviszonyok korabeli értékelését, kitér a semlegesség kérdésére, továbbá utal a közhangulat változására és ennek társadalmi jelentőségére. Az ötödik fejezet kifejti Moltke és a vezérkar tevékenységét a világháború kitérősekor. Bemutatja a kortárs német stratégiák véleményét az események alakulásáról, szól Moltke elbocsátásáról és személyes benyomásairól.

A szerző fő következtetése szerint Moltke az egyik vezető német katonai döntéshozó volt a vizsgált időszakban. Érvélese nyomán nem tartható fenn az a korábbi nézet, hogy a menesztéséhez vezető kudarc bizonyítja eredendő alkalmatlanságát az általa nyolc éven keresztül betöltött pozíció ellátására. Ennek ellenére a feltárt források alapján bizonyosnak látszik, hogy Moltke kinevezésében komoly szerepet játszott a császárhoz fűződő jó kapcsolata. Ez önmagában még nem kifogásolható, hiszen az uralkodó és a vezérkari főnök viszonya a korabeli körülmények között fontos tényező volt. Ennek dacára megbízatása katonai körökben ellentmondásos visszhangot keltett.

Moltke elkerülhetetlennek tartotta a háborút Németország európai hegemoniája érdekében, és ezt az álláspontját következetesen képviselte. Meggyőződésének érvényesítésére széles körűen és eredményesen használta fel a befolyását, ezért a monográfia ambiciózus katonatisztként jellemzi. A háborús felkészülés sürgetését a fennálló kedvező helyzettel és a haderő lehetőségeivel indokolta. Egyszersmind komoly szakmai kétségek gyötörték saját tanácsainak megvalósíthatóságával kapcsolatban, amelyekről nem tájékoztatta a polgári döntéshozókat, ugyanis szándékának helytálló voltában biztos volt. Mombauer megállapításai alapján Moltke leginkább abban marasztható el, hogy a politikai vezetés számára nem jelezte kellőképpen a háború valószínű veszélyeit és lehetséges következményeit. Így ők nem láttak teljes képet a „háborús megoldásról”. Bátorította az elszánt külpolitikai lépéseket. A politikusok egy része fogékonyan mutatkozott az ilyen természetű nyilatkozatokra, mert ezek alátámasztották saját véleményüket, így nem csupán a hadvezetést terhelte a felelősség a háborúért. A feltárt források megerősítették azt az észrevételt, miszerint a tisztikar lehetőséget látott a júliusi válságban, és akkor ez a tény számottevő befolyással bírt, Moltke pedig ekkor sem állt elő aggályaival.

A szerző tanulmányozta Moltke és Schlieffen stratégiai szemléletének eltérését. A Schlieffen-terv módosításának tényét önmagában nem látja problémának, hiszen a vezérkari főnöknek nemcsak joga, de kötelessége volt a terv időszzerű átdolgozása. Mombauer meglátása szerint a tisztán katonai jellegű megfontolások mellett Moltke nagyobb figyelmet szentelt a hadmozdulatok lehetséges nemzetközi jogi megítélésének (semlegesség kérdése). Ennek ellenére Moltke esetében is prioritást élveztek a katonai követelmények (Belgium esete). Kétkelkedett a gyors nyugati győzelemben, feltehetően elhúzódo és kimerítő háborúra számított. Valószínűleg ezért nem ragaszkodott mereven Schlieffen előírásaihoz. A Schlieffen-terv azonban olyan hadászati modell jelölt ki Moltke számára, amelytől nem függetleníthette magát. A vezérkar a francia hadjárat hatására bekövetkező orosz támadásra számított. Az események ilyen sorrendjének szorgalmazása a diplomáciai manőverezést viszonylag szűk keretek közé szorította, tehát a katonai számításokat nem igazán alakították az aktuális politikai helyzethez. Moltke stratégiája – a változtatások ellenére – a Schlieffen-tervből indult ki, teljesen új koncepcióval nem állt elő.

Mombauer véleménye szerint Moltke szakmai felkészültségben nem maradt el kortársaitól, összességében hasonló vonásokat mutatott, mint kollégái. Gondolkodására monarchista, nacionalista, idegenellenes, antiszemita nézetek hatottak; érdeklődést tanúsított a szociáldarwinizmus és a spiritualizmus iránt, ami kinevezésekor kifogásokért merült fel. Moltke átlátta a háborús pusztítás méreteit. Tudatában volt komoly felelősségének. Menesztése után mégis mindent elkövetett korábbi tekintélyének visszaszerzésére, utódja, Falkenhayn személye ellen még az uralkodónál is felemelte a szavát.

A szerző számos lényeges adalékkal szolgál a részletkérdések megértéséhez. Moltke megbízásával kapcsolatban például rámutat arra a sajátosságra, hogy II. Vilmos uralkodása alatt a különböző katonai intézmények jelentősége részben a vezető beosztást ellátó tiszt személyétől függően változott. Elődeitől, Schlieffentől és Walderseetől eltérően az éves hadgyakorlattól távol tudta tartani a laikus császárt, aki korábban tevékenyen, de kifogásolható módon vett részt a manőverek vezetésében. Ez a tény jól illusztrálja Moltke befolyását.

Mombauer röviden kitér a német és az osztrák–magyar vezérkar együttműködésére is. Az 1896 és 1908 közötti időszakban a kapcsolat gyakorlatilag a formalításokra korlátozódott, ugyanis a vezérkari főnökök óvakodtak megosztani egymással stratégiai elképzeléseiket annak ellenére, hogy az elkövetkezendő háborúban szövetségesként számítottak egymásra. Még a szorosabb összeköttetést kialakító Moltke idejében sem történtek lépések egyesített parancsnokság felállításának irányában.

A szerző röviden vázolta a Moltke szemlélete és Schlieffen taktikai felfogása közti különbséget. Schlieffen mindenképpen a megerősített „jobb szárnyon” akarta kierőszakolni a döntést, míg utódja rugalmasabban kívánta kezelni ezt a kérdést. Moltke engedélyezte a hadseregparancsnokok számára, hogy a hadművelet fő keretein belül önállóan határozzanak bizonyos kérdésekben, azonban kritikusai ennek jogosságát megkérdőjelezték. Mombauer álláspontja szerint Moltke szerepe inkább katonapolitikai téren jelentős, doktriner és közvetlen vezénylő tevékenysége ugyanis mindvégig korlátozott maradt.

A szerző kiemelte, hogy a háború nem volt elkerülhetetlen, és nem a körülmények szerencsétlen összefűzése folytán tört ki. A feldolgozás ezzel azokhoz a történeti munkákhoz csatlakozik, amelyek a személyes tényezők hatását vizsgálják, és a monográfia további kutatásokra ösztönöz a háború előtti évek döntéseivel kapcsolatban.

Raymond Carr, az Exeter University tiszteletbeli tagja a *The Spectator* 2001. június 9-i számában aprólékos kutatómunkával elkészített műnek nevezte a kötetet. Egyetértett a szerző megjegyzéseivel a katonai döntéshozatal légkörét és Moltke kinevezését illetően. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a monográfia figyelmet szentel Moltke személyes tragédiájának is.

Matthew Seligmann, a University of Northampton tanára, a Royal Historical Society tagja dicsérte a szerző témaválasztását, és számottevő tudományos eredménynek minősítette a könyvet, mert jelentős mennyiségű forrásanyag feldolgozásával előremutató gondolatokat tett közzé egy vitatott témában. Véleménye szerint Mombauer monográfiája bizonyítékaival érdemben hozzájárult Moltke döntéshozatalban betöltött szerepének tisztázásához, amely a történetírásban korábban kissé mellőzött kérdés volt. Seligmann fontos kutatási fejleménynek ítélte Moltke szakmai kétségeinek és a politikai vezetőkre gyakorolt befolyásának feltárását, továbbá a Schlieffen-tervvel kapcsolatban tanúsított hozzáállásának bemutatását. Meglátása szerint a szerző munkája további vizsgálatokat tett indokolttá az első világháború előtti időszak tárgykörében (*Reviews in History*, 2001. június).

John Lavalie, a Western New Mexico University tanársegéde, az American Historical Association és a Society for Military History szervezetek tagja kiemelte, hogy Mombauer nem Moltke rehabilitálására, hanem a kérdésnek az ismert prekonceptiótól független – inkább politikai, mint katonai természetű összefüggésben történő – tanulmányozására törekedett. Erre jó példát látott a Schlieffen utódlásának körülményeire vonatkozó magyarázatban. A szerzőhöz hasonlóan indokolhatónak tartotta a Schlieffen-terv módosítását, egyetértett a Moltke hozzáértését alátámasztó érveléssel, és elfogadta szemléletének leírását. Színvonalas munkának értékelte a kötetet, megjegyezte azonban, hogy Mombauer az eseménytörténeti háttérrel csak annyiban érintette, amennyiben az a gondolatmenet szempontjából lényeges volt. Így az első világháború történéseiben járatosabb érdeklődők számára néhol nehezebbé válhat az összefüggések teljes átlátása (*H-Net Reviews*, 2003. június).

Albert Nofi hadtörténész, a New York Military Affairs Symposium alapító tagja, jelenleg az Atlantic Research – Columbia University Press War and Society in East Central Europe 1740–1920 című sorozatának társszerkesztője elismerte a szerző véleményének megalapozottságát Moltke tulajdonságait és a császárra gyakorolt hatását illetően. Észrevétele szerint azonban a munkában részletesebben is megjelölhetők volna a Schlieffen-terv hiányosságai, illetve azok a Moltke által eszközölt változtatások, amelyek tulajdonképpen támogatták a „jobb szárnyat” (*The New York Military Affairs Symposium Newsletter*, Autumn 2002). Elfogadható Albert Nofi megjegyzése, ugyanakkor a szerző megjelenés előtt álló munkáiban feltételezhetően bővebben kitér majd a hiányolt részletekre, mind a szemben álló haderők összevetésére.

Összefoglalóan Annika Mombauer könyvéről elmondható: a munka fontos érdeme, hogy számos, a szerző elmondása szerint korábban feldolgozatlan elsődleges forrás mellett sok korabeli feljegyzés és naplórészlet segíti a gondolatmenetet. Az alkalmazott jegyzetapparátus látszólag megterhel néhány oldalt, ám pontos forrásmegjelölésekkel és lényeges magyarázatokkal kitűnően egészíti ki a főszöveget. Így a lábjegyzetek akár önmagukban is, a bibliográfiával együtt pedig különösen hasznos segítséget nyújtanak a témában érdekeltnek számára. A kötet tartalmazza például a német hadseregben 1918 előtt hatályos tiszti rendfokozatok és azok brit megfelelőinek felsorolását. A fényképek megfelelő illusztrációt nyújtanak az érintett személyekről, a térképek pedig annak ellenére elegendő eligazítást adnak a kifejtett részletek megértéséhez, hogy a könyv terjedelme talán továbbiakat is elbír volna. Emellett a kötet kedvező fogadtatásban részesült, ugyanis következtetéseivel egyrészt szükségessé tette bizonyos nézetek revidálását, másrészt megfelelő kiindulási alapot teremtett a további kutatások számára.

Takács Gyula

SIMÁNDI IRÉN MAGYARORSZÁG A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ HULLÁMHOSZ- SZÁN 1951–1956

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, 346 p.

Az egykori Szabad Európa Rádió magyar adásának első öt évéről írt könyvet Simándi Irén, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója. Részletesen, történelmi gondossággal tárja fel a rádió megalakulásának mozzanatait, visszanyúlva a SZEB (Szabad Európa Bizottság) 1949-es, New Yorkban történt bejegyzéséig. A rádióadó célja a szabad világtól vasfüggönnyel elzárt, szovjet fennhatóság alá tartozó rab népek felszabadítása volt. A szerkesztőségek, illetve stúdiók Nyugat-Németország amerikai övezetében, Münchenben kaptak helyet. (A Csehszlovákiába, Lengyelországba, Romániába és Bulgáriába sugárzott műsorokat is ugyanebben az épületben szerkesztették.) A rádió magyar osztályának első ünnepi adása 1951. október 6-án következett el, de műsorsugárzás már 1950 nyarától folyt egy, a görög partok mentén horgony-

zók hajóról. A könyv megírja azt is, mikor, hol, milyen hullámsávon, milyen teljesítménnyel működtek az adótoronyok, továbbá mikor, honnan zavarta a magyar politikai rendszer az adásokat.

Figyelmet érdemel a Szabad Európa Rádió megalakulásának, illetve megindulásának nyugat-németországi sajtóvisshangjáról szóló fejezet. Az idézett lapokból az derül ki, hogy az utca embere az amerikai tulajdonú rádióadó üzemeltetését egyrészt a német szuverenitás megsértésének vette, másrészt sérelmezte, hogy a SZER idegenből jött munkatársai rövid idő alatt lakáshoz jutottak, s élvezték mindazokat a kedvezményeket, amelyek a megszálló amerikaiakat is megillették. Az előbbieknél is bonyolultabb probléma volt az, hogy a SZER csehszlovák osztálya mélyen hallgatott a két és félmillió szudétánémetnek Csehszlovákiából való kitelepítéséről. A német közvélemény emiatt meglehetősen ellenszenvvel viseltetett az adó iránt. Nem tudhatta, mert nem tudatták vele, hogy az USA és a bonni kormány szerződést kötött arról, hogy a rádió nem veheti elő a nemzetiségi kérdéseket.

A szerző a Szabad Európa egyik szerkesztőjének, *Mikes Imrének*, rádiós nevén *Gallicusnak* a *Reflektor* című rovatában közvetített kommentárjaira támaszkodva mutatja be a rádió öt évének szellemiségét, a hallgatókra gyakorolt hatását, a hazai közvélemény alakításában játszott szerepét stb. Kivételt képeznek az '56-os forradalom és szabadságharc napjai: ebből az időszakból a *Reflektor* mellett még más szerkesztők kommentárjait is idézi a szerző. Kérdés, vajon helyes volt-e, hogy Simándi Irén egyetlen szerkesztőt ragad ki a rádió ismertetésére? Az egykori hallgatók szerint nem rossz e megoldás: a *Reflektor* témáit maga *Gallicus* olvasta fel, s e témák mindig időszzerűek, találók és változatosak voltak, emiatt szinte mindenkihez szóltak. A hallgatók többsége úgy érezte, hogy helyettük mondja el azt, amit akkoriban álmukban sem volt tanácsos kimondani. De egyéb titka is volt a *Reflektornak*: a kommentárok szerkezete, a klasszikus logikára épülő gondolatmenete, mondat szerkesztése, szókincse, stílusa, továbbá *Gallicus* sajátos, de nem magyartalan hangszólása igen vonzotta a hallgatókat. A példák százaiból egy-kettő: „...amikor a szélrózsa minden irányából összeverődünk a mikrofon előtt, (...) az első hónapokban (...) haza sem akartunk menni, ott veszkölködtünk éjszakákon át (...) a stúdiókban” – írta egy helyen *Mikes*, jól érzékeltetve egy ritka igények még ritkább képzővel ellátott alakjával a kivételes lélektani helyzetet. Szólin a *georgiai Néró* nevet kapta, *Rákosi Mátyás* pedig *hol testes deftedárnak*, *hol köpcös honvezérnek*, vagy – utalva *Rajk László* kivégzésére – *sanda mászársonak* nevezte. Egy-egy jól megválasztott szó vagy szókapcsolat nyomán a kulcsra zárt ajtó, csukott ablakok, behúzott spaletták mögé zárkózott hallgató máris benne volt a rétor keltette hangulatban. Elhangzott néhány olyan *Reflektor* is, amelyeket *Gallicus* írt ugyan, de szabadsága vagy betegsége miatt másvalaki olvasott fel: de akárki volt is az másvalaki, a megszokott hatás elmaradt.

Könyvében utal a szerző *Gallicus* indulatos, a szerkesztők többségétől eltérő hangnemére is, de azonnal hozzáteszi: „*intellektusa, felkészültsége és elkötelezett igazságérzete hitelesítette munkásságát*”. Ami az indulatos szót illeti, nem a legmegfelelőbb jelző. *Gallicus* kommentárjainak hangnemtől inkább a szenvedélyes, esetleg a hevületes szóval jellemezhetnénk. Egy elhivatott publicistából pedig olykor kibújnak efféle tulajdonságok, különösen akkor, amikor – *Mikes* szavaival – „*a rémuralom heveny évei peregtek, s a rendőrpincék mélyén és a bírói pulpitusok előtt megfojtódott a lelkiismeretek szabadsága*”.

Mikesnek természetesen előnyére vált, hogy amikor a rádióhoz került, majd harmincéves gyakorlat állt mögötte. Végigkalandozta, -nyomorogta Európát Brassótól Párizsig, életapasztalatot és életből-cselelet szedve össze. Erdélyi és partiumi pályája során beépítette szókincsébe az ott hallott szavakat, nyelvi fordulatokat. Mindezek hozzájárultak veleszületett irodalmi érzékéhez, sajtóságság nyelvvezetéséhez, gazdagítva a szerző által említett intellektusát és felkészültségét. (A *Reflektor*-rovat egyébként két hónap híján huszonöt évig élt, ezalatt mintegy hatezer, általában tízperces kommentár hangzott el.)

A szerző jó százötven oldalal el mutatja be, hogyan kommentálta *Gallicus* a magyar gazdaság és társadalom legkülönbébb ágazatait, az erőszakolt iparosítástól a személyi kultuszon át a politika és az egyház viszonyáig. További, majdnem száz oldal szól az 1956. október 23-án kitört forradalomról és szabadságharcról, a bukásról, a SZER elleni vizsgálatról és a hazai rendszer retorziójáról. Ennek a közel száz oldalnak egy része tartalmazza *Gallicus* mellett más szerkesztők kommentárjait is, főleg a forradalom és szabadságharc idejéből. A lapokon utalás történik a rádióban elhangzott egy-két hibás adatra, illetve téves következtetésre. Ezen nincs mit csodálkoznunk, ha figyelembe vesszük, hogy a szerkesztőség a gyorsan pergő eseményeket nem tudta követni, hiszen erre még a forradalom szabad magyar sajtója sem volt képes.

Az olvasót azonban annál inkább meglepi az a vizsgálat, amely a forradalom befejeztével a rádió ellen indult. A szerző több németországi lapból idéz, amelyek a SZER-t, illetve támogatóit teszik felelőssé a harcok kirobbanásáért és az áldozatokért, mondván, hogy a rádió a szabadságharcosokat „*felheccelte*”, illetve nem teljesítette a megígért fegyveres támogatást. A mind német, mind amerikai részről megejtett vizsgálatosorozat azonban bebizonyította, hogy a rádió fegyveres segítséget sosem ígért.

Azt mondják a könyvszerető emberek, hogy az a jó könyv, amely új, a szerző által le nem írt gondolatokat indít el az olvasóban. Ez az a pont, ahol az idősebb hallgatókban kérdés merül fel: vajon elhangzott-e túlzott biztatás, vagy könnyelmű ígélet a rádióban? S ha nem, miért felelnek mégis oly sokan e kérdésre *igen*nel? Nézzük csak, mi is történt október vége, a forradalom látszólagos győzelme után. Nagy Imre miniszterelnök november 1-jén átvette a külügyminiszeri tárcát, majd kinyilvánította Magyarország

semlegességét, ezután magához kérte Andropovot, a Szovjetunió nagykövetét, s közölte vele, hogy hiteles értesülései vannak újabb szovjet csapatok bevonulásáról. Követelte e csapatok kivonását, majd – még ugyanezen a napon – táviratot küldött Hammarskjöld ENSZ-főtitkárnak, amelyben az ENSZ-hez fordulva kérte az ország semlegességének védelme érdekében a négy nagyhatalom segítségét, valamint azt, hogy a világszervezet éppen megnyíló XI. ülésszaka tűzze napirendre a fentebbi ügyeket. A mindig reménykedő magyarok gondolatvilágában azonban átrendeződtek a napi hírcsokor egyébként vegyes szálai, valahogy így: *semlegesek vagyunk, jönnek az ENSZ-csapatok, az oroszoknak menniük kell!* Ne felejtjük el, hogy a győztes (vagy annak látszó) forradalom eufórikus hangulata még inkább kiszorította az emberekből a kételkedést. A nemzet hitt, hinni akart a jóban a tízévnyi embertelen diktatúra után. Közben elhangzottak ilyesféle mondatok a tengerentúlról: a Nyugat nem hagyja magára Magyarországot, meg hogy a *Nyugat nem feledkezik meg Magyarországról*. Ezek így, együtt formálódtak ígéretté, illetve olyasféle érzéssé, hogy a világ mellettünk áll, és megvédi, ha kell, fegyverrel is a kivívott szabadságunkat. Erre a reménység kovácsolta ígéretre – vagy ígézetre? – emlékeznek az egykori októberi ifjak, a mai hajlott hátú, bús magyarok.

Mikes Imre is megkapta a magáét. Menekülők sokasága, levelek tömege tette felelőssé emberéletek elvételeért. Pedig csak azt mondta a honi ifjaknak: *„Ne tedd le a fegyvert! (...) De a fegyvert, amelyet meg kell tartanod, csakis a forradalom ügyében használd fel!”* Érdekes, hogy a vádlók sosem kérdezték, vajon mit is mondhatott volna Gallicus ahelyett, amit mondott. Mi mást üzenhetett volna azon a mikrofonon át, amelyet a rab népek felszabadítása céljából hoztak létre? Hogy csillapítsatok le magatokat, s legyetek rabok továbbra is?

Elolvasva az utolsó, a retorzióról szóló lapokat, becsuktam a könyvet, s hagytam, hogy az olvasott sorok mozdítsák, élénkítsék a halvány emlékeket, csalogassák elő a sokáig titkon dédelgetett érzéseket. S azért-e, mert a könyv lényegében '56-nál ér véget, vagy azért, mert az idén a forradalom 50. évfordulóját ünnepeljük, egyszer csak eszembe jutott egy régi hang: egy interjú, amelyet a Szabad Európa készített Gallicusszal a 80. születésnapján, huszonhat évvel ezelőtt. Az egykori szerkesztő elmondta az interjúban, hogy egyszer azzal vádolta meg egy szintén emigrációban élő nevezetes kortársa, hogy megtorpant 1956-nál. Ő erre így felelt: *'56-nál megtorpanni azt jelenti: a magyar jövőndöben élni.*

Egy kiváló könyv által felidézett, megszívlelendő mondat.

Török András István

LÁSZLÓ KÜRTI YOUTH AND THE STATE IN HUNGARY. CAPITALISM, COMMUNISM AND CLASS

(Ifjúság és állam Magyarországon. Kapitalizmus, kommunizmus és osztály)

London – Sterling, Virginia, Pluto Press 2002. 296 p.

A hajdan „vörös” Csepelként elhíresült budapesti kerület – az ott élő munkások élettörténete, életmódja, illetve a kerület ipari fejlődése, urbanizációja kapcsán – mindig is a gyár- és vállalattörténeti, antropológiai kutatások fókuszában állt. Mindez érthetőnek tűnik, ha ismerjük, Csepel milyen kardinális változásokon ment keresztül a 20. század folyamán. Ugyanis „egyetlen” (a valóságban több gyáregységből álló mamutvállalatról beszélhetünk) vállalatkomplexum pusztá léte determinálta a Csepel-sziget északi felén koncentrálódó nagypár fejlődését és az ott élők életkörülményeit. A két világháború között, de főként az 1950 utáni erőltetett szocialista iparosítás idején a politika, illetve ideológia mindig is irányítani, uralni kívánta Budapest iparilag egyik legfejlettebb részét, beleértve annak társadalmát és az emberek gondolkodásmódját. Érdekfeszítő, színvonalas munkát vesz tehát kezébe az olvasó, amikor a politológus-történész Kürti László könyvének olvasásába kezd. Mint a cím is jelzi, a kötet célja az ifjúság és az állam sajátos kapcsolatrendszerének bemutatása, azon belül is az elmúlt hetven év magyar ifjúsági „mozgalmának”, az ifjúság sajátos helyzetének, mozgásterének, élet- és munkakörülményeinek elemzése. S ami a legfontosabb, annak bemutatása, hogyan változtak meg a fiatalok mindennapjai, életmódjuk és az őket meghatározó hatalmi viszonyok. Mindezek együttvéve mennyiben határozták meg életpályájukat, „karrierjüket”, társadalomba történő beilleszkedésüket, vagy akár kitörési lehetőségeiket.

Csepel mindig is vonzotta az írókat, utazókat, kutatókat és nem utolsósorban Kürti László könyvének célcsoportját: a munkásfiatalokat. Felemelkedési, kitörési lehetőséget kínált azok számára, akik jobb megélhetést, komfortot keresve vidékről, faluról költöztek Budapestre. Ennek a társadalmi rétegnek az életét az 1920-as évektől kezdve, az egymást követő politikai, gazdasági változások összefüggéseiben vizsgálja a szerző. Kürti egyik célja tehát, hogy nyomon kövesse a két világháború közötti parasztszármazású fiatalok munkássá válását, majd az állam és ifjúság kapcsolatát az államszocializmus időszakán keresztül egészen a kapitalizmus újjászerveződéséig, az 1990-es évekig. Ennek ellenére a szerző nem csak egy kerület helytörténeti elemzésébe kezd, témája sokkal szerteágazóbb: nem áll meg Csepel határainál, de mégis azon keresz-

tílt mutatja be a lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatokat, az ifjúság, ifjűmunkásság integrációját a társadalomba. Könyve, az 1980-as évek közepétől végzett antropológiai kutatásain alapszik, melyet még több alapos kutatás egészített ki az 1990-es évek folyamán. Mindezek mellett Kürti „szerencsésnek” mondhatta magát, hiszen egy olyan időszakban végezhetett kutatásokat (a Csepel Művekbe annak politikai-katonai jelentősége miatt még csak engedéllyel lehetett belépni egy kutatónak), amikor alapvető politikai-gazdasági-ideológiai korszakváltáson ment keresztül a magyar társadalom, a magyar munkásosztály és azon belül az ifjúság. Így az 1990-es években aktív szemlélője lehetett a rendszerváltozásból eredő mikrotársadalmi átrendeződéseknek.

Az ismertetés nem lenne teljes, ha nem említenénk meg a szerző által felhasznált forrás- és szakirodalmi bázist. A könyv erőssége, hogy rendkívül nagy forrás-, illetve adatbázisra támaszkodik, ami alatt vállalati statisztikák, demográfiai és a lakosság vallási-etnikai hovatartozását kimutató adatok értendők. Mindezt nagyon jól kiegészítik a termelési eredményekről készült jelentések, melyek hű képét adják a szocialista ipari és mezőgazdasági termelés ellentmondásosságának, valamint a brigádnaplók, a párt (MDP, MSZMP) és ifjúsági szervezeteinek (DISZ, KISZ) iratai. Mindezeket a szerző bőségesen felhasználja könyvében, akárcsak a munkások személyes visszaemlékezéseit, élménybeszámolóit, életút-interjúit. A tanulmány másik erősségét jelentik a fiatal munkások körében készített interjúk. Mindazonáltal nem elégséges, ha a kutatások során csak az átlagmunkásokat és azok mindennapjait vizsgáljuk. Kürti feljebb ment a vállalati hierarchiában: interjúalanyai között voltak gyárigazgatók, funkcionáriusok, KISZ-titkárok és szakszervezeti vezetők. A munkásokkal eltöltött idő, a terepmunka, a helyszínen végzett „kérdőzösködés” (adatgyűjtés) mindig is alapvető módszere a különféle antropológiai tanulmányoknak, még akkor is, ha az informátorok – adott esetben a munkások – néha furcsa szemmel néznek a kutatóra.

A bevezető részben azokat a dilemmákat tárja fel a szerző, melyek hazai és nemzetközi kontextusban a leginkább foglalkoztatták az antropológusokat, mint például a falusi-paraszti társadalom, a kisebbségek, a cigányság, a munkásvándorlás és az ifjúság beilleszkedése a társadalomba. Továbbá – nagyon tömören – a különböző: angolszász, észak-amerikai és kelet-európai módszereket képviselő antropológusok következtetéseit, eredményeit veti egybe. Csepel két világháború közötti és azt megelőző gazdasági-társadalmi folyamataira vonatkozóan elegendő szakirodalom állt rendelkezésre ahhoz, hogy az 1945 után lezajlott változások megértéséhez alapos bevezető fejezetet írasson belőle a szerző.

A könyvben szereplő fejezetek, azok sorrendje a témában járatan olvasó számára is jól érthetőek. Ebből következően a mű tartalma, mondanivalója is könnyebben eljut az olvasóhoz, hiszen a jó tagolt, alaposan átgondolt, az ifjúság, az állam és a munkásosztály kapcsolatrendszerében történeteket kronologikusan taglaló fejezetek mindig szorosan egymásra épülnek. Az elméleti és bevezető fejezetek után következő két fejezet időrendi sorrendben vizsgálja azon történelmi eseményeket, melyek alapvetően alakították és formálták Csepel társadalmi-gazdasági életét mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind a Horthy-korszak alatt. A könyv terjedelméhez képest csak rövid betekintést nyerhetünk az ipari forradalom által indukált nagyarányú iparosodásba, az első világháború okozta gazdasági megtorpanásba és az azt követő fellendülésbe. A negyedik és ötödik fejezet egy teljesen új korszak, a szocializmus magyarországi megteremtésének kísérletét követi nyomon, különös hangsúlyt helyezve Csepel és egy vállalat – az akkor már Rákosi Mátyás Műveknek nevezett gyár – sajátosságaira, illetve a fiatal munkások szocializációját alapvetően meghatározó hatalmi viszonyokra. A hatodik fejezet – több személyes visszaemlékezés segítségével – a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) sajátos politikai-szervezeti jellemvonásait elemzi. Azt vizsgálja, vajon a KISZ-tagok miképp látták saját tevékenységüket, vagyis azokat a programokat, amelyeket az állam a fiatalok számára előírt. A hetedik fejezet – az előzőhöz kapcsolódva – a fiatalok munkaidőn túli életével, szabadidős tevékenységével foglalkozik. A következő rész pedig az 1980-as évek végén végbement viharos változásokat elemzi, ezzel kerek egészzé formálva a korábbi fejezetekben leírtakat.

Kürti László könyve véleményem szerint kiváló ábrázolása annak, hogy az államhatalom miként alapozta meg és legitimálta uralmát az ifjúság felett, például a munkahelyeken érvényesülő politikai befolyással és tömegszervezetekbe tömörítéssel. Hozzájárul annak megértéséhez is, miként formálódott a fiatal ipari munkásság öntudata, politikai szocializációja.

Számunk szerzői

Bebesi György, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Czövek István, kandidátus, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

Guszarova, Tatyjana Pavlovna, egyetemi docens, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem

Kiss Anrás, tudományos segédmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Medusevszkij, Andrej Nyikolajevics, tudományos főmunkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történeti Intézete

V. Molnár László, kandidátus, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Rai Renáta, Ph.D, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

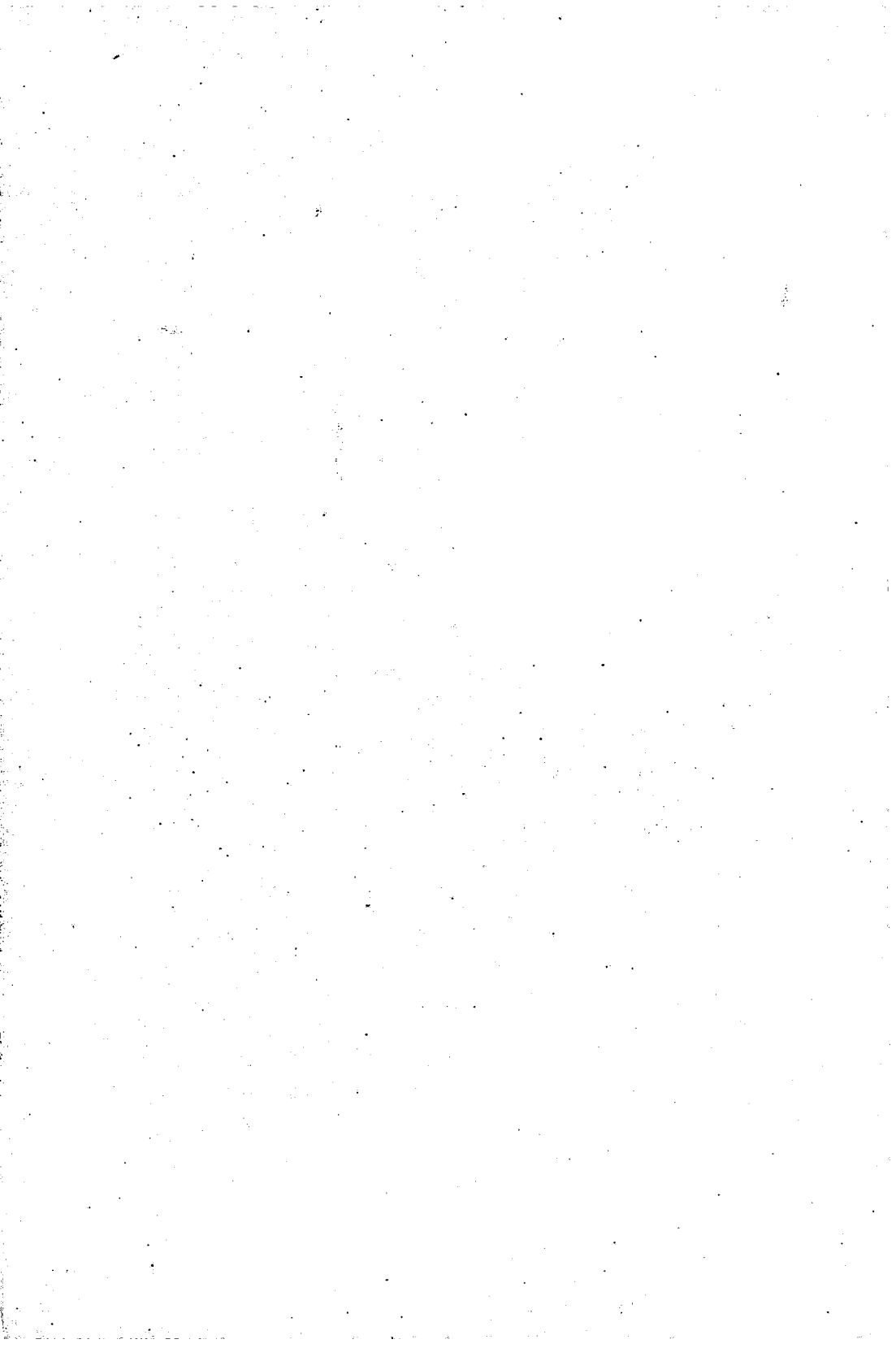
Somogyi Éva, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

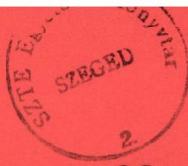
Szatmári Péter, kandidátus, egyetemi docens, ELTE

Takács Gyula, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Török András István, kutató, újságíró

Zarka Zsuzsanna, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

2007 JUN 06

57775
AF 622

VILÁGTÖRTÉNET

2006 ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Radó Bálint: A brit polgárháború kezdete egy skót szemével. Alexander Henderson két röpirata	3
Demeter Gábor: A nagyhatalmak és kisállamok játszmái a londoni békekonferencián 1913. február 4-ig	20
Pintér János Zsolt: Az Arany Horda és a Fekete-tenger	36
Nagy Kornél: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban	47
Farkas Ildikó: A magyar és a török–tatár népek turanizmusa	52
Blagoveszt Njagulov: Történetírás Bulgáriában a kontinuitás és a változás között	64
Penka Pejkovszka: Történeti hungarológia Bulgáriában a posztmodern korban	69
Iliana Marcseva: A bulgáriai szocializmus társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásai. Témák, problémák, kilátások	74

SZEMLE

A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában (Ism.: Kránicz Mónika Emese)	78
Christopher Breward – Edwina Ehrman – Caroline Evans: The London Look. Fashion from Street to Catwalk (Ism.: Simonovics Ildikó)	80
Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes: Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza (Ism.: N. Szabó József)	84
Edmund Makowski: Poznański czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL (Ism.: Mitrovits Miklós)	86

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A BRIT POLGÁRHÁBORÚ KEZDETE EGY SKÓT SZEMÉVEL

Alexander Henderson két röpirata

Az elmúlt évtizedek hivatalos magyar történetírása nem csupán azért volt igazságtalan a 17. századi brit köztörténettel szemben, mert a marxista „angol polgári forradalom” kifejezést sulykolta, hanem azért is, mert csak érintőlegesen emlegette az íreket és a skótokat, noha az előbbieknél különösen sok keresztet kellett hordozniuk. Helyénvaló volna Magyarországon is meggyökereztetnünk az angolszász historiográfiában ma már általánosan használt „polgárháború”, „a három királyság háborúja” és „a Brit-szigetek vallásháborúja” kifejezéseket.

Alexander Henderson (ca. 1583–1646) skót presbiteriánus lelkipásztor volt, aki számos alkalommal kivette a részét a nagypolitika alakításából is. Tanulmányomban két, a maga korában „bestsellernek” számító röpiratát kívánom görcső alá venni. Témabeli rokonságuk folytán kiváltképp indokolt a két mű egy cikkben belüli elemzése. Mindkettő megfelel G. Orwell meghatározásának, hogy a pamflet széles közönségnek szánt, rövid, polemizáló írat.¹ Céлом, hogy a polgárháború nem kizárólagosan angol szemszögből való láttatásához hozzájáruljak.

Miután a lelkész-politikus távolról sem jól ismert alakja a magyar történeti irodalomnak, John Coffey 2005-ben készített internetes életrajza alapján egy vázlatos pályaképet kell adnom az 1583 táján a skóciai Criech-ben, Fife grófságban született pamfletíróról. Henderson George Gladstones, St. Andrews érsekének pártfogoltjaként kezdetben a püspöki egyházszervezet lelkes híve volt. 1611-ben szentelték fel,² 1612 tavaszán az erősen anti-episzkopális érzelmű Leuchars-ban lett lelkész. Sok gyülekezeti tag tudni vélte, hogy egy Forganben tett látogatása során hallott prédikáció nyomán vált a presbiteriánus ügy támogatójává. Az igehirdetés alapja a János-evangélium 10, 1 verse volt, márpedig Leuchars-ban „rabló módjára” kellett annak idején bemászni a templomába, mivel a hívek bezárták előtte az ajtót. 1618-ban St. Andrews új érseke, John Spottiswoode, a presbiteriánusok nagy ellenlábasja a skót egyház, a *Kirk* Perth-ben tartott közgyűlésén (*General Assembly*) a még VI. (I.) Jakab király által kikényszeríteni kívánt „katolikus ízü” ún. perth-i artikulusoknak akart érvényt szerezni. Ekkor már Henderson és az élemedett korú William Scot lelkészek az érsek ellenzéki vezető alakjai voltak.³

Az itt csak röviden érínthető 1637–1638-as „szövetségi forradalom” („*covenanter revolution*”)⁴ Hendersont váltakozva főleg Edinburgh-ban és Glasgow-ban találta. 1637. december 6-án az I. Károly-féle elhíresült imakönyv elleni demonstráció gyanánt a fővárosban négy „tábla” alakult, a nemesség, a gentry, a polgárság és a lelkészek képviselőitében. Az ötödik „táblát” illette az egyeztetés és a döntéshozatal joga. Henderson ezen ötödik tábla tagja volt. 1638. február 23-án Henderson és Archibald Johnston of Wariston azt a megbízatást kapták, hogy a híres *National Covenant*-et megfogalmazzák. Ezt február 28-án a régi ferences templom helyén 1620 karácsonyára felépült protestáns templomban (*Greyfriars*) aláírták a jelenlévők, Henderson bevezető fohászát követve.⁵

Henderson az episzkopális érzelmű St. Andrews-ban és Perth-ben is híveket szerzett a fent említett *Covenant* ügyének, 1638 júniusában pedig egyik fő tárgyalópartnere volt Károly király megbízottjának, Hamilton márkinak.⁶ A *General Assembly*

1618 után húsz esztendővel, 1638. november 21-én Glasgow-ban ült össze először. Hamilton távozása után decemberben a *General Assembly* Henderson hathatós közreműködésével eltörölte a perth-i cikkelyeket, a püspöki rendszert, elítélte az arminianizmust⁷ és letette az összes püspököt. Canterbury-ben William Laud⁸ ekkor gyűlölte meg igazán Henderson nevét.⁹

Henderson 1639 januárjában otthagyván hosszú leuchars-i szolgálatát, Edingburgh főtemplomának (*High Kirk*) vezető lelkésze lett. Ekkor írta az általam vizsgálandó „*A Skót Királyság Nemeseinek, Báróinak, Polgárainak, Lelkészeinek és Közrendűinek Tiltakozása, Cáfolván az ő és eljárásuk bűnösségét, amellyel vádolja őket a legutóbbi, 1639. február 27-én Angliában kiadott Nyilatkozat*” című¹⁰ munkáját, amelyet széles körben terjesztettek Angliában, sokakban a skót „covenanterek” iránti rokonszenvet ébresztve.¹¹

1639. augusztus legvégén az edinburgh-i parlament előtt hirdetett ígét, 1640 januárjában az edinburgh-i egyetem rektorává választották. Haláláig évente újraválasztották erre a tisztségre, s az egyetem anyagi és tudományos gyarapodásához jelentős mértékben hozzájárult.¹² Az Aberdeenben tartott *Kirk*-közgyűlésen nem vett részt, mivel a skót hadsereget kísérte „a püspök második háborújába”. (Miután a skót presbiteriánusok az episzkopális egyházi hierarchiát, a püspöki rendszert kívánták végérvényesen eltörölni, elsődlegesen St. Andrews érsekének és a többi püspöknek „zsarnoki uralma” ellen vívott harcnak állították be a háborújuk különböző szakaszait.) Ehhez az időszakhoz kötődik az e cikkben szintén tárgyalni kívánt „*Tiltakozás a Skót Királyság Rendjeinek részéről április 16-án Anglia Parlamentjének a Jelen Bajokat Érintően*” című röpirata is.¹³

Miután a skótok Newcastle-be bevonultak, Henderson a riponi békekötéshez vezető tárgyalások egyik kulcsszereplője volt.¹⁴ 1640 novemberében Henderson őt társával Londonba utazott azzal a nyilvánvaló céllal, hogy prédikációikkal szimpátiát váltsanak ki az angolokban a skótok sorsa iránt. Mivel egy pamfletet és egy „deklarációt” is írt londoni tartózkodása során, védelmébe véve a főpapság befolyása elleni skót fegyverfogást,¹⁵ kivívta a király haragját. Henderson még további három presbiteriánus szellemiségű röpiratot fogalmazott Londonban, majd 1641 júliusában visszatért szülőhazájába. Augusztus 14-én I. Károly megérkezett Edinburgh-ba. Hendersont királyi káplánná és a Holyrood Palota főesperesévé nevezték ki. Ezúttal több ígéhirdetésével újból elnyerte az uralkodó tetszését. 1643 februárjában Oxfordban járt, a skót-angol presbiteriánus szellemi egység ügyét előmozdítandó, de nem sok sikerrel. Májusban visszatért Skóciába, a híres Montrose grófját igyekezett meggyőzni arról, hogy ne szakítson a „covenanterekkel”. Henderson ezúttal sem ért el eredményt.

Az ún. *Ünnepélyes Liga és Szövetség (Solemn League and Covenant)*, amelyet Henderson és Wariston vetettek papírra a skót-angol vallási unió érdekében, kezdetben kedvező fogadtatásra talált. Henderson december 27-én már a *House of Commons*-ban prédikált a „pápista babonák” ellen. Megjegyzendő, ezek közé sorolta Kálvin személyes meggyőződésének megfelelően a karácsony időhöz kötött ünneplését is. Másrészt az egyre erősödő independens (kongregacionalista) irányzatot szektának minősítette – ismét csak kálvini szellemben –, és azt a leghatározottabban elítélte.

1645 januárjában Uxbridge-ben találjuk a neves lelkészt, ahol a királlyal való tárgyalásokon vett részt. Ezek sikertelenek maradtak, mivel a royalisták a püspöki rendszerhez ragaszkodtak. 1645-ben Skócia és London között ingázott Henderson. Amikor 1646 májusában I. Károly király megadta magát a skótoknak, Hendersont Newcastle-be küldték, hogy rávegye az uralkodót a *Solemn League and Covenant*

elfogadására. Károly készségesnek mutatkozott a Hendersonnal való eszmecserékre, s összesen öt levelet írt neki, míg Henderson hármat a királynak. Ezt a levélváltást már 1836-ban kiadták Edinburghban.¹⁶ Végül a király a püspöki egyházszervezet kérdésében hajthatatlan maradt, Henderson egészségi állapota pedig egyre rosszabbodott. 1646. augusztus 19-én hunyt el Edinburghban. Nem meglepő, hogy őt is a középkori ferences templom (*Greyfriars*) helyére épült, a reformáció után elsőként felszentelt protestáns templom cintermébe temették.¹⁷

1639. évi röpiratát Henderson saját korának, a konfesszionális ortodoxiák időszakának aligha meglepő felütésével kezdi művét. Isten magasságos tervei nem kifürkészhetők, de kinyilatkoztatta akaratát. Ez jó alapot ad a feltételezésre, hogy „az Úr nagy dolgokat tervez végrehajtani a földön”.¹⁸ Figyelembe kell vennünk, milyen jeleit látja az isteni terveknek. Úgy érvel, hogy a többi reformált egyháznak nyújtott kehely most Skóciára vár.¹⁹ Egyértelműen a Jézusnak az Atyaistentől készített Olajfák-hegyi keserű pohárról van szó, ezt minden pamfletolvasó azonnal érthette. Ez jól példázza a Glenn Burgess által megkülönböztetett kora újkori politikai nyelvezetek közül a teológiai, amelynek Burgess szerint a közérthetőség volt a legfőbb előnye.²⁰ Nem a hittudomány akadémikus, elvont nyelvét jelentette, hanem a szószékről történő igehirdetéssel való rokonságot. Mindenki számára ismerősen csengett. Hozzátehetjük, így nyilván a pamfletírók is szívesen felhasználták.

A röpirat alaptémája: a *Kirk* kegyes választ várt legutóbbi – és minden egyes – *supplicatio*-járá. Ehelyett az adott év, 1639. február 27-én, amint arra a pamflet alcíme is utal, a király elítélte a *Kirk* remonstránsait, az irat templomokban való felolvasását is kötelezővé téve. Henderson a királyi elítélést olyan iratnak nevezi, amely semminemű új, addig megválaszolatlan vádat nem tud ellenük előhozni. A régi vádatkat öfelsege megbízottjai révén már részletesen cáfolták, de most ezen irat arra vállalkozik, hogy újfent tisztázza a skót egyház híveinek álláspontját, tiszta szándékát.

Alexander Henderson rezignáltan leszögezi: semmilyen hiteles tájékoztatás nem várható a „prelátusoktól, apródjaiktól és élősködőiktől”. Különös csengésű mifelénk a vallási köntösre és társaira való utalás, mindenesetre a lelkész ekképp ír: teljesen hamis az az állítás, hogy lázadók módjára „Öfelsege királyi hatalmát fel akarjuk forgatni a vallás ürügye alatt”. Ekkor jön elő elsőként a pamflet legfontosabb üzenete: csakis „hitvallásunkat és nemzeti szövetségünket” (*Covenant*) védelmezzük. Ebből következik, hogy a hírhedtté vált, arminianus szellemiségű szertartáskönyv és a püspöki kormányzás visszautasítása elengedhetetlen, mert ezek felforgatják „Isten tiszteltét és az egyház fegyelmét”. A szerző siet aláhúzni: mindez semmiképp nem jelentheti a királyi hatalom elleni lázadást. Majd folytatja: „Az igaz királyi hatalom pillérei a vallás és az igazságosság, amelyet eskünkkel megerősítve mindig is igyekeztünk támogatni, s bizonyosak vagyunk afelől, hogy amennyiben ezeket békében hagyják, látható lesz az egész világ előtt, mennyire támasztékai Öfelsege trónusának.”²¹

Henderson visszautasítja, hogy a skót „covenanterek” „áruló, perverz, lázadó és ellenséges” erők volnának, amint azt is, hogy a *Covenant* az Isten felkentje (a szertartás közismerten az Ószövetségre megy vissza) elleni összeesküvés, céljuk pedig „Anglia jó alattvalóinak leigázása”. Ezután ismételten cáfolatát adja lázadó mivoltuknak: „Isten látja a szívünket”, a királyt a „covenanterek” úgy tisztelhetik csak, ha bárminemű lázadást elvetnek. Ugyanakkor „ellentámadásba” megy át, kifejtve, hogy a „canterburyánusok” egyoldalú tájékoztatása az uralkodót teljesen félrevezeti. Hasonlata szerint így felborul az állam hajója, s vele együtt a kormányos, a Laud-féle frakció által oly álságosan emlegetett király is.

A „visszavágás” része az is, hogy rátér saját sérelmeik (a korban visszatérően a „*grievances*” szót használták) felsorolására: főpapjaik felbolygatják az istentiszteleti rendet, a *Kirk* rendjét, a tanítást tévelygéssé alakítják, püspöki zsarnokságot vezetnek be, emberi kitalálásokkal kívánják helyettesíteni Isten ígétjét, mindezekon túl pedig az állam legfőbb irányító szerveit kisajátítják. Mindennek céljából „megalkottak egy szertartáskönyvet, hogy azt a királyság minden templomában használják mint Isten nyilvános tiszteletének egyedüli formáját”. Ezen ágendás- és imakönyv ellen senki nem szólhat, aki mégis megteszi, azonnal elveszti lelkészi állását. A püspökök ellen sem emelhet senki szót.²²

A lelkész érvelésének egyik jól megfigyelhető motívuma, hogy kiemeli, minden törvényes és rendes utat végigjártak. A röpirat címében is szereplő „nemesek, bárók, polgárok, lelkészek és közrendűek” alázattal kérelmezték „Öfelsége Tanácsának Lordjait”, hogy kérvényüket terjesszék a király elé, azonban semminemű érdemleges válasz nem érkezett, csak az egyébként teljesen békés gyűlés, a *General Assembly* határozott elítélése. Ezért a kérvényezők eltökélték, hogy megújítják Istennek és Istennel kötött ünnepélyes „nemzeti esküjüket és Szövetségüket”, amint folytatni fogják buzgó imáikat is, és újabb kérvényt intéznek a királyhoz, hogy engedélyezni kegyeskedjék a *General Assembly*-t és a parlamentet Skóciában. Ezek a fórumok a sérelmek orvoslásának szokásos helyei.²³

Röviden ki kell térnem a kálvinista „*covenant theology*” másik elemére, amelyet viszont már a skót presbiteriánusok is magukénak éreztek. Azt olvastuk, hogy megújítják Istennek és Istennel kötött szövetségüket. A *Vindiciae, contra tryannos* című hugenotta ellenállás-elméleti írás a legjobb példája annak, hogy a kálvini szövetségi teológia megértéséhez nevéhez illően nem a szerződés, hanem a szövetség a kulcs. Isten szerepe a *stipulatio*, kezdeményezésére a fejedelem ígéretet tesz az igaz vallás feletti örökösre. Az alattvalók, akiket királyukhoz hasonlóan egy másik, külön szövetség köt Istenhez, szintén megígérik, hogy az igaz („kálvinista”) vallásban maradnak. A *Vindiciae* ezt ahhoz hasonlítja, amikor a hitelező kezes állítását követeli. Legyen bár az uralkodó vagy a nép az a fél, amelyik ígéretét szegi, az ezzel járó következményeket a másik félnek is viselnie kell. A királyt és népét mindenekelőtt az köti össze, hogy mindkettő szövetségre lépett a Mindenhatóval, akinek egyszerre felelősek ugyanazért. Emellett a fejedelem közvetlenül is megígéri népének az Isten törvényeinek megtartását. Alattvalói (*subjecti*) neki azt ígérik, hogy amíg az isteni törvények szerint jár el, engedelmeskednek.²⁴ Mindebből könnyűszerrel levezethető volt az uralkodónak való ellenállás.

Henderson aligha tévesztette szem elől ezt a kálvini-kálvinista szövetségelméletet és ennek implikációit. Ezért is írhatta közvetlen folytatásként, hogy amikor számtalan petíciójuk hatására öfelsége küldöttje jelenlétében, királyi engedéllyel a *General Assembly* összeülhetett, akkor sem tárgyalhatták sérelmeiket szabadon, ahogy azt „Krisztus megengedte”. Érdekes ez a „*which was warranted by Christ*” kitétel. A Szentírásból nehezen vezethető le ilyesmi, hacsak nem az apostoli testületnek az iskarióti Júdás árulása utáni kiegészítésére gondolunk. A feloldást abban látom, hogy Henderson a krisztusi jóváhagyás után így folytatja: „és ahogy azt a közjó (*public weale*) előírja”.²⁵ Ez már bevallva, bevallatlanul is a *lex naturalis* szférája! A Bibliából nagyon is következik a fejedelemnek az a kötelezettsége, hogy a közjót szolgálja. Sőt, biblikus alapon érvelhetünk általában a közjó mellett. A Henderson által említett „*publick weale*”, mely a *res publica* fordítása, gondolatilag rímel a „*common weale*”, „*commonweal(e)*”, „*commonwealth*” szavakra. Az utóbbi közismerten a 17. század

közepének brit politikai válsága, a köztársaság idején jelenik meg. A Kantorowicz által kifejtett, a király két teste koncepcióból következő „*body politic*” („*corpus politicum*”) mellett éppen a „*commonwealth*” jelölte a 17. században angolul az államot,²⁶ nem csupán a szintén használatos „*state*” szó, amelynek leszármazási tábláját a legtöbb európai nyelvben Paczolaty Péter vezeti végig.²⁷

Henderson azt írja tehát, amikor a *General Assembly* végre összeülhetett, nem tárgyalhatott szabadon, sőt „azóta hadakkal és Angliából ellenséges invázióval fenyegetnek bennünket”. Itt jelenik meg elsőként a később még többször előforduló „törvényes és szükséges védelem” kifejezés („*lawfull and necessarie defence*”). A szerző siet hozzáfűzni: „messze vagyunk attól, hogy rátámadjunk szomszédainkra vagy ártunk nekik”. Ugyanakkor kézenfekvő, amennyiben a gonosz tanácsadók cselszövésére (!) a király nem védelmezi népét, a politikai közösségnek önmagát kell megvédenie. Ez a tomista gondolatmenet protestáns adaptációja. Az államnak, a politikai közösségnek van egyfajta teleológiai szerepe, elidegeníthetetlen joga, hogy önnön magát megvédelmezze. A tomisták ezt úgy fogalmazták meg, hogy *ex vi iuris naturalis* megilleti az államot az önvédelem joga éppúgy, mint az egyént is.

Alexander Henderson sorra cáfolja a „covenanterek” ellen felhozott „aljas” vádakát: kifejti, hogy sosem lázadtak a királyi hatalom ellen, éppen ellenkezőleg! Tisztelettel említi „Öfelsége szent személyét”.²⁸ Kálvin, Béza, az angol Peter Martyr és a skót John Knox is azt vallották, hogy istentelen parancsot nem szabad végrehajtani.²⁹

A lelkész a „canterburyánusok” azon állítására, hogy állami jóváhagyás nélkül semmilyen egyházi szerződés vagy szövetség nem érvényes, azt írja, hogy ezt az erastiánus (bár nem használja a korban közkedvelt elnevezést) álláspontot már oly sok egyházi és világi szerző cáfolta, hogy felesleges kitérnie erre.³⁰ Erastus Tamásról (1523–1583) Szántó György Tibor emlékezik meg.³¹ Ennek az Angliában hivatalosan 1534-től (*Act of Supremacy*) létező államegyházi berendezkedésnek ellenpontjaként az ultramontán katolicizmust nevezhetnénk.

Henderson egyértelműen tagadja, hogy az általa ismert skót *Kirk*-tagok közül bárki is visszaautásította volna, hogy letegye az alattvalói hűségesküt.³² Kiemelendő, hogy a természetesen protestáns származás szerinti ötödik parancsolatból eleve fakad az uralkodó iránti köteles hűség. A 16–17. században ezt a parancsolatot tágan értelmezték, s egyáltalán nem csupán a vér szerinti szülőknek köteleesen kijáró tiszteletet értették rajta, hanem a szolgák és szolgálók, valamint az uralkodó, az állami felsőség iránti tiszteletet és engedelmességet is. G. J. Schochet Luthert és Kálvint említi, akik ugyanígy vélekedtek e parancsolatról, továbbá a puritán lelkészek többségét.³³

Más kérdés, hogy biblikus, összkeresztény szellemben „figyelmezteti” az uralkodót: a hit tisztaságára saját *regnum*-ában elsődlegesen neki kell ügyelnie, s Isten az ítéletnapon ezt számon kéri rajta. A Walter Ullmann által petrinológiának elnevezett teokratikus pápai érvrendszerben ugyanúgy ez az elsődleges céltételezési feladata a keresztény fejedelemségnek, mint a protestáns gondolkodásban.³⁴ Amennyiben ez így van, a maga által egyedül helyes ecclesiológiájának tartott *Kirk*-ben látott „újítások” miatt joggal borzad el Henderson, állítva, hogy a vallásban való újítás minden más újításnál iszonyatosabb. A „*service-book*”-ról azt írja, hogy az „*innovation of religion*”. Büszkén említi, a *Church of Scotland* nem *tabula rasa*, létezik a *Kirk* által elfogadott istentiszteleti rend.³⁵ Eszerint rendbontásnak számít minden újítás.

Feltétlenül szükséges röviden elidőznünk az „*innovation*” szónál. A „*reformation*” elnevezés az őseredeti – vallási értelemben vehetjük úgy is, hogy orto-

dox, igaz hitű – lényeg megőrzését, sőt leginkább annak megerősítését jelentette. A reformátorok éppen ezért tiltakoztak a „hitűjítő” kifejezés ellen. A reformáció nem „hitűjítás” az ő szemükben, hanem hitmegújítás. Nem áll ez a protestáns reformációs igény messze a katolikus reform(áció), megújulás azon ősi alapelvétől, hogy „*Ecclesia semper reformanda*”. Ezzel szemben az „*innovation*” („újítás”), „*novelty*” vagy „*noueltie*” („újdonság”) szavak a lényeg elvesztését implikálták, mindenképp negatív, pejoratív tartalmat hordoztak. (VI.) I. Jakab skót–angol király 1604-ben Londonban elmondott parlamenti beszédében éles hangon ítélte el az újdonságokra fogékonyakat, de főként a „Kiválás pártütő felforgatóit és az állam Rendbontóit” („*factionous stirrers of Sedition, and Perturbers of the common wealth*”).³⁶ Mindezek a szavak és származékaik I. Károly *Eikon Basiliké*-jében is felbukkannak.³⁷ A saját „canterburyánus” részérdekeiket gátlástalanul hajszolókról írt bírálatot Alexander Henderson is az „*innovation*” szóval. A „frakció” és „újítás” kifejezéseknél keresve sem találhatnánk a korban rosszabb csengésűeket.

Azt azonban öntudatosan elveti, hogy *Covenant*-jük révén hazaárulók volnának, továbbá ezáltal bárminemű világi, főleg királyi hatalmat akarnának maguknak vindikálni. Érthetően sérelmezi viszont, hogy Canterbury-ben azt vallják, a királyi hatalom csak abban az esetben állítható vissza jogaiba Skóciában, ha fegyveresen támadnak az északi királyságra. Márpedig az ágendás könyvet „az Assembly tévedésektől, babonáktól, bálványimádástól és keresztyénietlen zsarnokságtól hemzsegőnek nyilvánította”. Itt következik Henderson „huszárvágása”: ha ezt aláírjuk, ha ehhez hozzájárulunk, a mi lelki üdvünkért felelősséggel tartozó szeretett uralkodó „mennybe jutását” veszélyeztetjük! Ezen döbbenetes érvet kiegészíti még azzal, hogy ekképp megnehezítenék a királyné áttérését, a *Covenant* híveinek szemében nyilván a francia Henrietta Mária megtérését az igaz – nem „pápista” – hitre. Ráadásul az összes, a *Kirk* tagjainak békéjéért imádkozó testvéregyházat megsértenék. A legfontosabb pedig, hogy aláírásukkal saját üdvösségük is végveszélybe kerülne, gyermekeikre iszonyú örökséget hagynának, gátolnák a „Seregek Urának” munkáját, Krisztust megfosztanák bírói és királyi hatalmától, végül pedig ellenszegülnének a Szentléleknek.³⁸ Ez utóbbi a teológiában az igazi halálos bűn, mely nem bocsáttatik meg sem ezen, sem a másvilágon,³⁹ éppen ezért Henderson kijelenti: legyen átkozott mindaz, aki az Igét megveti és a velük barátságos angolok ellen hadba vonulna, hacsak nem a skótok vallásának, szabadságainak és életének védelmezésére.⁴⁰

Ezen a ponton szükségesnek érzi a különbségtételt zsarnok és nem zsarnok között. Létezik „Király, aki Királyságában lakik, és fülét mindkét párt előtt nyitva tartván, helyesen tájékozódik”. Létezik „Király, távol tőlünk, más királyságban, aki csak az egyik félre hallgat, és így félrevezettetik ellenlábasaink által”. Újabb „királytípus”, amelyik a királyságot védelmezi a lázadókkal szemben. Megint más az az uralkodó, aki ügyet sem vet hű alattvalói alázatos kérvényeire, sőt hadakat indít ellenük. Van király, aki ellensége saját és népe vallásának, s csak saját kedvét keresi. Végezetül van a „mi királyunk”, aki velünk együtt ugyanazt a vallást örömmel vallja, ragaszkodik atyja jó példájához és saját esküjéhez, miszerint megvédi alattvalói életét, vallását, szabadságát és törvényeit.⁴¹

Kulcsfontosságú mondatot ír le Henderson a következőkben, amennyiben úgy nyilatkoztak, hogy királyukhoz a skót presbiteriánusokat „természetes és hűséges szeretet” („*naturall and loyall affection*”) fűzi. Ezzel összhangban állítja: legnagyobb fájdalmuk, hogy „Őfelsége királyi Nevével oly messzemenően visszaélnék a gonosz emberek”.⁴² Semmiféle álszentséget nem szabad itt feltételeznünk, Henderson valóban

mélyen tisztelte uralkodóját, s éppoly mélyen vetette meg a „canterburyi frakciót”. Az érdekes azonban a „természetes” szeretet. Ez megint a *ius naturale* szférája. A „természetes” szó a „*nascor, nascere*”, azaz „szülni” igéből származik: „*naturalis*”. Guenée megállapítása, hogy „a késő középkori európai államok többségének ereje abból adódott, hogy lakosaik számára természetesnek tűntek”.⁴³ Természetes alattvalók azok voltak, akik az adott *regnum*-ba beleszülettek. Ennek következtében – ahogy Henderson fenti kifejezéséből is kitérünk – a *rex*-hez hűséges, iránta engedelmes alattvalóknak kellett lenniük, hiszen a királyságba mint országba éppúgy beleszülettek, mint a király a királyságba annak területi jellegét és *officium*-át tekintve egyaránt. Tomista alapon – ettől főleg a 17. században a protestáns teoretikusok sem féltek már – a természet törvénye mindenki számára előírja, hogy lojális legyen a *communitas perfectissima*, az állam és annak kormányzó uralkodója iránt. Ezt vallja Alexander Henderson is.

A röpirat írójának érvelése szerint a gonosz tanácsadók ármánykodása folytán „ez a Sziget, amely oly hosszan élvezte a béke áldását, véres mezővé és közös ellenségeink zsákmányává változott”.⁴⁴ A „közös ellenség” nyilván a laudianus párt, angolok és skótok számára egyformán. Az a gondolat, hogy a belülről gyenge, széthúzó ország a külső ellenség könnyű prédája, a 16. századi, elsődlegesen angol politikai gondolkodás egyik alaphangja volt. Vérbeli abszolutista gondolatot a 16. század Angliájában aligha találunk, de mindenképpen jelen van a politikai felsőség iránti engedelmesség, a jól kormányzott és rendezett állapotú királyság („*well-settled monarchy*”, *république bien ordonnée*) gondolata. Ez köszön most vissza a 17. századi skót Henderson írásában azzal a jelentős eltéréssel, hogy ő éppen az ellenállást igyekszik igazolni, míg a 16. századi angol politikai gondolkodók ezt tiltották, ha nem is abszolutista alapon.

A legutolsó bekezdésben a fentieknek megfelelően „az Úr munkájának” nevezi önvédelmüket, fegyverfogásukat. Ismét költői és egyben felháborodott a kérdés-özön. Ne lenne törvényes az önvédelem? Nincs joga a skótoknak megelőzni vagy visszaverni ádáz ellenségeik csapásait? Nem lehet kivenni a fegyvert azok kezéből, akik arcátlanul a királyt saját alattvalói ellen indítják hadba? Nem biztonságosabb mind a király, mind a királyság számára a védekező háború, melyben csatában legyőzik az ellenséget? Mintha Panormitanus „*vim vi repellere licet*” tételét. Henderson nem riadt vissza akár a katolikus kánonjogból meríteni érveit. Hivatkozik is a természeti és a tételes törvényekre összesen nyolcsornyi latin idézettel, amely keretet ad érveinek. Az idézet így kezdődik: „*ad defensionem sufficit, quod praecedat offensa vel justus timor offensae*”.⁴⁵

Mielőtt a zárósort leírná Henderson, hogy ti. „Javítva a generall Assembly által, Mr. A. Jhonston Clark révén, Edinb., 1639. március 22-én”, egy inkább fenyegetően hangzó, bár – kétségünk nem férhet hozzá – kegyesnek szánt mondatot is beiktat. Eszerint a „covenanterek” kérik Istent, hogy a fegyverek eldobása mielőbb bekövetkezhessék, mielőtt még „a gyógyíthatatlan szakadásra” sor kerülne.⁴⁶

Ezt a „gyógyíthatatlan szakadástól” való félelmet Alexander Henderson másikként, általam vizsgálándó röpirata alaphangjának nevezhetjük. Említettem, hogy ez a mű akkor született, amikor a skót hadakat „a püspökök második háborújába” kísérte. Amint a már tárgyalt pamflet esetében, itt sem árulja el Henderson szerzőségét. Ez ismételtelen egyezik G. Orwell már idézett műfaji besorolásával, amelyből ezúttal azt emelem ki, hogy a pamfletek szerzői előszeretettel maradtak névtelenek, ezáltal is növelni kívánván írásuk népszerűségét.⁴⁷ Amíg azonban az eddig nagyító alá vett „Remonstrancia” pontos kiadási helye, ideje és kiadója beazonosítható volt (Edin-

burgh, James Bryson nyomdájára, 1639-ben), a most „terítékre kerülő” röpiratról ez nem mondható el. A munka teljes címét már említettem; röviden „*Tiltakozás*”-ként utalok rá a továbbiakban. A cím egyértelműen árulkodik arról, hogy kikhez, milyen fórumhoz fordulnak segítségért a skót presbiteriánusok.

Ezzel tökéletes összhangban áll a mintegy „programadónak” szánt bevezető mondat: ebben csupa nagybetűvel szereplő „SZIGET” („ILE”) szót találunk. Kétség nem fér a folytatáshoz: a Jakab király által is előszeretettel emlegetett földrajzi-vallási-kulturális egységet képező szigetország egészéről van szó.⁴⁸ Isten legnagyobb áldása elsősorban természetesen a közös angol-skót „Keresztyén Hit” (nyilván reformált változatában), másodsorban „a két Királyság Uniója, egy Fő alatt”. Az egység ráadásul – teszi hozzá Henderson – a vallás tisztasága mellett és vérontás nélkül ment végbe, ez a Mindenható különös kegyelme. Miközben egész Európa vérben fürdött, a „Szigeten” béke honolt, és a bőség áldását élvezték az emberek. Sajnos – bár az ellenség és „a szomszédos Államok” emiatt egyaránt irigyleték az 1603 óta perszonális unióban álló két országot – sem Skócia, sem Anglia nem használta ki okosan a „ritka mennyei áldást”.⁴⁹ Mivel ebben az 1640-ben írt pamfletben Henderson jelentős részben ismétli az előző esztendőben írt és közzétett másik röpirat gondolatmenetét, felesleges volna megismételni. Igyekszem csak röviden utalni a Henderson által használt képekre. Emellett természetesen kitérek majd az új gondolatokra is.

Egyszóval az „irigység”, az „istentelen emberek” és a testvérháborút szítók, az „éket verők” („*men of separation*”) a zsákmány reményében „a Királyt elválasztják népétől”. Egyértelmű, hogy itt is a főpapok bitorló hatalmáról van szó.⁵⁰ Céljuk – íme az előző röpirat fő mondanója – „a Vallás megváltoztatása” és az „Állam kormányzatának felforgatása”. Nem véletlenül következik itt az, hogy a „természetes” – láttuk, fordíthatjuk születettnek is – fejedelem elsődleges kötelessége „a Vallás tisztasága felett örökölni”, csak másodlagos feladata az istenfélő kormányzás. Márpedig, ismétli a szerző, az uralkodó engedi néhány ember „trónbitorlását”. Ez, jegyezzük meg, az *Act of Supremacy*-val is ellenkezik. Nem nehéz kitalálnunk, kire gondol, amikor „különösen képpen egy Főpapot” említ, egyelőre név nélkül. A petíciók süket fülekre találnak, tehát, az „angol testvéreket” módszeresen félretájékoztatják, s „azon emberek gonosz tanácsára” öfelsége haddal vonul Skócia ellen.⁵¹ Ez egytől egyig önisméltás, de jól illeszkedik a gyújtó szándékú röpiratok műfajához.

Csak részben új Henderson azon érvelése, hogy a külföld nem érti, miként létezhet, hogy két ily közeli, sok szállal, érdekekkel, jóakarattal megáldott ország, mint Anglia és Skócia, így kijátszható egymás ellen. Még a természetes király (!) természetes alattvalói (!) elleni hadbavonulásakor is lojálisak maradtak – állítja Henderson, annak ellenére, hogy „egy nyomorult Prelátus” bosszút szomjazott ellenük. Az uralkodó szembefordítása saját alattvalóival teljes bizonytalanságot idéz elő: „egy Király szavának népe felé az igazság orákulumának kell lennie”.⁵² Ez az E. H. Kantorowicz által bemutatott *Iustitia Mediatrix* királyi szerepkör, szolgálat.⁵³ Egyúttal azonban ezt Henderson a „megállapodások”, „ígéret”, „hit” szavak felsorolásán és fokozatos jelentésbővítésén keresztül mintegy a transzcendentális – A. O. Lovejoy kifejezésével élve –, „ kozmikus” szférába is emeli. Ha az isteni örökigazság nem érvényesül a földön, megrendül minden bizalom, minden földi és mennyei, „ kozmikus harmónia”.⁵⁴ A szószegés ezért Henderson szerint is botrány, mivel az ígéretek megtartása „minden emberi társadalomban az alapot képezi, és szent és sérthetetlen a Hitetlenek és a Törökök között is”.⁵⁵ Tudvalévő, hogy az ottománok emlegetése – Luther *kezdeti* állásfoglalását (Isten büntetése) leszámítva – az egyik legfontosabb korabeli rémkép volt szer-

te a keresztény Európában. Angliában például a zsarnokot rendszerint „törökszerű” („*Turk-like*”) jelzővel illették. Annál érdekesebb, hogy a katolikus keresztény teológia – mindig is vallott, de – „ki nem prédikált”, a II. vatikáni zsinattal egyértelműen leszögezett meggyőződése szerint a muszlimok és zsidók nem sorolhatók a „hitetlenek” közé. A „hitetlen gyaur kutya” évszázadaiban ezt a köznép aligha tudhatta. Vajon tudja-e ma a hívő katolikusok döntő többsége? Alexander Henderson viszont külön emlegeti a „Hitetleneket” és a „Törököket”.

A pamfletben itt találkozunk első ízben a még sokszor visszatérő „mesterkedés” („*designe*”) kifejezéssel, amely – bármilyen pejoratív jelző vezesse is be, s ezekkel Henderson a röpirat során nem fukarkodik – természetesen mindig a „canterburyánusokat” jelenti. Ezen a helyen az írásban megjelenik a másik röpiratból hiányzó „a Királyság Alaptörvényei” („*The Fundamental Laws of the Kingdom*”) elnevezés. Ez az egyik leginkább képlékeny szóösszetétel a korban. A franciák mindvégig beleértették a koronabirtokok elidegeníthetetlenségét és a száli törvénykönyv által megtiltott nőági örökösödést (*lois fondamentales*). Angliában a Magna Charta éppúgy szerepelt alaptörvényként, mint annak csak egyetlen, bár meghatározóan fontos írásbeli manifesztációjaként is, hiszen az angol ősi, történeti, íratlan alkotmány köztudottan szokásjog. Ekképp maga a *common law*, az angol közös jog is jelenthette az alaptörvényt. Annak meghatározása, hogy a skótok mit értettek a *leges fundamentales*-en, nem egyszerű feladat, Hendersonnál maradvá viszont egyértelmű, hogy ő a „Vallás és az ősi Szabadságjogok” tiszteletben tartását sorolta ide. Mivel alázatos kérések el sem jutnak a király felséges füleihez Canterbury érsekének és az uralkodót körülvevő „erőteljes Pápista Frakció” miatt, így elfojtják a „szabad Alattvalók jogos szabadságát” éppúgy, mint [a király] „valamennyi Királyságában az igaz reformált Vallást”. Erre Henderson egy minősítést ismer: „ördögi mesterkedés” („*devilish designe*”). A legnagyobb sérelem természetesen így az igaz kálvini vallást éri, de a parlament munkájának akadályozása révén a világi ügyeket sem lehet rendezni, noha ez utóbbi még Róma ellenére sem volt.⁵⁶

Aligha sokkolhatta volna jobban Henderson a röpirat olvasóit, mint a korabeli „mumusok” felemlegetésével. Carterburt Spanyolország és a konklávék mozgatják. Az átlagolvasó vajmi kevés ismerettel rendelkezhetett a pápaválasztó bíborosi testület latin elnevezésének eredetéről, így a „*regnante Christo*” állapotban lévő egyház vezető testületének indokolatlan többes száma sem lehetett feltűnő. Akiket tehát bábuként mozgatnak, Laud érsek és társai, „*viperák fajzatai*” („*viperous blood*”).⁵⁷ Jakab király és a kor megkülönböztetett szeretettel használta ezt az ó- és újszövetségi biblikus csengésű vipera-hasonlatot.⁵⁸ A – tehát nem biológiai értelmű – természeti törvényt sok szerző az állatvilágra is kiterjesztette. Jakabnál a vipera az, amely *természetellenesen* ellenszegül szüleinek. Henderson is ezzel a közkedvelté vált vipera-hasonlattal él.

A részérdek-frakció gondolkörében mozogva a pamfletíró *természetellenes* testvérháború, polgárháború szításával vádolja a „canterburyánusokat”. Egyetlen reménye Istenben, hogy – s ez a pamflet egyik legfőbb motívuma – „kötelezettségeink és a kölcsönös szeretetről való bizonyosságunk csakúgy, mint testvériségünk oly szorosán egymásba fonódik és kötődik veletek minden, Isten és Ember, Fejedelem és Nép iránti köteleességben, hogy csakis egy és ugyanazon barátaink és ellenségeink lehetnek”.⁵⁹

Henderson Isten bőséges kegyelmét kéri valamennyi skót nevében, hogy Anglia ismét Európa „fénye” és „irigységének oka” legyen. Ellenkező esetben Anglia ősi parlamentje a királyi hatalommal együtt nevetség tárgya lesz. Nagyon fontos kité-

tel, hogy – sajnos – „egy ideje a Parlamenteket nem az Alattvalók sérelmeinek enyhítésére hívják egybe, s így miközben a gyógyítás volna a feladatuk, csak növelték az ÁLLAM nyavalyáit”.⁶⁰ Henderson minden megnyilatkozása arról tanúskodik, hogy – skótként – kedvére volt a Fortescue által *dominium politicum et regale*-ként „*king-in-parliament*”-ként azonosított „vegyes vagy kevert” angliai kormányzás, a „*mixed constitution*”. Kontler Lászlónál olvassuk, hogy Angliában a legfőbb hatalom birtokosa a korona és a parlament együttese, amint azt is, hogy a londoni parlament az igazságszolgáltatói jogkör mellett egy, a 15. századtól kezdődő folyamat során „előrelépett a szuverenitásból való részesedés felé.”⁶¹

Skóciában a parlamenti törvényjavaslatok előkészítése hagyományosan a *Lords of the Articles* feladatai közé tartozott. John Miller meglátása szerint amennyiben a királynak sikerült ezt a testületet a maga számára megnyernie, már nem ütközött különösebb nehézségekbe. Érvelése szerint „a királyi hatalom intézményes akadályai gyengék voltak, szemben a gyakorlatiakkal”.⁶² Jenny Wormald állítja – én ezt a nézetét a leghatározottabban vitatom, mivel 1559–1560 eseményei nem vethetők egybe a már a konszolidáció felé induló királyság viszonyaival –, a skót parlament a közhiedelemmel ellentétben nehezen kezelhető volt.⁶³ Sokkal inkább azt kell figyelembe vennünk, hogy Henderson korában már javában létezett a perszonálunió, de messze volt még a reálunió. Jakab király már Londonból főként Dunfermline grófjának segítségével kormányozta szülőhazáját, ahová köztudottan csak egyszer, 1617-ben tért vissza angliai koronázása után. Folyamatról van szó, de bizonyos a fentiek alapján, Henderson az alattvalók sérelmeire adandó gyógyír legfőbb helyeként tartotta számon általában a parlamenteket.

A pamflet 13. oldalán a szerző a már elemzett „természetes” gondolkörnek megfelelően mind a skótokat, mind az angolokat „született” (a királyságba „beleszületett”) embereknek („*native people*”), uralkodójukat pedig természetes fejedelmüknek („*naturall Prince*”) nevezi. A természetes kötelék a legerősebb, mert megfelel az emberbe a Teremtő által oltott hajlamnak. Henderson a természetes, veszületett kötelék szétvágásával vádolja azokat, akik „pápista” módra „idegeneket” („*strangers*”) használnak fel arra, hogy öfelségét megfosszák megbízható és hűséges tanácsadóitól. Akik ezt művelik, egy „erős Frakció” Canterburyben. A „*strong Faction*” implikációit tárgyaltam már, most ugyanúgy elítélőek rájuk nézve a fél oldalon belül háromszor előforduló – majd a munka során még sokszor, sok jelzővel ellátott – „mesterkedések” („*their designs*”) és „céljaik” („*their ends*”) szóhasználatok.⁶⁴

A „királyi belelátás” (az érintetlen titokról ír a szerző) az államügyekbe Hendersonnál éppúgy, mint egy abszolutista politikai írónál a nép „közös biztonságára”, „közös javára” fordítandó. Ez az *utilitas publica, bonum commune, salus populi* gondolkör. Figyelemre méltó, hogy Henderson azt írja, a prerogatívákat a fejedelem a törvényektől kapja. I. Jakabként a Stuart-uralkodó parlamenti beszédeiben világossá tette: ha idő kellett is elsajátításához – ezt a közsjogászok eleve lehetetlennek minősítették, ha „laikusról” volt szó –, mindig tiszteletben tartja a prerogatívát is magában foglaló angol *common law*-t.⁶⁵ Bár Henderson skót volt, nem szabad felednünk, az „egész Szigetben” gondolkodott, sőt éppen az angolok rokonszenvét kívánta elnyerni röpirataival. Aligha téves Jakab király és Henderson gondolatai között párhuzamot vonnunk, s ez már a közsjogászoknak sem lehetett *horribile dictu*. A királyi felségjogok az ősi alkotmányként felfogott *common law* rendjéhez igazodnak, abba illeszkednek. A prerogatívákat a „Törvény” elismeri, mintegy „abban léteznek”.

Henderson az ismert „*faction*”-tól félti az „igaz Királyi hatalmat”. Mesterkedésük folytán megfordul a természetes helyzet: a királyi felségjogot nem a törvények biztosítják, hanem a rosszul értelmezett felségjog révén „minden ember és minden Törvény a Fejedelem tetszésének rendeltetik alá”. Itt jelenik meg az írásműben az „*absolute*” szó.⁶⁶ Konnotációja egyértelműen negatív, pejoratív.

James Daly 1978-ban megjelent tanulmánya az „abszolút” szó jelentéskörének változását követi nyomon. Most csak annyit emelhetek ki belőle, hogy Daly kutatásai szerint (VI.) I. Jakab korától felgyorsult az a folyamat, amelynek révén a szó politikai töltetet nyert, mégpedig negatívát. Az „abszolút” szó a 17. század második felében már a „modern”, negatív tartalmat hordozta, teljesen indokolatlanul. Ebben Locke-nak nagy szerepe volt.⁶⁷ Hendersonra ő még nem hathatott, de a jelentésmódosulás folyamata már zajlott. Henderson szemében az abszolút (már nem a régi „*arbitrary*”, „önkényes”) hatalom a „Vallás és az Állam kormányzatának” felforgatására használtatik fel. Újból a rangbeli elsőséget élvező vallás és az istenesen kormányzott állam képe jelenik tehát meg. A hendersoni párhuzam érdekes: miután mind az egyházi, mind a világi ügyek közösen érintik a népet és a királyt, az ezek felforgatásából eredő gondokat is közösen kell viselniük. A fejedelem egyre több hibát (nem bűnt! – jellemző ez Hendersonra) követ el, az alattvalók sérelmei és terhei pedig csak növekednek. Ez a „Fejedelem iránt gyűlöletet” kelt, ami önmagában szörnyű és természetellenes. Ugyanakkor így a nép ősi, a régiektől örökölt jogait, szabadságait veszélyezteti.⁶⁸

Ezekről az ősi szabadságjogokról, közjük értve a parlamenti tanácskozás jogát is, a „*faction*” azt állítja, hogy egyedül a fejedelem kegyéből, jóindulatából, ajándékából erednek. Tanításuk szerint az alattvalók jogainak fenntartása („*maintenance*”) királyi tetszésen múlik, „és nem az Alattvaló igazi születési jogából”.⁶⁹ A „születési jog” („*birth-right*”) kifejezés az abszolutizmus sok változata közül az egyik leginkább elterjedtnek, az isteni jogalapú abszolutizmusnak kulcsszava volt. A fejedelem egyedül Istentől kapta uralmát, méghozzá „beleszületés” révén. Ha a Gondviselésnek nem tetszett volna, nem született volna meg a trónvárományos, vagy nem érte volna meg trónra kerülésének idejét. Henderson ezt a szófordulatot nem az uralkodó, hanem az alattvalók természetes, elidegeníthetetlen jogaként értelmezi. Amíg I. Jakab király 1622-ben megjelentetett „Deklarációjában” leszögezte, hogy a „*free speech*” nem parlamenti privilégium, a prerogatívák pedig nem vitathatók szabadon, a vita tárgyát nem a prerogatívák és a privilégiumok létének kérdése képezte. Az uralkodó elismerte a privilégiumokat, a *common law* pedig a prerogatívákat. A közsjog biztosította a privilégiumokat, a királyi felségjogokkal együtt ezek a Smith által leírt „*balance*”, a *Jacobean consensus*” tartópillérei voltak.⁷⁰ Hendersontól nem állhatott távol ez az „egyensúlyelmélet”, mégis az 1621. évi parlament képviselői többségének álláspontját visszhangozva az volt a meggyőződése, hogy a képviselői privilégiumok ősi szabadság alapján léteznek, nem a király kegyéből.

Hendersonnak röpiratában még „várnia kellett”, hiszen a szabad szólás jogát csak a *Bill of Rights* tette pozitív törvénnyé.⁷¹ J. H. Hexter állítása szerint a szólásszabadság jogát 1689 előtt mindig úgy értelmezték, hogy sértetlen marad a lelkiismeret szabadsága akkor is, ha tilosak a „félrevezetett” lelkiismeretből adódó lázító megnyilatkozások.⁷²

Ugyanitt Henderson használja a „szabad Királyság” („*free Kingdome*”) kifejezést.⁷³ Ez nála a fent bemutatott szabad szólás mellett – láttuk – mindenképpen jelentette a reformált vallás és a skót szabadságjogok tiszteletben tartását. VI. Jakab skót

király *Trew Law* című munkája – amellyel Patterson meglátása szerint jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a világot autonóm és szuverén államok közösségeként fogják fel a kora újkorban⁷⁴ – a „szabad” szó címben való szerepeltetésével jóval többet igényel, mint a választás elvének kizárását. Ez egy vérbeli abszolutista írásmű, a király hatalmát törvény nem korlátozhatja. Jó okkal tételezhetjük föl, hogy az ellenállási teoretikus Henderson nem osztotta ezt a nézetet. Számára teljesen mást jelentett a „szabad Királyság”, még az uralkodónak való hódolatteljes hűség hangsúlyozása mellett is. Az uralkodó iránti hűség viszont semmi esetre sem áll szemben a zsarnoknak való ellenállás gondolatával, főként ha ezt a hírhedt „frakció” cselszövése váltja ki. Éppen ezért fejezi ki sajnálatát a röpiratíró, amiért a londoni parlamentnek több alkalommal félbe kellett szakítania munkáját. A parlament feloszlata uralkodói jogkör, de Henderson nem rója fel neki, hogy él ezzel a jogával. Kitalálhatjuk: az aljas szándékú frakciót teszi felelőssé.⁷⁵

A most adresszált angol parlamentről azt írja, hogy az fordulópontot fog jelenteni „az egész Sziget, mindkét Királyság” életében. Vagy az addigi legboldogabb lesz, vagy véglegesen felforgatja a közös ellenség céljai szerint az „Egyházat és az Államot” (*Kirk and State*). Természetesnek nevezhetjük, hogy az egyházi szféra megelőzi az államit, amint azt is, hogy e kettő sorsa Hendersonnál (is) egybefonódik. Sokat elárulnak még a szerző nézetéről a további, egymással kapcsolatban álló kifejezések, mintegy az egyik a másikat feltételezve: „a Vallás igazságát szerető emberek”, „a Király tiszte”, „a Királyságok [ti. Anglia és Skócia] biztonsága.”⁷⁶

Henderson úgy nyilatkozik, az ember elkeseredettségében már-már arra a gondolatra jut, Isten tudatosan bünteti népét. Az Ótestamentumból ismerős „Isten ostorai” kifejezést érthetően azokra érti, akik „önös céljaikat” („*private designs*”) „gonosz céljaikat” („*their wicked designs*”) „a Királyságok közös nyugalmanak megzavarása révén” kívánják elérni. Henderson, a „*balanced constitution*” híve elképedve tapasztalhatta, hogy – nézete szerint – parlamentre a „frakció” mesterkedése folytán már alig van szükség Londonban. Mintegy mentőövként sorjáztatja a „megosztás” („*division*”), „testvéreitek” („*your Brethren*”), „Öfelsége szolgálata” („*the service of his Majesty*”) szóképeket. Ezek mindegyike a skót–angol egymásraultaltságot, a természetellenes testvérháború elkerülését szolgálja, legfőképp „a Királyságok biztonsága” szókapcsolat. Ennél *expressis verbis* azt írja, hogy „ezek semmilyen megfontolással nem választhatók szét”.⁷⁷

Önisméltás, hogy Canterburyt „az Egyházba és az Államba való belemászással” vádolja. Érdekesen hat ez a „belemászni” („*creeping*”) szó, de jól tükrözi a kortársak többségét nyilvánvalóan ijedelemmel eltöltő alattomossgát, amellyel kapcsolatban nem mulasztja el a „trójai faló” képét sem elővenni. Kik ők egy protestáns országban? Henderson nem marad adós a felelettel, mintegy tovább hergelve röpiratával az olvasóközönséget: jezsuiták, spanyolok, franciák.⁷⁸ A francia „*Auld Alliance*” hosszú évszázadokon keresztül biztonságérzetet nyújtott a skótok számára az angolokkal szemben, csak 1560-ban távoztak a franciák végleg Skóciából.⁷⁹ Figyelemre méltó, hogy Henderson most ezt a „pápista” kötődést is az elrettentés szándékával említi.

Ezután a homloktérben ismét a vallás tisztaságának megőrzése áll, tükrözve a kálvinista szövetségelméletet: balgaság volna Istenről következtetlenséget feltételezni. Soha nem volt utálatosabb szent színe előtt, mint az, hogy gyalázat éri a vallás tisztaságát. Ezen Henderson a szertartásrendet, a szertartáskönyvet és magát az egyházat érti. Ismét tanúi lehetünk az egybefonódásnak valamiféle istenes állam képében: a vallás megzavarása magának az államnak felforgatásából ered – véli Henderson.⁸⁰

A „zülesztés” a Kirk-ben (a Church of England-ben is) éppúgy folyik, mint az államban, mégpedig párhuzamosan. A Kirk-ön belüli felforgatásról ezt írja: „ahol ezt valamikor is gyakorolták, biztos jele az Államon belüli változtatásnak és változásnak is”.⁸¹ Az „alteration” és „change” szavak a már ismertetett „innovation”-re és társaira hívelnek, szükségtelen tovább részleteznem ezeket.

Fontos, hogy Henderson az angolokat történelmükre emlékezteti: folyamatosan „a pápista veszély és zsarnokság” ellen kellett harcolniuk. Állítása szerint az érsekek mindig bitorolni akarták Angliában a király *officium*-át. Most már Skócia felett is uralkodni kívánnak a természetes király helyett. Epésen „lelki Atyáknak” („*spirituall Fathers*”) nevezi őket, akik – súlyos ez a vád – a lelkiismerettel manipulálnak.⁸² A „conscience” szó, a latin *conscientia*, a lelkiismeret Bainton kutatásai nyomán (Gerhard idézésében) „a reformerek számára semmit nem jelent *scientia* nélkül. A lelkiismeretnek (*Gewissen*) a tudáson (*Wissen*) kell alapulnia.”⁸³ Nem feladatom a *scientia-conscientia* párhuzam korabeli – és azóta is érvényes – katolikus-protestáns értelmezéseit taglalni. Egy bizonyos, Hendersonnak az az érve, hogy a „canterburyánusok” el akarják hitetni mindenkivel, hogy a „Covenant of Scotland” a királyi prerogatívát sérti, nagyszerű taktikai fogás volt a részéről. Érvelése elmés: ha ez igaz volna, a pápa és a spanyol király lennének a legelsők, akik ilyen *Covenant*-okat hoznának létre Angliában és Írországbán is a királyi hatalom gyengítésére.⁸⁴ Érdekes ez a – mondhatnánk – modern kori politikai eszköztárra (is) jellemző kitétel.

Henderson a nevezett „frakció” további módszerének nevezi „a gyűlölet [magvának] elvetését [...] köztük és mások között.” A „másokon” egyértelműen a királyt és az angolokat érti. Szóválasztására fel kell figyelünk. Eszerint a gyűlölet „belevésztett” („*ingraven*”) a „canterburyánusok” szívébe.⁸⁵ Ezt a szót – tomista, neotomista hatásra – éppen a lelkiismerettel kapcsolatban alkalmazta a kor visszatérően. Ez a gondolati „csavar” megítélésem szerint implicit utalás a főpapok elveteműltségére.

Henderson a közös veszély felismerése céljából utal arra, hogy a két királyság unióját is a két parlament hagyta jóvá, fenntartva az önálló jogrendszereket. A jelen végveszélyben ismét a két parlamentnek kell „Megbízottak” („*Commissioners*”) útján egyeztetniük a közös ellenséggel szembeni harcot. A két parlament felelőssége ezért mindennél nagyobb: meg kell akadályozniuk, hogy a „két Nemzet” saját törvényeiket is elvesztve egymás ellen véres küzdelmet, testvérháborút vívjon. Henderson ezúttal is hódolatteljes Károly iránt: a király e nemes célért bizonyára örömmel hívja majd egybe mindkét ország parlamentjét. Ez fel fogja nyitni az ő „felséges”, mindig az igazságot, igazságosságot és „méltányosságot” („*equity*”) kereső szemeit.⁸⁶ Az *aequitas*-ra való utalás az angol parlamentben ülők számára különösen ismerősnek hathatott. Az angol jog, a *common law* „kisegítő jogorvoslata” az *equity*. Régi maxima volt az „*Equity follows the law*” (az *Equity követi a jogot*), így állítja a Hanbury által felállított rendszer alapján Visegrády Antal, hogy az *equity* a királynak az a kivételes joga, hogy prerogatívája révén kegyelmi úton orvosolja az igazságtalanságokat.⁸⁷

Henderson Skóciát és Angliát együttesen, reálunióban vizionálva „szabad és független Királyságnak” nevezi. Ófelsége tiszte ezen szabadság és a törvények felett őrködni. Amennyiben az alattvalók az ő gonosz tanácsadói indíttatására karddal találják magukat szemben, mind Skóciának, mind Angliának, „szükséges és igazságos védelmét” meg kell szerveznie. Szembeötlő, hogy az *arcana imperii*-ből következő, a *necessitas*-ról, a szükséghelyzetről való döntés a középkortól kezdve általánosan elterjedt koncepciójával szemben abban az esetben, ha az uralkodó elmulasztja ezt a vé-

delmet, sőt „Öfelsége erőit elindítják” természetes (!) alattvalói ellen, a „szükségesség” felől való ítélet a parlamenteket illeti. Miután 1707-ig csak perszonális unió volt, ezen Edinburgh és London parlamentjét kell érteni. Ez a döntés ilyenkor „Isten és a világ”, illetve „minden igaz Keresztyén” előtt igazolja őket”.⁸⁸

Henderson a parlamenteket „az Állam nagy Orvosainak” („*the great Physitians of that State*”) nevezi, feladatukat pedig abban látja, hogy Isten és ember előtt világossá tegyék a jelen nyomorúságban az önvédelem – nem véletlenül elsődlegesen „Vallásunk” védelmének – elkerülhetetlenségét és jogosságát, sőt kötelességét. Immár – folytatja Henderson – nem holmi adóztatási kérdésről van szó, hanem életről és halálról. A helyzet oly komollyá fordult, olyannyira megváltozott (ismét a „*changed*”, „*altered*” szavak, ezúttal mint igék), hogy most már „Vallásunk és a Királyság Szabadsága” forognak veszélyben. Az „elvetemült tanácsadók” olyannyira elvakították „kegyes Királyunkat”, hogy csak rájuk hallgatván „elvágtatik az engedelmességnek az a csomója, melynek révén Lelkiismeret szerinti kötelesség fűz bennünket Öfelségéhez és a Törvények megtartásához.”⁸⁹ Ez az idézet azért kiemelten fontos, mert a rómaiakhoz írt levelet idézi: „Annak okáért szükség engedelmeskedni, nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is.”⁹⁰

Ezután olvasunk a „*Consent*” és „*Advice*” szavakról. Ha Henderson abszolutista volna, a „konszenzust” elvetné, a tanácsadást javasolná. Királyhű ellenállási teoretikusként viszont azt írja: „Jó okunk van a félelemre, hogy ami egyetértések nélkül kezdődött, tanácsadásotok ellenére folytatódik majd.” Ezzel a parlament szinte laudianus szellemű figyelmen kívül hagyására utal, miközben az angol parlamentet „*high Court*”-nak, főbírósnak nevezi. Ekképp nyilatkozott a skótok parlamentjéről VI. Jakab király: „a király és hűbéresei főtörvényszéke”.⁹¹ Tudvalévő, hogy a párizsi parlament volt Franciaország központi bírósága. Az angol parlament szerepe ettől eltérő, de tagadhatatlan: valamiféle „alkotmánybírótság” híján a Lordok Háza a mai napig a főtörvényszék szerepét tölti be az angol jogban.⁹² Henderson szerint ennek a „Főbírósnak”, a londoni parlamentnek mihamarabb perbe kellene fognia a felforgató főpapokat. Itt már leírja – most először – Henderson Laud canterburyi érsek nevét. Addig csak mint „Canterbury”-t emlegette, esetleg „a frakciót”. Néhány sorral feljebb még azt olvassuk, hogy egyetlen ember arcátlanul kisajátítja magának a döntéshozatal jogkörét, ekként Angliát annak „testvére”, Skócia ellen hadba viszi. Ugyanebben a kontextusban elképedve jegyzi meg Henderson, hogy a nemzetközi jogot („*the Law of Nations*”) semmibe veszi Laud, mivel a király által engedélyezett és egybehívott skót parlament követeit lefogják az angol fővárosban. Ezen a ponton a röpirat szerzője vitathatatlanul önellentmondásba kerül. Miközben egészen idáig a közös skót-angol ügyről írt nagy vehemenciával, most „kiesik szerepéből”, és ezt írja: „...mivelhogy mi két eltérő Nemzet és Királyság vagyunk” („*for we are two diverse Nations and Kingdoms*”).⁹³

Henderson a röpirat (*pamphlet, leaflet*) műfaji sajátosságával teljes összhangban újra és újra ismétli érveit, melyek közül mindent felülír „az Isten, a Természet és a Nemzetek Jogával” egybecsengő ön- és honvédelem szükségessége, elkerülhetetlensége. A „pápisták” és „szekértolók” elítélése természetesen nem maradhat el. Tudvalévő, hogy az 1535. évi „hazaárulási törvény”, a *Treason Act* után még számos „*treason law*” született Angliában, amelyek többségét ugyan inkább politikai, mint vallási okok váltották ki.⁹⁴ De ez a lényegen semmit nem változtat. Az angol mellett a skót társadalom is bármikor fanatizálható volt a „pápista-jezsuita” összeesküvés felemlítésével. Sőt, 1559–1560-ban a felülről végrehajtott, Cranmerék és Thomas Cromwellék által

„levezenyelt” angol reformációhoz képest a skót vallásváltás tényleg gyors és átütő sikerű volt, főleg, ha a katolikus hiten maradtak arányszámát tekintjük Angliában és Skóciában a 16. század második felében.

A röpiratíró lelkipásztor nem volt egy zsarnokölést szorgalmazó Buchanan (vagy Mariana), nem is volt egy Ravaillac. Mindvégig megmaradt I. Károly hűségén. Amikor úgy adódott, hogy az uralkodóval kellett élete végén tárgyalnia, „összinte szeretettel viseltetett iránta”. Ezeket a szavakat 1960-ban írta róla Marcus L. Loane, Sydney koadjutor püspöke. Igaza volt az életrajzírónak, akinek titulását Henderson – mint láttuk – fiatalon még nem ellenezte. Később radikalizálódott egyházkormányzati kérdésekben. Ugyanakkor bemutatott második pamflete végén nagy lelki nyugalommal ismételte: mindig tiszteletben tartják Isten és a természet törvényét, éppen ezek írják elő az önvédelem jogosságát. Imádkoznak, hogy Károly király távolítsa el a rossz szándékú tanácsadókat.⁵ Ha helyesen tájékoztatják, nem borul fel a *Kirk* és az állam rendje, de a király trónusa sem.

Alexander Henderson mindkét vizsgált röpiratának, „remonstranciájának” kézenfekvő konklúziója a második végén szereplő mondat: egy valóban szabad parlament „Krisztus Evangéliomának” terjesztését elősegíti, mindkét királyságot megszabadítja a fenyegető veszélytől, a szuverént hatalmasabbá és dicsőségesebbé teszi („glorious”). Érdekes, de nem véletlen, hogy a „gracious” jelző után a későbbi brit himnusz újabb elemével találkozunk. Henderson a skót *Kirk* egyik legnagyobb alakja volt, méltó John Knox és Andrew Melville hagyatékához, méltó Samuel Rutherford és más meghatározó lelkipásztorok nagyságához. Sosem lépte át a Rubicont, úgy volt a zsarnokkal szembeni rezisztencia feltétlen szószólója gyűjtő hatású röpirataiban, hogy egyetlen pillanatra sem hagyott kétséget királyhűségéről. Ezért húzott jól kirajzolódó választóvonalat zsarnok és király közé.

Jegyzetek

¹ Orwell, G. – Reynolds, R. (eds): British Pamphleteers. Vol. I. From the Sixteenth Century to the French Revolution. London, 1948. 7.

² A reformált egyházak, bár a papi rendet mint szentséget természetesen nem ismerik el, használják a lelkészszentelés kifejezést, indokolatlan volna idegenkednünk tőle.

³ www.oxforddnb.com, 1.

⁴ Az elnevezés onnan származik, hogy 1638 decemberében a Glasgow-ban összeülő skót egyházi közgyűlés tagjai ún. Nemzeti Szövetséget („National Covenant”) kötöttek egymással. Ez gondolatilag és jórészt tartalmában is rímelt az ugyanazon év februárjának végén – márciusának elején Edinburgh-ban aláírt „Szövetségre” („Covenant”). Vö. Lynch, M.: Scotland. A New History. London, 1996. 276.

⁵ A mai látogató ugyancsak meglepődhet a történelmi jelentőségű, 1620 karácsonyára elkészült templom enteriőrnél: Pantokrator-ikon, feszület, gyertyák, festett üvegablakok, latin feliratok, az Úrasztala mellett térdplők. Virágvasárnap református körmenet (!) több templom érintésével, nagycsütörtökön lábmossa szertartása, nagyszombaton vigíliai tűz- és vízszentelés. Ha ezekről Kálvin genfi tanítványa, az Anglián keresztül hazájába visszatérő John Knox, vagy akár a szintén Genfben tanult utóda, Andrew Melville és az egész Covenant buzgó hívei tudtak volna, alighanem Krisztus „templomtisztításának” példáját követték volna.

⁶ www.oxforddnb.com; 3.

⁷ Nevét Jacob Arminius, eredetileg Van Hamem (1560–1609) leideni teológiai tanártól vette. Követőit, akiket remonstrásoknak is neveztek, a Kálvin Jánosnak – egyébként helytelenül – tulajdonított levele elrendelés tanának „engedékenyebb” felfogása miatt üldözték. Végül a dortrechti zsinat (1618–1619) vetette el ezt a nézetet, helyet adva a kontraremonstráns, azaz gomarista felfogásnak.

⁸ Canterbury arminianusokkal rokonszenvező, a „szentség szépségét” hangsúlyozó primásérseke volt. 1573-ban született, 1645-ben kivégezték.

⁹ www.oxforddnb.com; 4.

¹⁰ The Remonstrance of the Nobility, Barrones, Burgesses, Ministers and Commons within the Kingdome of Scotland, Vindicating them and their proceedings from the crymes, wherewith they are charged by the late Proclamation in England, Feb. 27. 1639. (A továbbiakban: Remonstrancia.)

¹¹ www.oxforddnb.com; 4.

¹² Uo. 5.

¹³ A Remonstrance Concerning the Present Troubles From the Meeting Of The Estates Of the Kingdome of Scotland, April 16. unto the Parliament of England. (A továbbiakban: Tiltakozás.)

¹⁴ www.oxforddnb.com; 6.

¹⁵ The Unlawfulness and Danger of Limited Prelacy, or Perpetual Presidency in the Church, valamint The Scots Commissioners Proclamation.

¹⁶ The Papers which passed betwixt His Sacred Majesty and Mr Alexander Henderson, concerning the Change of Church Government at Newcastle, 1646. In: Aiton, John, The Life and Times of Alexander Henderson, Giving a History of the Second Reformation of the Church of Scotland and of the Covenanters, during the Reign of Charles I. Edinburgh, Fraser & Co. North Bridge, 1836. 639–660.

¹⁷ www.oxforddnb.com; 6–9.

¹⁸ Remonstrancia. 3.

¹⁹ Uo. 3.

²⁰ Burge. G. The Politics of Ancient Constitution. London, 1992; 75.

²¹ Remonstrancia. 4–6.

²² Uo. 9.

²³ Uo. 7–10.

²⁴ Garnett, G. (ed): Vindiciae, contra tyrannos: or concerning the legitimate power of a prince over the people, and of the people over a prince. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. XXV–XXVI.

²⁵ Remonstrancia. 10.

²⁶ Kantorowicz, E. H.: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princeton, 1957. 1957.

²⁷ Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos J. Finnország politika-története 1809–1917. Szeged, 1994. 15–19.

²⁸ Remonstrancia. 10–11.

²⁹ Skinner, Q.: The Foundations of Modern Political Thought. Vol. Two. The Age of Reformation. Cambridge, 1978. 213.

³⁰ Remonstrancia. 12.

³¹ Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Budapest, 2000. 238.

³² Remonstrancia. 19.

³³ Schochet, G. J.: Patriarchalism, Politics and Mass Attitudes in Stuart England. In: The Historical Journal, XII. 1969/3. 424–428.

³⁴ Ullmann, W.: Principles of Government and Politics in the Middle Ages. London, 1961. 38.

³⁵ Remonstrancia. 20.

³⁶ Sommerville, J. P. (ed): King James VI and I: Political Writings. In: Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 140. (A továbbiakban: King James VI and I.)

³⁷ Kövi Á.: A polgárháború királyi narratívája az Eikon Basiliké tükrében. Kiadatlan diplomadolgozat, Pécs, 1997. 9.

³⁸ Remonstrancia. 21–23.

³⁹ Mt. 12, 31–32. Ismeretes, hogy ez az egyik szentírási alapja a tisztítóútról szóló katolikus tanításnak.

⁴⁰ Remonstrancia. 23–24.

⁴¹ Uo. 24.

⁴² Uo. 26.

⁴³ Guenée, B.: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 64.

⁴⁴ Remonstrancia. 27.

⁴⁵ Uo. 31.

⁴⁶ Uo. 32.

⁴⁷ Orwell: i. m. 7.

⁴⁸ King James VI and I. 135.

⁴⁹ Tiltakozás. 1–2.

⁵⁰ Uo. 2.

⁵¹ Uo. 3–4.

⁵² Uo. 4–5.: („The word of a King which should be The Oracle of truth to his people.”)

⁵³ Kantorowicz: i. m. 107.

- ⁵⁴ *Lovejoy, A. O.*: The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea. New York, 1965. 62.
- ⁵⁵ Tiltakozás. 5. („...is the ground-work of trust in all humane society and is sacred and inviolable amongst Infidels and Turks.”)
- ⁵⁶ Tiltakozás. 7–9.
- ⁵⁷ Uo. 8.
- ⁵⁸ *Kiss Gergely – Radó Bálint – Saszhalmi Endre*: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény az abszolutizmus elméletének tanulmányozásához. Pécs, 1997. 21. (A továbbiakban: Abszolutizmus.)
- ⁵⁹ Tiltakozás. 9.
- ⁶⁰ Uo. 11.
- ⁶¹ *Kontler László*: Az állam rejtelsei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, 1997. 54–57.
- ⁶² *Miller, J.*: Britain. In: Miller, J. (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 217.
- ⁶³ *Wormald, J.*: Der schottische König Jakob VI (1588–1625). In: Duchhardt, H. (ed.): Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne. Mainz, 1997. 108.
- ⁶⁴ Tiltakozás. 13.
- ⁶⁵ King James VI and I. 184.
- ⁶⁶ Tiltakozás. 13.
- ⁶⁷ *Daly, J.*: The Idea of Absolute Monarchy in Seventeenth-Century England. In: The Historical Journal, XXI. 1978. 231–246.
- ⁶⁸ Tiltakozás. 12–13.
- ⁶⁹ Uo. 12.
- ⁷⁰ *Smith, A. G. R.*: Constitutional Ideas and Parliamentary Developments in England 1603–1625. In: Smith, A. G. R. (ed.): The Reign of James VI and I. London, 1973. 176.
- ⁷¹ *Mackenzie, K.*: The English Parliament. London, 1968. 38.
- ⁷² *Hexter, J. H.* (ed.): Parliament and Liberty from the Reign of Elizabeth to the English Civil War. Stanford, 1992. 44.
- ⁷³ Tiltakozás. 12.
- ⁷⁴ *Patterson, W. B.*: King James VI and I and the Reunion of Christendom. Cambridge, 1997. 28.
- ⁷⁵ Tiltakozás. 13.
- ⁷⁶ Uo. 14.
- ⁷⁷ Uo. 14–15.
- ⁷⁸ Uo. 15.
- ⁷⁹ *Lynch*: i. m. 229.
- ⁸⁰ Tiltakozás. 15.
- ⁸¹ Uo. 15.
- ⁸² Uo. 15–6.
- ⁸³ *Gerhard, G.*: Old Europe, 1000–1800. New York, San Francisco, 1981. 117.
- ⁸⁴ Tiltakozás. 16.
- ⁸⁵ Uo. 16–17.
- ⁸⁶ Uo. 17.
- ⁸⁷ *Visegrádi Antal*: Angolszász jog és politika. Budapest, Pécs, 1999. 93–95.
- ⁸⁸ Tiltakozás. 17–18.
- ⁸⁹ Uo. 18–19.
- ⁹⁰ Róm. 13, 5.
- ⁹¹ Tiltakozás. 19.
- ⁹² Abszolutizmus. 18.
- ⁹³ Tiltakozás. 18–19.
- ⁹⁴ *Williams, E. N.*: Dictionary of England and European History 1485–1789. London, 1984. 126.
- ⁹⁵ Tiltakozás. 25.

A NAGYHATALMAK ÉS KISÁLLAMOK JÁTSZMÁI A LONDONI BÉKEKONFERENCIÁN 1913. FEBRUÁR 4-IG

A Balkán-probléma a múltban azért tudott jelentős szerepet kivívni magának, mert a nagyhatalmi csoportosulások erőviszonyaira döntő hatással volt, hogy a térség kisállamai miképp befolyásolják a kialakult labilis egyensúlyi állapotot. A Balkán volt az utolsó európai terület, mely még nem sorakozott fel a két európai nagyhatalmi tömb valamelyike mellett, ugyanakkor stratégiai jelentősége volt. Juhász József úgy véli, az 1912–1913-as Balkán-háborúk és a legutóbbi konfliktussorozat között az volt a legnagyobb különbség, hogy az utóbbi esetben a nagyhatalmak érintettsége egyáltalán nem volt nyilvánvaló, éppen ezért késlekedtek a reakciókkal is.¹ Diószegi István fontosnak tartja, hogy *„az osztrák–orosz hatalmi versengés már egy évszázada fennállt, de még sohasem okozott általános krízist a világpolitikában”*.² Ezzel szemben 1912–1913 során általános válság alakult ki, s csak részben az orosz–osztrák ellentét mentén, úgy, hogy az összezapást nem (csak) a nagyhatalmak provokálták. Míg korábban a nagyhatalmak jobban hatottak a Balkánra, mint fordítva, 1912–1913-ban a viszony már korántsem volt egyirányúnak nevezhető. A keleti kérdés a századforduló után – Törökország létén és a balkáni befolyási övezeteken túl – egyszerre fenyegette az európai egyensúlyt és a világbékét is.

Ennek alátámasztására elegendő megfigyelni a konfliktust megelőző ötven év tanulságait. Míg 1878-ban a nagyhatalmak osztották fel a félszigetet egymás igényeit korlátozva, 1913-ban, Bukarestben a kisállamok tették meg ugyanezt a nagyhatalmak és egymás korlátozásával, ráadásul korábban, 1853–1856 között a hatalmak még éppen a felosztás ellen léptek fel. Hogy a beavatkozási lehetőségek hogyan szűkültek, illetve mekkora veszélyeket hordoztak magukban, arra jó példa, hogy míg 1853–1856 között a nagyhatalmak képesek voltak háborúba menni Oroszország ellen – igaz, ekkor nem csak a Balkán volt a tét –, 1876–1878-ban, hasonló szituációban már inkább a diplomáciai nyomásgyakorlás eszközét választották Oroszország megállítására. 1913-ban egy nagyhatalmi katonai beavatkozás még komolyabb veszélyt rejtett volna magában, a nyomásgyakorlás pedig semmit sem ért. A másik oldalról nézve, míg az 1856-os rendezésből kimaradtak a balkáni kisállamok, 1878-ban már ott találjuk őket a törökök ellen hadat viselő államok között. A kisállamok részéről az igazán önálló lépések sorozata talán a szerb–bolgár háborúval kezdődött, amit akkor a Monarchia a bolgárok figyelmeztetésével még következmények nélkül le tudott állítani; 1913-ban erre már hat nagyhatalom akarata sem volt elegendő. Elsősorban azért, mert akaratok nem volt egyöntetű, s áttételesen a szövetségi rendszerek erőpróbájaként tekintettek az 1912–1913-as válságra, a döntő erőfölény kiharcolására tett kísérletként, amit kisállami szövetségeseiken keresztül áttételesen is elérhetnek, anélkül, hogy fegyverhez kellett volna nyúlniuk.³

Ellentétben a két korábbi konfliktushelyezettel, a balkáni szituáció kiéleződése 1912–1913-ban nem nagyhatalmi kezdeményezésnek volt köszönhető. 1853 és 1877 után, amikor is nyílt nagyhatalmi ellenzéssel szembesült, Oroszország 1912–1913-ban már nem mert közvetlenül beavatkozni, s más stratégiát választott céljai eléréséhez, s ehhez – új taktikai elemként – egy életképes, önfenntartó szövetségi rendszert hozott létre, ami a Monarchiának minden törekvése ellenére 1904 után nem sikerült.⁴ Az oroszok korábbi kísérlete – egyetlen balkáni szövetséges támogatása – mindig kudarc-

ba fulladt a Monarchia szerb–bolgár ellentétet kielező ellenszövetségi tervei miatt, a csarikovi nyílt behatolás szintén. 1912-ben hasonló volt a helyzet, mint 1878-ban, csak most nem egy nagyhatalom állt Konstantinápoly kapujában.⁵ A kisállamok katonai és diplomáciai erejét és a helyzet komolyságát mutatta, hogy ez a lépésük ugyanúgy konferencia összehívásához vezetett, mint korábban Oroszországnál.

Az a tény, hogy a nagyhatalmi beavatkozási lehetőségek eszköztára egyre inkább beszűkült, illetve a fellépések egyre nagyobb veszélyt rejtettek magukban, míg a kisállamok önállóbbá váltak, az előbbieik alapján aligha vonható kétségbe. E tanulmány ezen eseménysorozat egy szeletét, az 1912–1913-as Balkán-háborúk londoni békekonferenciájának 1913. február 4-ig, a háború kiújulásáig tartó szakaszát mutatja be figyelmet fordítva mind a kisállami, mind a nagyhatalmi taktikákra, a rendelkezésre álló osztrák (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) és bolgár levéltári források (Centralen Dársaven Isztoricieszki Arhiv) mellett magyar, osztrák és bolgár napilapok olykor valós, olykor spekulatív beszámolóira alapozva.

A felszínen a nagyhatalmak mindent megtettek a háború eszkalációjának megakadályozására, pontosabban, hogy kimaradjanak a konfliktusból. Önmagában a Balkán-kérdés közömbös volt számukra mindaddig, míg egy hatalom kísérletet nem tett a beavatkozásra, ezzel az egyensúly módosítására. A nagyhatalmak számára a balkáni államok igényei természetsszerűleg mellékesek voltak, mert az egyensúly felborulásával fenyegettek. Az összehívott konferenciák sem a Balkán-kérdést voltak hivatottak rendezni, hanem a nagyhatalmak viszonyát egymással. A konferencia inkább a lehetséges nagyhatalmi, illetve nagyhatalmi-kisállami különlegességek okozta egyensúly-módosulást igyekezett kiküszöbölni. Az ellentétek miatt nem találtak optimális megoldást a rendezésre, így viszont a londoni nagyhatalmi konferencia határozatait a Balkán Szövetség nem fogadta el. A nagyhatalmak ezzel elvesztették utolsó lehetőségüket a félsziget kollektív kontrolljára.

Végző soron a nagyhatalmi koncert csúfosan leszerepelt: sem a Balkán-háborúk elkerülése, sem az egymással való viszony rendezése nem sikerült, és a nagyhatalmak elképzeléseiket a félszigetre sem tudták rákényszeríteni. Mivel a sorozatos nagyhatalmi hibáknak köszönhetően a balkáni államok kezébe került a kezdeményezés lehetősége, így a hatalmak csak követő modellt alkalmazhattak. Csakhogy a hatalmaknak előre kidolgozott forgatókönyve nem volt válság esetére.⁶

A Balkán Szövetség 1912. október 8. és november 17. közötti diadalmas előrenyomulása, Lüleburgasz, Szaloniki, Skopje bevétele, a kumanovói győzelem, Drinápoly körülfoglalása és Csataldzsa megrohanása, a tengerszorosok veszélyeztetése és a törökök első fegyverszüneti kéréseinek visszautasítása felborította a nagyhatalmak által kidolgozott korábbi állásfoglalást. A Balkánon Csataldzsa, Drinápoly, Janina és Szkutari kivételével megszűnt a török fennhatóság. A nagyhatalmi különakciók – és ezzel a helyzet további bonyolításának – elkerülése érdekében szükségessé vált a párbeszéd. A Monarchia és Oroszország által meghirdetett status quo a lüleburgaszi győzelem után túlhaladottá vált.⁷

A berlini szerződés elvileg a nagyhatalmakra hagyta a végző döntés jogát, amennyiben a Balkán helyzetében változás áll be. Ezzel a joggal éltek is korábban a nagyhatalmak, mikor a háború kitörése előtt átadták jegyzéküket a törököknek (is), amelyben leszögezték, hogy nem engednek területi változást a félsziget rendjében.⁸ Véleményünk szerint ez a lépés azért volt elhibázott, mert a törökök nagyhatalmi védelmet véltek kiolvasni a sorokból, így nem törekedtek igazán a macedón probléma

tényleges rendezésére, s a kisállamokkal való megegyezésre (jóllehet a nagyhatalmak egy része éppen a törökök várható győzelme miatt ragaszkodott a status quóhoz).

A londoni békekonferencia összehívásával – ahol csak a kisállamok képviselői ültek tárgyalóasztalhoz – a nagyhatalmak fontos elveket adtak fel 1878-ból, de legalább a látszólagos ellenőrzést fenn tudták tartani. Ezzel a lépéssel a balkáni államok elérték külpolitikai nagykorúságukat és függetlenedésüket az 1878-as szerződésektől, a nagyhatalmi felügyeletről.⁹ Ezért volt különleges jelentősége annak is, hogy az 1913-as bukaresti békét a nagyhatalmak végül már nem tudták revideálni. Az volt az 1878-as rendezés végső kudarca.

A másik, nagyhatalmi nemzetközi konferencia létrejötté egyben azt is jelentette, hogy nincs lehetősége a balkáni államoknak és a nagyhatalmaknak különmegállapodásra. Ilyen értelemben a nagyhatalmak összehívása Grey angol külügyi államtitkár és Poincaré részéről kitűnő megoldásnak ígérkezett, a konferencia azonban fokozatosan eljátszotta a balkáni államok amúgy is csekély támogatását, aminek az lett a következménye, hogy az ott hozott döntések a nagyhatalmakat ugyan kötelezték, de a kisállamok egyszerűen figyelmen kívül hagyták a rendelkezéseket. E konferencia döntéseivel itt részletesen nem foglalkozunk.

Érthető módon a nagyhatalmi beavatkozás növekvő veszélye miatt a balkáni államoknak – és mellel a nagyhatalmaknak is – az lett volna az érdeke, hogy mihamarabb békét kössenek.¹⁰ E lehetőséget korlátozta, hogy nem szereztek meg minden kívánt területet, és erre a törökök hajthatatlansága miatt nagyhatalmi segítség nélkül esélyük sem volt. Az első török javaslatok elutasítása, illetve a kisállamok túlzó igényei végül is ahhoz vezettek, amit a balkáni államok egyrésztől éppen elkerülni igyekeztek – a nagyhatalmi beavatkozáshoz. Másfelől viszont csak így juthattak diplomáciai többségtámogatáshoz, és így erőfölényhez előbb a törökökkel, majd egymással szemben. Ezért a balkáni államok végül is nem tiltakoztak a nagyhatalmi beavatkozás ellen. A törökök pedig éppen a nagyhatalmi beavatkozásban látták az esélyt a teljes összeomlás elkerülésére, legyen az akár antant, akár német–osztrák támogatás. Így megindult a verseny a nagyhatalmak kegyeinek elnyeréséért azok után, hogy előzőleg kívánságuk ellenére kirobantottak egy háborút. 1913 elejéig tehát a nagyhatalmak – elsősorban nem saját diplomáciai eredményeiknek, hanem a kisállamok diplomáciai kudarcainak köszönhetően – még kedvező pozíciókkal bírtak. A kisállami katonai sikerek miatt azonban a nagyhatalmak semmiképpen sem voltak semlegesnek tekinthetők, a nagyhatalmi érdekcsoportok az egység hiánya miatt végül egymással is megküzdeni kényszerültek, nem csak a balkáni államok törekvéseivel, s lehetetlenné vált az összhatalmi nyomásgyakorlás.

A diadalmas bolgár sereg november 5-e után Konstantinápoly előtt állt, miközben a nagyhatalmak egy része a status quót pártolta, másik része az „érdektelenség” politikája mellett állt ki. A tengerszorosok fenyegetettsége – az orosz és osztrák mozgósítások mellett – felbolygatta a kedélyeket. A bolgároknak olyan taktikát kellett kidolgozni, amellyel rávehetik a hatalmakat a területi követeléseik elfogadására úgy, hogy közben azok nem avatkoznak bele az események menetébe saját érdekeik védelmében, hiszen a szorosok sorsa a nagyhatalmak számára is fontos volt. A Lloyd George-dzal való találkozás során (1912. október 31.) Madzsarov londoni bolgár nagykövet még a következő alapelveket szögezte le: 1) Bulgária nem kívánja Konstantinápoly, a Boszporusz és a Dardanellák megszerzését, követeli viszont a Szaroszi-öböl–Malatrafok vonalat. 2) Szaloniki nemzetköziesítendő, 3) a mohamedán Albánia kapjon autonómiát. Bulgária ezzel elállt az eddig általa is elfogadott status quótól (Bulgária azt

(Bulgária azt állította, hogy a háborút nem területi célok miatt, a macedón reformok kikényszerítéséért indította, valójában a hatalmakat és a románokat kívánta ezzel távol tartani a beavatkozástól). Ugyanakkor olyan elképzeléseket is hangoztatott, melyek egybeváltak a nagyhatalmak által követelt intézkedésekkel. Bulgária javaslatai partnerre találtak Lloyd George személyében. A brit kormányzat arra az állásfoglalásra jutott, hogy nem lép fel a törökök védelmében,¹¹ azaz lemondott a status quo védelméről, s a desinteresselme hívélű szegődött.

Csakhogv a török fegyverszüneti kérelem késése miatt Bulgária számára szükségessé vált, hogv ne csak minél hamarabb békére kényszerítsék a törököket, „*de Európát is megfélemlítsék*”, ezért szükségessé vált csapataik bevonulása Konstantinápolyba. Madzsarov arra hivatkozott, hogv nem adhatnak időt a török csapatoknak, hogv Kis-Ázsiából erősítést hozzanak. „... hiszem, hogv egy nap majd a miénk lesz Konstantinápoly, de most még túl nagy falat a torkunknak – írta, megfogalmazva a bolgár blöff hátterében álló célokat: *Ha mindent nekiünk adnak, amit akarunk, Bulgária kétszer nagyobb lesz... Az oroszokat és angolokat Konstantinápolyon kívül Törökország semelyik része nem érdekli. Ezért Konstantinápoly fenyegetése maga is biztosítja, hogv a többi területet megszerzi Bulgária.*”¹² Az angol külügyminiszter ezért – tartva Konstantinápoly elestétől és az antant együttműködésének gyengülésétől – inkább megígérte a bolgár érdekek támogatását a békétárgyalások során, mintsem hogv a további komplikációkkal is számolnia kelljen. Az angolok tehát eljutottak nemcsak a status quo feladásához, de a be nem avatkozás elvét is elvetették. A britek egy része tévesen úgy vélte, ha Törökország „megszabadul” európai birtokaitól, Kis-Ázsiában újjászülethet, megakadályozva a német behatolás továbbterjedését. Ha a bolgárok bevonulnak Konstantinápolyba, nemcsak a status quo nem lesz fenntartható, de a törökök tárgyalási pozíciói is megroppannak – ezért az angolok fellépése akarva-akaratlan részben a törökök érdekeit is védte.

A Monarchiát és a hármass szövetséget nem zavarta volna különöbben Konstantinápoly eleste, ha ezzel kellemetlen helyzetbe hozható Oroszország. Így Bulgária és a Monarchia érdekei e kérdésben egybeestek, a bolgárok Csataldzsa és Drinápoly ügyében kaptak is némi támogatást az osztrákoktól. Novembertől minden fél igyekezett maximálisra növelni zsarolási potenciálját.

Október 24-én (november 6-án) a cár elutasította Drinápoly bolgár kézre kerülésének gondolatát.¹³ Október 28-án (november 9-én) ezért – tehát még szintén a csataldzsai roham előtt – Danev, a bolgár szobranje elnöke hangot adott véleményének, hogv szerinte európai nyomás nélkül Törökország a nyilvánvaló vereség ellenére sem fogja önként átadni az igényelt területeket, szükséges tehát megszerezni a nagyhatalmak támogatását.¹⁴ Az előbbiek alapján bizonyos, hogv a katonai indokok mellett ez is szerepet kapott a csataldzsai rohamban – a szorosok elfoglalásával való fenyegetőzéssel látták biztosnak Anglia és Oroszország érdeklődésének felkeltését. A roham után Anglia azonnal a fegyverszünet támogatói mellé állt, Oroszország viszont nem a bolgárok által várt módon reagált. Szazonov a támadás hatására a románok felé fordult a bolgárok hátában. Csataldzsa megrohanása tehát félíg blöff volt, s ezzel a törökök is tisztában voltak.

Szazonov orosz külügyminiszter eredeti álláspontja tehát az volt, hogv Drinápoly a törököké marad, de francia kérésre végül is elállt ettől. Konstantinápoly elfoglalásához azonban nem járult hozzá, erre az esetre a flotta mozgósítását helyezte kilátásba, akár huszonnégy órán belül.¹⁵ Ugyanakkor Gesov bolgár miniszterelnökkel is közölte – valószínűleg így próbálva lebeszélni a bolgárokat Konstantinápoly elfog-

lalásáról –, hogy a szerbek nem kaphatják meg a kívánt adriai kikötőt, így természetesen a bolgárok sem juthatnak ki a Dardanellákhoz, hiszen ez alaposan felborítaná az egyensúlyt a felek között.¹⁶ A közlés egyben azt a burkolt figyelmeztetést is tartalmazta, hogy – akár kijutnak a bolgárok a Dardanellákhoz, akár nem – a szerbek automatikusan Macedónia felé fognak fordulni, így a bolgár fegyverekre esetleg másutt is szükség lehet. Sőt várható volt, amennyiben a bolgárok mégis megkísérlik Csataldzsa bevételét, maguk az oroszok fogják Szerbiát és Romániát erőteljesebb lépésekre sarkallni. Ezzel az oroszok is feladták a desinteressement politikáját.

Ferdinánd bolgár királyon és vezérkarán kívül senki sem tartotta reálisnak Konstantinápoly tartós megszerzését a bolgárok közül – de a nagyhatalmak nem elhanyagolható veszélyforrást láttak az ilyen irányú törekvésekben. Danev, a szobranje elnöke maga úgy nyilatkozott a németeknek, hogy nem áll szándékukban meghódítani a várost, mert az a kis-ázsiai partvidék nélkül értéktelen és életképtelen, Kis-Ázsia megtámadása pedig mindenkiben bolgárellenes érzéseket keltene, és esélytelenné tenné a vállalkozást.¹⁷ Az angolok egy ideig ugyan gondolkodtak azon, hogy Szalonikit és Konstantinápolyt nyilvánítsák szabad kikötőnek, semleges, nemzetközi ellenőrzés alatt álló területnek a szorosokkal együtt, de az oroszok elutasították a javaslatot.¹⁸

Az orosz békejavaslat – feladva a status quót – végső soron a következőket tartalmazta: a törökök lemondanak minden területről az Enosz–Midia vonaltól keletre; így a bolgárok nem juthattak ki a Márvány-tengerre. Madzsarov és Danev is úgy gondolták, hogy a Rodostó–Midia vonal kierőszakolása nem éri meg a háború folytatásával járó kockázatot, mert bizonyos, hogy a törökök azt önként nem adják „... és csupán Rodostó miatt sehol másutt ne kelljen területről lemondani”.¹⁹ A szerbek a bolgár–szerb szerződés szövegének megfelelően megkapják Skopjét és egy területsávot az Ohridi-tóig és San Giovanni di Medua kikötőjéig, így egy korridoron keresztül kapcsolatot teremthetnek a tengerrel. Albánia autonóm török tartomány lesz. Montenegró megkapja a Szandzsák teljes területét, Románia semlegességéért cserébe határkiigazítást kap Dobrudzsában. Szaloniki szabad kikötő, az Athosz-hegy semleges terület lesz.²⁰ Látható, hogy Románia kárpótlása már a kezdet kezdetén fontos szerepet kapott az orosz politikában, továbbá, hogy a szerbeket adriai kikötővel kívánták jutalmazni, ami ismételten arra utal, hogy – bár az 1912-es szerb–bolgár szerződés nem mondta ki – az ilyen irányú értelmezések nem voltak idegenek az oroszoktól sem. Mint ahogy az sem, hogy november elején feladva a status quo és a desinteressement elvét, helyette immár a felosztást propagálják.

Kiamil pasa nagyvezér már november 3-án a hatalmakhoz fordult közbenjárás ügyében, november 11-én pedig ismételten békét kért, amit a bolgárok elutasítottak.²¹ Genadiev külügyminiszter a bukaresti béke után élénken kritizálta az akkori bolgár vezetés Csataldzsa alatti magatartását, hiszen az említett dátumon kívül még kétszer nyílt alkalom a békekötésre.²²

A fegyverszünet megkötését siettette Kiamil pasa állítólagos közeledése is a semleges románokhoz,²³ akik Dél-Dobrudzsát szerették volna megszerezni a status quóban beállt változás miatt. A bolgárok nem bírtak szabadulni gyanújuktól, hogy a Monarchia és Oroszország a dél-dobrudzsai román igények támogatásával próbálja a románok Erdélyre és Besszarábiára vonatkozó követeléseit elterelni,²⁴ s a bolgár területnövekedést meggátolni.

Az orosz diplomácia titkos reménye ugyanakkor nemcsak az volt, hogy sikerül eltávolítani Romániát a hármasszövetségtől, és hogy hamarabb kényszeríthetők

békére a bolgárok a dobrudzsai román követelések támogatásával, de az is, hogy Románia belép a Balkán Szövetségbe Dél-Dobrudzsa feláldozása árán.²⁵ Az oroszok azt nem vették figyelembe, hogy az utóbbi két cél elérése egymásnak ellentmondott, hiszen egy területi engedményekre kényszerített Bulgária aligha látná szívesen és szövetségesként Romániát, míg Románia a kompenzáció elmaradása esetén nem lépne be a szövetségbe. Az oroszok ilyen irányú törekvései szükségszerűen azt erősítették, hogy a másik fél a Monarchia oldalán keressen támaszt.

Danev budapesti látogatása során – reagálva az oroszok Szerbiával és Romániával való fenyegetésére – egyértelműen elutasította a szerbek kijutását az Égei-tengerre,²⁶ ezért is érezte később árulásnak, amikor a Monarchia szerbeknek tett ilyen irányú javaslata napvilágot látott. A ruszofil bolgár kifejtette, hogy a nemzeti egység elérése után az Oroszországgal való együ...működés véget ér, megszűnnek a közös érdekek, és Bulgária a Monarchia felé igyekszik majd jobb kapcsolatokat kiépíteni, hiszen érdekeik sehol sem ütköznek.²⁷ Az utóbbi kijelentés burkoltan annak elismerését is jelentette, hogy Macedóniát – mivel Bulgária is változatlanul igényt tartott rá – csak úgy kaphatja meg, ha szövetséget vagy kereskedelmi kijutást ígér a Monarchiának az Égei-tengerre. Levonta a következtetést, hogy a Balkán Szövetségben belül növekednek az ellentétek, és Bulgária ezért keresi a Monarchia támogatását. Az október 29-i (november 11-i) kihallgatáson a császár felajánlotta a Monarchia támogatását, amennyiben bolgárok hajlandók valamiféle kompenzációt adni Romániának.²⁸

Ami a Monarchia állásfoglalását illeti, Lloyd George felismerte, ha a Monarchia bevonul a Szandzsákba, diszkreditálná magát, ezután aligha lenne olyan helyzetben, hogy egy nemzetközi konferencián legálisan és sikeresen képviselje érdekeit – hiába építené meg a Szandzsák-vasutat a nagyhatalmak tiltása ellenére, aligha juthatna ki kedvezményekkel Szalonikiig, a szerbek Adriától való távoltartása pedig szintén nehezen lenne keresztülvihető a nagyhatalmi reunión.²⁹ Éppen ezért a Monarchiától az angolok nem vártak ilyen lépést. A Monarchia elképzelése éppen az volt, hogy érdekeit a nagyhatalmi koncerten belül érvényesítse, s nem konfrontatív politikával. Így is tett, amikor november első felében elérte, hogy Szerbia ne kapjon kijáratot az Adriára, és Albánia legyen autonóm.

A Monarchia mellé állva Madzsarov támogatta a független Albánia gondolatát, mert különben a szerbek és a görögök pretenciói a területre „*diszkreditálnák felszabadító harcunkat*”.³⁰ A háttérben mindemellett az állt, hogy – mivel lemondott a Szandzsákról és a Szalonikit érintő törekvéseiről – a Monarchiát Madzsarov szerint ezért Albániában morális támogatásban kell részesíteni, s ezzel együtt elérni, hogy ne támogassa az Adriáról kiszoruló, s az oroszok támogatását bíró, Égei-tenger felé forduló szerbeket.

Danev lelkesedés nélkül ugyan, de támogatta az adriai szerb kikötő ügyét, mert tudta, ha a szerbek nem kapják meg, akkor Macedóniában kell őket kárpótolni. A Monarchia Adria-politikája tehát közvetve a bolgár érdekeket is fenyegette, pedig Berchtold szándéka éppen a bolgárok megnyerése volt. A Monarchia azzal, hogy később kiszorította Szerbiát az Adriáról, tulajdonképpen szét is törte a Balkán Szövetséget, aminek végeredményeképpen a bolgárok itták meg a levét, akiket végül a macedóniai szerb aspirációk a Monarchia karjaiba hajszoltak.

A csatadzsai roham előtt tehát ez volt a helyzet. A Monarchia kész volt erőteljesebb eszközöket igénybe venni a szerbek ellen az Adria ügyében, vélvén, hogy az elvi támogató nyilatkozatok ellenére Bulgária nem fog Szerbia oldalán hadat viselni, sőt a szerb Niš és Pirot megszerzésére buzdították a bolgárokat.³¹ A bolgárok pedig

úgy látták, hogy a Monarchia nincs ellene a Balkán Szövetség létének, sőt akár török-ellenes fellépésének, amennyiben Szerbia nem tagja annak, és a szövetségnek nincsenek Monarchia-ellenes céljai.

A csataldzsai roham elhárítása mindenesetre azt jelentette a törökök számára, hogy a tárgyalásokon diplomatai feltételeket szabhattak, s nem voltak teljesen kiszolgáltatottak a szövetségeseknek, akik így akarva-akaratlan kénytelenek voltak Oroszországhoz (vagy másához) fordulni a törökökre való nyomásgyakorlás erősítése érdekében. Az orosz befolyás erősödése viszont – a háború okozta kezdeti diplomáciai eltávolodás után – ismét egybevágott Oroszország terveivel, amely egészen addig ismét kedvező helyzetben érezhette magát, míg a szövetségesek és a törökök követelései közötti ellentmondás a háború folytatásához nem vezetett.

A csataldzsai roham kudarca ellenére az a helyzet állt tehát elő, hogy mire a törökök november 3. után ismét a nagyhatalmak mediációját kérték, azok közben már túlléptek az általuk propagált status quo keretein. Amikor november 7-én Törökország képviselői megkérdezték Pallavicinét, vajon tárgyaljanak-e a szövetségesekkel olyan alapokon, mint tették elődeik annak idején San Stefanóban, reménykedve a békeszerződés nagyhatalmi felülvizsgálatában, Pallavicini tárgyalásokra biztatta a törököket.³² De hamar kiderült, hogy az oroszok ragaszkodnak ahhoz, hogy a kisállamok osszák fel a zsákmányt, s ne a nagyhatalmak londoni konferenciája – mert az utóbbi bekövetkezte tovább gyengítené az oroszok pozícióit a Balkán Szövetséggel szemben. Így a törökök kezdeti reményei gyorsan elszálltak, ennek következtében nem a gyors és megalázó békekötést választották, reménykedve a nagyhatalmi revízióban, hanem egy másik megoldást.³³

A törökök első ajánlata a szövetségesekhez november 18-án érkezett be, ebben Noradunghian külügyminiszter autonómiát ígért Albániának és Macedóniának, de Trákiához ragaszkodott. A békejavaslat területi része a következőképpen hangzott. A Drinápolyi vilajet autonóm lesz, Bulgária megkapja Lozengrádot, Kirdzsalit, Musztafapását, Nevrokopot és Dorumajbabát, továbbá szabad vasúti kijutást az Égei-tengerre. Görögország megkapja Elaszónát, Grevenát, Prevezát, Szerbia Kumanovót, Prištinát, Mitrovicát és a Szandzsák keleti felét, míg Montenegró a Szkutari-tavat a város nélkül, Plavát és a Szandzsák nyugati felét. Albánia, Macedónia és a szigetek is autonómiát kapnak, de a kormányzót a törökök nevezik ki.³⁴ Az ajánlattal még a szerbek sem lehettek elégedettek, mert csak vasúti kijutást kaptak a tengerhez.

Törökország tulajdonképpen alig ígért többet, mint amit maguk a szövetségesek a háború előtt követeltek. A tárgyalások során a törökök számára egyértelműen adott volt, hogy az időhúzás a szövetségen belüli ellentétek kiéleződéséhez vezet, ami a szövetség szétesését is jelentheti, s kedvezőbb békelehetőséget, ráadásul a nagyhatalmak beavatkozásának valószínűsége a megegyezés elmaradásával csak nő. Nem véletlen, hogy a török politikát a németek és a Monarchia is támogatták. Ez a politika 1911–1912 során Olaszország ellen nem volt sikeres, igaz akkor az asztal túloldalán csak egy állam állt, amelyet viszont minden hatalom támogatott törekvésében. Azzal, hogy a törökök a bolgárokhöz fordultak a fegyverszüneti kérelemmel – ami mellesleg logikus volt, hiszen ők jelentettek komoly veszélyt a fővárosra –, egyrészt vezető szerepet tételeztek fel a bolgárokról, így erősítve szövetségen belüli pozícióikat, másrészt megkísérelhették őket különbékére kényszeríteni, ami a szövetséges keretek áthágását és a szövetség szétesését jelentette volna.

A fegyverszünetet végül december 3-án kötötték meg.³⁵ Görögország flottája katonai szerepe és az égei-tengeri szigetek hovatartozásának kérdése miatt hadviselő

fél maradt. A görög flotta tevékenysége nélkül a törökök bármikor átdobhattak volna erősítéseket a balkáni frontra Ázsiából vagy Tripoliból. A Berchtold meghirdette status quo végérvényesen megdőlt, a Poincaré által javasolt „desinteressement” politikája szintén. A Balkán Szövetség és a törökök tárgyalásai új feladatok és új helyzet elé állították a nagyhatalmakat is. Mivel a Monarchia politikája eddig a Balkán Szövetség kialakulásának megakadályozását célozta, nem volt tartalék „forgatókönyve” a szövetség létrejötte utáni szituációk kezelésére. Ezért improvizálni kényszerült, miként Oroszország is. Az antant meg akarta tartani a Balkán Ligát a saját céljaira, míg a hármass szövetség szét akarta verni.³⁶ Ez alapjaiban meghatározta a két konferencia ügyéhez való hozzáállásukat.

A nagyhatalmi konferencia mellett a hadviselő felek is összeültek a békefeltételek tárgyalására a St. James palotában december 16-án.³⁷ A szövetségesek azonnal követelték a szigetek és Drinápoly átadását, amit a törökök megtagadtak, mint ahogy nem voltak hajlandók tárgyalni a görög küldöttekkel sem, akik nem írták alá a fegyverszünetet. A nagyhatalmak elképzelései szerint Drinápolyról és a szigetekről le kell mondaniuk a törököknek, azonban az utóbbiak semlegesítendőek, és a kérdéskör a nagyköveti reunióra tartozik. A görögök ragaszkodtak ahhoz, hogy a békétárgyalásokon a szigetek kérdése is véglegesen rendeződjön.

December 14-én a békekonferencia első ülésén a felek elfogadták azt a bolgár javaslatot, hogy először a keleti, bolgár–török határt kell kijelölni.³⁸ Ez létfontosságú volt Bulgária szempontjából, hiszen a kormányzat mielőbb el akarta érni a bolgár sereg tehermentesítését és átcsoportosítását Macedóniába, emellett így elkerülhették a szerzett területek azonnali felosztásának várhatóan nagy vitákat kavarázó lépését. Ezzel ráadásul elérték, hogy Bulgária érdekei kulcsfontosságúvá váltak a tárgyalás során, és végig meghatározó szerepet játszottak.

Az már a kezdetektől fogva látszott, hogy a nagyhatalmi támogatás csak áldozatok és lemondások árán nyerhető meg. Paradox módon éppen Bulgária volt az, mely a területi engedményeket leginkább elutasította, pedig San Stefano felélesztéséhez neki volt a leginkább szüksége a nagyhatalmi támogatásra. A Monarchia közvéleménye úgy vélte, minél több területet szerez meg Bulgária Macedóniában, annál kevesebb jut a szerbeknek, ezért az ilyen terveket csak támogatni lehet. Ez részben ellent is mond a „Drang nach Salonika” elvének, részben viszont Bulgária szimpátiájának hosszú távú megnyerésével éppen ezt a célt szolgálta. A másik oldalról viszont a Monarchia azt sem tartotta lehetetlennek, hogy ha Macedóniát mégis Szerbiának juttatja, a szerbek talán engedélyezik a forgalmat Szaloniki felé. Sőt egy harmadik elképzelés szerint, ha Bulgária elveszti Szalonikit, de megtartja Kavalát, az a Monarchia számára ugyanolyan jó kikötő – hiszen az is az Égei-tengeren van –, de a Monarchia és Kavala közötti vasúti összeköttetés problémája miatt ekkor szükség van Románia barátságára is. Éppen így válik érthetővé Berchtold részéről a bolgár–román megegyezés propagálása és maga a „tojástánc” szükségszerűsége is, különösképpen 1913 nyara után.³⁹

A szövetségesi bizalom megingása és egy szerb–görög–török különbéke esetleges veszélye is befolyással volt a helyzetre. December 2-án (15-én) Gesov arról informálta a delegációt, hogy a békekötés sikertelensége esetén elképzelhető, hogy Bulgária egyedül lesz kénytelen folytatni a háborút Drinápoly megszerzése érdekében,⁴⁰ ezért szükségesnek tartott 15–20 napot nyerni a hadsereg számára, hogy az feltöltse állományát és készleteit.⁴¹ December 10-én (23-án), mikor a törökök közölték hajlandóságukat a tárgyalások megkezdésére a görögökkel, Szavov tábornok jelezte Gesovnak, hogy az oszmánok csapatokat hoznak át Gallipoliba és Csataldzsába, és

szerinte hamarosan megkísérlik a kitörést. A főparancsnok úgy vélte, hogy a tárgyalásokon nem érhető el Drinápoly átadása, éppen ezért fontos, hogy a tárgyalások eredménytelennel vagy anélkül, de négy-öt napon belül véget érjenek.⁴² Szavov követelte a hadműveletek folytatását, kifejtve, hogy a fegyverszünet ellenére a bolgár sereg napi 3 millió levájába kerül az államnak.⁴³ Ez kellemetlenül érintette Danevet, hiszen immár két ellentétes elképzelésnek kellett megfelelnie egy időben.

A Porta az összegyűlt szövetséges képviselőknek – az államok londoni nagyköveteinek – december 26-án előterjesztett egy javaslatot, mely szerint a határ Enosztól nyugatra a Szaroszi-öbölben kezdődne, és úgy érné el a Fekete-tengert, hogy Drinápoly török kézen maradjon. Nyugat-Trákia és Macedónia egy része, beleértve Szalonikit is, autonóm provincia lenne a szultán szuverenitása alatt, míg Bulgária csak az Égei-tengerhez való kereskedelmi, gazdasági kijutás lehetőségét kapná meg, ugyanúgy, mint Szerbia az Adriánál, és ez így egyenlő feltételeket biztosítana a két állam számára.⁴⁴ Ennek különösen a Monarchia örült volna, hisz így a szerbeket érintő javaslata precedens értékűvé és követendő példává válna, míg egy autonóm tartomány létrehozása jobb beavatkozási lehetőséget jelentett volna, mint egy szerb, vagy bolgár, vagy egy felosztott Macedónia. Másnap a török minisztertanács egy új elképzeléssel állt elő: az Égei-tenger partja az Ergene folyótól Szalonikiig maradjon török, Szaloniki nyilvánításék nemzetközi kikötővé, Kavalát viszont megkapnák a bolgárok.⁴⁵ Drinápoly kérdése kulcsfontosságú volt. Berchtold már december 21-én kijelentette, hogy Drinápoly nem maradhat a törököké, és ebben szövetségesei is egyetértettek. Bár az oroszok eredendően a várost török kézen kívánták hagyni, a Monarchia álláspontja miatt ők is kénytelenek voltak véleményüket megváltoztatni e kérdésben, nehogy Bulgária és a Monarchia között közeledés induljon meg. December 28-án a törökök közzétették hivatalos ellenjavaslatukat a szövetségeseknek: 1) A Drinápolyi vilajet a törökök közvetlen irányítása alatt marad. 2) Macedónia fejedelemség lesz Szaloniki központtal, s a szultán szuverenitása alatt marad, egy Balkán Szövetség által jelölt fejedelem irányításával, akit viszont a szultán nevez ki. 3) Albánia autonóm lesz a szultán szuverenitása alatt,⁴⁶ egy, az oszmán uralkodócsaládból származó herceg uralma alatt, akit 5 évre választanak, s mandátumát meg lehet hosszabbítani. 4) Minden égei-tengeri sziget török marad. 5) A krétai kérdéssel nem a békekonferencia hivatott dönteni, hanem a nagyhatalmak.⁴⁷

Mivel a Balkán Szövetség képviselői egyáltalán nem támogatták a török javaslatot, a török delegátusok másnap egy módosított javaslatot nyújtottak be, ami még mindig túl messze volt a szövetségesek elképzeléseitől. Új javaslatukban a törökök megállapították, hogy Konstantinápoly védelméhez elengedhetetlenül szükséges Drinápoly, de lemondtak Szaloniki birtoklásáról. A Porta ragaszkodott ahhoz is, hogy Trákia Xanthiig török kézen maradjon, de kijelentette, hogy hajlandó átadni Epiroszt, ugyanakkor ragaszkodik Albánia autonómiájához. Amennyiben Drinápolyt mégis át kell adni, úgy az egész Drinápolyi vilajetnek török kézen kell maradnia.⁴⁸ Bulgária csak akkor kaphat kompenzációt Nyugat-Trákiában, ha hajlandó lemondani Drinápolyról. A török küldöttek ragaszkodtak a szorosok bejáratához közeli szigetekhez, a többinek olyan autonómiát ajánlottak, mint Szamosz é volt.⁴⁹ A javaslat a szövetségesek számára teljesen elfogadhatatlan volt, hiszen fegyvereik segítségével sokkal többet értek, jöllehet kezdetben ők is az autonómia megvalósítását hangoztatták fő követelésükként. Válaszul a tárgyalások megszakításával fenyegetőztek. Madzsarov kényszeredetten írta, hogy *„míg a katonák három hét alatt Konstantinápolyig jutottak, addig a diplomaták ugyanennyi idő alatt csupán az autonómiáig”*.⁵⁰

A törökök január 3-án tették közzé újabb javaslatukat Noradunghian külügyminiszter és Resid effendi útján: 1) A Drinápolytól nyugatra fekvő területekről lemondtak. 2) Albánia autonómiát kap. Határaitól és a politikai berendezkedésről a nagyhatalmak döntenek. 3) A Drinápolyi vilajetre nézve Törökország azt javasolja, hogy a bolgár–török határkiigazításról Bulgáriával közvetlenül tárgyalhasson. 4) Krétát illetően döntő a nagyhatalmak véleménye. 5) Az Égei-tenger szigeteit a törökök Kis-Ázsiához tartozónak tekintik, ezért nem mondanak le róluk.⁵¹

A Novaković vezette szerbek rögtön több kifogást is emeltek: az 1. pontot elfogadták azzal a feltétellel, hogy Szkutari és Janina még török kézen lévő területe is belesik. A 2. pont esetén ragaszkodtak ahhoz, hogy a nagyhatalmak és a szövetségesek közös döntése határozza meg Albánia sorsát. A 3. pontot elutasították, mert a szövetségi szerződések nem engedték a különfejezmények megkötését. A 4. és 5. pontot pedig egyenesen felháborítótnak tartották.⁵² A törökök a 3. pont esetében elfogadták az ellenvetéseket, de a 4. pont esetén figyelmeztettek arra, hogy Krétát – alkotmánya miatt – mintegy „bizományba adták” a nagyhatalmaknak, tehát a döntés az ő kezükben van. A 2. pont esetében a török álláspont győzedelmeskedett, mivel a londoni reunión a nagyhatalmak a Monarchia érdekei és magatartása miatt már a kezükbe vették az ügyet. Az 5. pontról viszont nem sikerült megegyezni.

Noradunghian úgy nyilatkozott, hogy Drinápolyról maguk a bolgárok is hajlandók lennének lemondani, mert szeretnének gyors békét kötni, de a városról való lemondásba a többiek sohasem egyeznének bele, mert ez szükségképpen a macedóniai bolgár jelenlétet erősítené. Ezért ragaszkodnak a szövetség tagjai is a kollektív tárgyalásokhoz: mindenképp a bolgároknak akarják Drinápolyt adni, nehogy Macedónia felé forduljanak, veszélyeztetve az ottani szerb és görög jelenlétet.⁵³ Noradunghian – egyébként találó – megállapítása nagy nyilvánosság előtt történt, s a szövetségesek közötti bizalom megingását eredményezte más eseményekkel együtt.

Danev helytelenül úgy vélte, hogy a törökök továbbra is osztrák támogatásban bíznak, s azért nem írják alá a békét. Felhívta a Monarchia figyelmét arra, hogy az a hatalom, mely kijut a Dardanellákhoz (Oroszországra gondolt), öt éven belül maga adja majd Drinápolyt a bolgárok kezére, hogy szövetségét megnyerje. Danev a szigetek kérdésében is felajánlotta támogatását a törököknek, ha azok lemondanak Drinápolyról, s gyorsítják a békemegállapodás létrejöttét: ez esetben az életképes ázsiai Törökország és Bulgária között baráti viszony is kialakulhatna.⁵⁴ Danev nem akarta azt sem, hogy Montenegró elessen Szkutaritól, s azzal áltatta az osztrákokat, ha a várost megkapja az ország, átállna a Monarchia oldalára a szerbekéről.⁵⁵ A bolgár politikus kollektív nagyhatalmi nyomást kért Drinápoly ügyében, s a nagyhatalmi jegyzék később éppen ezt tette⁵⁶ – feladva a be nem avatkozás elvét.

Törökország a nagyhatalmi beavatkozásban bízik, a háborút aligha akarja felújítani, és abban reménykedik, hogy a nagyhatalmak ebben a balkáni államokat is megállíthatják – vélte a Monarchia római követe, Mérey Kajetán.⁵⁷ A törökök számára az egyetlen lehetőség a kedvező békére az volt, ha sikerül megosztani a szövetségeseket, és/vagy kiprovokálni a nagyhatalmak beavatkozását a békefolyamatba – így a bolgárok kérését sem vették zokon. Erre egyébként azért is jó esélyeik voltak, mert a szövetségesek ahelyett, hogy a mielőbbi megegyezést forszírozták volna, egymással szemben nyilvánosan is követeléseket fogalmaztak meg a területek felosztását illetően. A szerbek a szerződés felülvizsgálatát követelték, kijáratot az Adriai-tengerre, s a Vardar bal partját. Mijatović szerb delegátus kijelentette, ha Bulgária megkapja Drinápolyt, nem illeti meg Macedónia.⁵⁸ A bolgárok ugyanis Macedónia megszerzése esetén

balkáni hegemoniájuk védelmében szükségszerűen szövetséget fognak kötni a törökökkel. Bulgária egyedül nem olyan erős, hogy Drinápolyt elfoglalja, ezért rá van utalva, hogy a segítségért cserébe tárgyaljon Macedónia újrafelosztásáról.⁵⁹

Január 6-án a törökök elfogadták a Marica–Tundzsa határvonalat és lemondtak Kirkkiliszéről. Francia körök a Drinápolyról való lemondásért cserébe Khiosz és Mütiléné megtartását ajánlották fel az oszmánoknak, akik ezt elutasították.⁶⁰ Krétát hajlandók voltak átadni, de a többi szigetről nem mondtak le.⁶¹ Ez elfogadhatatlan volt a szövetségesek számára, a tárgyalások megszakadtak.

A nagyhatalmaknak kellett közbelépniük, ezzel céljukat a törökök elérték. Grey egymás után három javaslatot tett a drinápolyi kérdés rendezésére, de mindhármat visszautasították. Ezek a következők voltak: 1) Drinápoly maradjon török, de veszítse el erődjellegét. 2) Drinápoly átadásáért cserébe a nagyhatalmak garantálják Konstantinápoly biztonságát. 3) Drinápoly bolgár lesz, a mecsetek extraterritoriálisak, de szultáni őrsgéggel, a sírokat pedig nemzetközi felügyelet alá helyeznék. Az első elképzelésben a törökök a nagyhatalmi álláspont kedvező módosulását látták irányukban, de a második javaslatot képmutatónak tartották. Rámattak arra az ellentételre, hogy a nagyhatalmak eddig a status quo elvét hangoztatták, most pedig segédkeznek Törökország feldarabolásában. Konstantinápolyt pedig úgysem vehetik el a törököktől, mert egyik nagyhatalom sem egyezne bele, hogy a város orosz legyen, az oroszok pedig sosem hagynák, hogy bolgár kézbe kerüljön. *„Levágtrák kezünk-lábunk, most a fejünket akarják levágni, és azt ígérik, utána nyugton hagynak minket”* – panaszkodtak a török küldöttek.⁶²

A Balkan Committee egyik tagja, Edward Boyle felvetette – akárcsak korábban a törökök –, hogy a Konstantinápoly és Drinápoly közötti terület kapjon autonómiát a szultán szuverenitása alatt. Venizelosz ezt elfogadta, de Madzsarov úgy nyilatkozott, mivel a terület csak Bulgáriával határos, a görögök véleménye aligha számít e kérdésben. Drinápoly (és Szaloniki) nélkül Bulgária kijutása szinte lehetetlenné vált volna az Égei-tengerre, s a görögöknek éppen ez a törekvésük.⁶³ A törökök Kelet-Rumélia, Kréta és Macedónia példáját hozták fel, melyek valamennyien autonómiával rendelkeztek, de az említett területek mind elvesztek, vagy elveszni látszottak, és csak állandó feszültségforrást jelentettek. Egy autonóm Trákia előbb vagy utóbb Bulgária vagy Görögország része lenne, esetleg a három érintett ország összeveszne rajta, így ez a megoldás állandó feszültséget gerjesztene a felek között. Valószínűleg ez a megoldás már csak ezért sem merült fel a nagyhatalmak részéről Macedóniát illetően. A török küldöttek utolsó javaslatként felajánlották Dedeagaç és Thaszosz átadását a bolgároknak cserébe Drinápolyért. Szavov bolgár tábornok azonban ezt elutasította.⁶⁴ Danev visszautasította azt a javaslatot is, hogy a törökök csak a Marica jobb partján lévő Karagaç külvárost adják át Drinápolyból, ahol a vasútállomás volt, valamint a vasutat Dedeagaç kikötőjéig.⁶⁵

Mivel a bolgárokkal való megegyezés nem járt sikerrel, a Porta megkísérelte Görögországot leválasztani a szövetségesek oldaláról. Ha ez sikerül, és a görögök kilépnek a szövetségesek közül, a törököket semmi sem akadályozta volna meg afrikai és ázsiai csapataik Európába szállításában, ami a háború menetét is számukra kedvezően befolyásolhatta volna. Tevfik lemondott Ciprusról – ez brit birtok volt –, Krétáról, Szamoszról, Szamothrakéről, autonómiát adott volna Rodosznak – ez meg olasz megszállás alatt állt –, Khiosznak, Kósznak, Kilimnosznak, és csak Lémnosz, Tenedosz és Imbrosz birtokához ragaszkodott, sőt szabad elvonulás fejében Janinát is átadta volna, és szövetségi szerződést ajánlott. A görögök viszont ezt egyrészt kevés-

nek, másrészt Ciprus és Rodosz miatt gyanúsnak tartották, így visszautasították.⁶⁶ Mivel Ciprus is szóba került, a törökre neheztelő Fitzmaurice konstantinápolyi angol nagykövet azzal fenyegetőzött, hogy támogatni fogja a Törökországhoz tartozó, de a tripoli háború miatt olasz megszállás alatt lévő Dodekanézsosz Görögországhoz csatolását.⁶⁷ Ezt viszont az olaszok vették zokon, és egy ideig leszavaztak minden angol javaslatot. A török állam csőd közeli helyzetbe került, fizetéseképtelenné vált. Végül egy 2,5 millió font értékű német hitel húzta ki a bajból az akkor már hatalmon lévő ifjútürök kormányt. Ebből becslések szerint egy hónapig lehetett folytatni a háborút.⁶⁸

A bolgár sajtó kijelentette, a jelenlegi háború az igazságtalan berlini rendezésnek, a San Stefanó-i béke megsemmisítésének a gyümölcse, a felelősség ezért a helyzetért a lap szerint a hatalmakat terheli. Ezért nem szabad hagyni, hogy beleszóljanak a mostani béke eredményébe, kedvezőtlenül befolyásolva azt. Bulgária a béke mellett van, mert a *felszabadító háború* csaknem befejeződött. A háború folytatása teljesen csak Törökországtól függ. Ha a háború folytatódik, az újabb áldozatok újabb jogokat fognak adni a bolgároknak.⁶⁹

A huzavonát megelégedő nagyhatalmak közül az oroszok már december 23-án kijelentették, ha a háború újra elkezdődik, nem garantálhatják tovább semlegességüket. Januárban már az Arméniába való benyomulást tervezték,⁷⁰ de január 4-én Grey-nek sikerült elérnie egy megállapodást, hogy a békétárgyalások megszakadása esetén közösen gyakorolnak nyomást Konstantinápolyra, mielőtt egy második San Stefano születne. A németek elutasították az erőszakos kényszerítő eszközöket: „*Azt kell tanácsolnunk Törökországnak, ürítse ki Drinápolyt... ha a törökök visszautasítják az átadást, a bolgároknak maguknak kell bevenniük.*”⁷¹ A német politika, mely 1912-ben még Berchtold bolgárbarát irányvonalát követte a Balkánon, ekkor már érezhetően törökbarát irányt vett fel, amit csak felerősített Kiderlen-Wächter külügyminiszter december 30-i halála. A nagyhatalmak egy közös jegyzék átadásában állapodtak meg. A jegyzék szövegében az állt, hogy a háború folytatásával Törökország Konstantinápoly birtoklását kockáztatja, és csak a nagyhatalmak támogatása biztosíthatja a konszolidációt, ehhez viszont Drinápoly és a szigetek feltétel nélküli átadása szükséges. Cserébe a nagyhatalmak biztosítják a drinápolyi muszlimok jogait, és hogy a szigetek ne jelentsenek veszélyt a Dardanellákra.⁷² Vagyis a törökök számára kedvezőtlenül ütött ki a nagyhatalmak beavatkozása, hiszen nem sikerült Drinápolyt illetően megosztani őket, vagy támogatásukat megnyerni.

A nagyhatalmak hozzáállása a semleges felől egyértelműen a beavatkozást szorgalmazó álláspont felé mozdult el. Vilmos császár nyomásgyakorlást célzó tanácsából is egy diplomáciai botrányt kavaró Balkán-ultimátum lett, amit ő igen nehezményezett: „*A közeljövőben a nagyhatalmak egyetlen törökellenes lépését sem toleráljuk...*”⁷³ A számukra kedvező hangvételű, semlegesnek nem nevezhető jegyzék hatására a Balkán Szövetség ismét kilátásba helyezte a fegyverszünet felmondását, így a jegyzék a béke kikényszerítése helyett az ellentétek kiélezését szolgálta.

A nagyhatalmi jegyzék hatására Törökországban fontos változások zajlottak le. A konzervatív-liberális kabinet nem akarta elfogadni a nagyhatalmi jegyzéket, ezért összehívták a vallási, polgári és katonai vezetők nagytanácsát. Január 22-én a díván 96:1 arányban elfogadta a békefeltételeket. De mielőtt a jegyzék elfogadását nyilvánosságra hozták volna, az ifjútürök Enver bej 40 ember élén 23-án puccsot kísérelt meg, melynek során a díván tagjait elfogták, a hadügyminisztert, Názim pasát, aki korábban sikertelenül kísérelte meg felszámolni mind a Kiamilt támogató katonai ligát, mind az ifjútürök katonai szervezeteket, pedig agyonlőtték. A szultán menesztet-

te a Kiamil–Muktár-kormányt: az ifjútörök Egység és Haladás Pártja 1912. júliusi hatalomvesztése után ismét a kormányba került.

A kollektív demars sikertelen lesz – jósolta meg január 16-án Mérey Kajetán. A római követ szerint Törökország egy kiújuló háborúból jól jönne ki, hiszen sokkal több területet már úgysem veszthet, Konstantinápoly elestét pedig úgysem tűrnék a nagyhatalmak. Mivel a Balkán Szövetség nem nyerhet sokat, így az új török kormánynak nem kell a bukástól tartania. A törökök abban reménykedhetnek, hogy a románok támadást indítanak Szilisztria megszerzéséért, a bolgárok pedig csak akkor adnák át azt a várost, ha megszerzik Drinápolyt, ez egy ördögi kör, melyben mindenkinek a háború az érdeke. Minél jobban követelik a románok a várost, annál erősebben lövik Drinápolyt a bolgárok, s annál erősebben kapacitálják a törökök a románokat a beavatkozásra.⁷⁴ Egy új háborúval a szövetségesek nem nyerhetnek sokat.

Az új török kormány elutasította a nagyhatalmak jegyzékét és a szövetségesek követeléseit.⁷⁵ Drinápolynak csak a Marica jobb partján lévő részét lett volna hajlandó átadni, és a lausanne-i olasz–török béke miatt hazaárulással vádolta az előző kormány tagjait. A szigetek átadását a törökök szintén megtagadták, tudván, hogy a nagyhatalmaknak jobb egy török kézben lévő tengerszoros, mint egy orosz kézen lévő, éppen ezért Konstantinápoly blokádját – amivel az antant fenyegetőzött – nem tartották reális tervnek,⁷⁶ miként azt sem, hogy ha Bulgária beveszi a csatlalozsai erőrendszert, a nagyhatalmak semlegesek tudnának maradni. Sőt kilátásba helyezték, hogy lezárják a tengerszorosokat. Az utóbbi eset kellemetlenül érintette volna az orosz gabonaexportot, melynek 1901–1910 között 80%-a a szorosokon keresztül jutott Európába. Az orosz export sokkal inkább a Földközi-tengert használta, mint északi kikötőit: a mangánérc-forgalom 93%-a és a vasérc 60%-a, a cement 70%-a és a vasúti sínek 100%-a a szorosokon keresztül bonyolódott.⁷⁷ Így a szorosok lezárása gazdasági csődöt jelentett volna az oroszok számára – illetve biztos belépésüket a törökellenes háborúba.

Január 28-án a Porta közölte válaszáat a január 17-i nagyhatalmi jegyzékre. Ebben leszögezték, hogy Imbrosz, Lémnosz, Khiosz, Mitiléne és Drinápoly mindenképpen török birtoknak tekintendő. Az új kormány elődje január 3-i javaslatához kíván visszatérni, azaz az Ardát javasolta határfolyónak. A törökök visszautasították nemcsak a bolgárok által követelt Rodostó–Malatra-fok határvonalat, de az enyhébb Enosz–Mídia és a számukra még kedvezőbb Enosz–Ergene vonalat is, melyet a nagyhatalmak támogattak ugyan, de a bolgárok nem. Sőt követelték a vámok 4%-os emelését. A Balkán Szövetség erre január 29-én felmondta a fegyverszünetet, és február 3-án megkezdődött a háború második szakasza.

Jegyzetek

¹ Lásd: Juhász József: A Nyugat-Balkán a mai nagyhatalmi politikában. In: Árvay V. – Bodnár E. – Demeter G. (szerk.): A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Bp., Hungarovox, 2005. 277–286.

² *Diószegi István*: Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Bp., Gondolat, 1967. 371.

³ A végeredményt mindkét fél döntetlenként vagy a saját győzelmeként könyvelte el, s ez erősen befolyásolta a későbbi konfliktusokhoz való hozzáállásukat.

⁴ Az orosz külpolitika a szorosok státusza megváltoztatásának kudarca után vált csak a Balkán Szövetség szövetséglőjává, s míg Csarikov törekvését egyértelműen offenzíven értelmezte az antant is. Az utóbbit, melyet egyes vélekedések szerint az oroszok csak a félszigetre való visszatérésüket igyekeztek előkészíteni, szövetségesei elfogadták.

⁵ *Hanotaux, G.*: Le guerre des Balkans et l'Europe 1912/13. In: Etudes diplomatiques. vol. 2. Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1914. 183.

⁶ Harris, N. D.: The Effect of the Balkan Wars on European Alliances and the Future of the Ottoman Empire. Proceedings of the American Political Science Association. Vol. 10. 1913. 107.

⁷ A Daily Mailt idézi: Mir, Nr. 3689. 1912. október 20. (november 2.)

⁸ Dungen, Freiherr von: Die Bukarester Friedenskonferenz. In: Jahrbuch des Völkerrechts. 2. Abt. 2. München–Leipzig, 1914. 245–246.

⁹ Boeckh, K.: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München, Oldenbourg, 1996. 51.

¹⁰ Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan 13. aug. 1912. – 6. nov. 1913. K. u. K. Ministerium des Aussem. (A továbbiakban: DAB.) Wien, 1914. XXXIV. Nr. 66. Tarnowski an Berchtold, Szófia, 1912. november 2. Ez ellenkezett Berchtold törekvéseivel; lásd. DAB, Nr. 45.

¹¹ Madzsarov, M.: Diplomacieszkata podgotovka na nasite vojni. Szpomeni, csasni pisma, sifrovani telegrami i poveritelni dokladi. Szofia, Izd. na Akcionernoto Druzsesztvo „Mir”, 1932. 73–74. 1912. október 18. (31.)

¹² Uo. 91.

¹³ Markov, G.: Bălgarija v Balkanszkija Szăjuz szrestu Oszmanszkata Imperija 1912–1913. Szófia, Nauka i Izskuszto, 1989. 106.

¹⁴ Markov: i. m. 112. Rádásul várható volt, hogy a törökök is a nagyhatalmi támogatásban bíznak.

¹⁵ Taylor, A. J. P.: Harc a hatalomért. Budapest, Scolar, 2000. 589.

¹⁶ Gueshoff, I. E.: The Balkan League. London, Murray, 1915. 63. Szazonov ezt Hartwig belgrádi nagykövettel is tudatta, tehát nem egyszerűen üres blöffről volt szó.

¹⁷ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. Szerk.: Thimme, F. – Lepsius, I. – Mendelssohn-Bartholdy, A. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. 1927. XXXIV. Nr. 12533. Kiderlen válaszul 1912. december 8-án elfogadta, hogy Szilisztria átadásáért cserébe a bolgárok megkapják Szalonikit. Uo. XXXIV.– I. Nr. 12546. továbbá Österreich–Ungarns Aussenpolitik. Bände I–IX. Eds.: Bittner, L. – Pribram, A. F. – Übersberger, H. Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1930. (A továbbiakban: Ö–U. A.) V. Nr. 5023. Ennek némileg ellentmond, hogy korábban egyes bolgárok a görögöket a kis-ázsiai partvidékkel kívánták kárpótolni Macedónia elvesztéséért, és arra is született terv, hogy a görög flotta áttör a Dardanellákon!

¹⁸ Vosztocsnyij voprosz vo vnesnyej polityike Rosszi, konyec 18 –20 nacsalo vv. Moszkva, 1978. 352.

¹⁹ Madzsarov: i. m. 69. Utalás Macedóniára.

²⁰ Boeckh: i. m. 43.

²¹ DAB Nr. 119. Pallavicini Berchtoldnak, november 21. A fegyverszüneti tárgyalások során a törökök meggyőződtek arról, hogy a szövetségesek követeléseit elfogadhatatlannak: 1) Drinápoly átadása a védőséggel együtt, 2) a Csataldzsa-vonal átadása – ez védtelenné tenné Konstantinápolyt, és tarthatatlanná a törökök maradék tárgyalási pozíciót. 3) Janina átadása a görögöknek, 4) Dibra és Durazzo átadása a szerbeknek, 5) Szkutari átadása Montenegrónak. Ha a szövetségesek kevésbé mohók, s elfogadják az utolsó török javaslatot, vélhetően nagyhatalmi beavatkozás nélkül is véget érhetett volna a háború.

²² Genadiev, N.: Recs ot Genadiev m-r na vânsnite raboti i na izpovjadanijata proizneszena na 8. IX. 1913 g. v gradskoto kazino v Szofija. Szofija, 1913. 26–27. A politikai helyzet mellett az egészségügyi is jelentősen romlott két hét alatt. Csataldzsánál a nagy rohamok két napja alatt 4600 bolgár betegedett meg kolerában, ebből 600 meg is halt, a törököknél először 3000, majd újabb 2800 megbetegedés történt, az utóbbiakból mintegy ezren meg is haltak.

²³ Karpat, K. H.: The Memoirs of N. Batzaria. The Young Turks and Nationalism. In: International Journal of the Middle East Studies, Vol. 6. No. 3. 1975. July, 295.

²⁴ Markov: i. m. 107.

²⁵ Uo. 155–156.

²⁶ Centralen Darzseven Isztorieseszkzi Arhiv (a továbbiakban: ЦДИА), ф 176. оп 1 а.е. 1193. л. 194.

²⁷ Ö–U. A. IV. Nr. 4363. és Nr. 4378. 839–840. és 848–850.

²⁸ Markov: i. m. 112.

²⁹ Madzsarov: i. m. 73–74. 1912. október 18. (31.)

³⁰ Uo. 76. és 87.

³¹ Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) PA XII. Türkei Kt. 393., XLV/7. fol. 476–477. és ЦДИА, ф 568. оп 1 а. е. 741. л. 54–73. és а. е 855. л. 10–11.

³² Ö–U. A. IV. Nr. 4306. 1912. november 7. Pallavicini.

³³ Ö–U. A. IV. Nr. 4489.

³⁴ Bălgarija, Nr. 4. 1912. november 5. (18.) és Ö–U. A. IV. Nr. 4579. 1912. november 23. Pallavicini.

³⁵ A fegyverszüneti feltételek a következők voltak: 1) A fegyverszünet a békekötésig vagy a békétárgyalások megszakadásáig tart. 2) A békétárgyalások Londonban, december 13-án kezdődnek. 3) A támadási szándékot négy nappal a támadás előtt jelezni kell. 4) A seregek tartják az elért pozíciókat. 5) Az ostromlott török

erődök nem kaphatnak utánpótlást. 6) A törökök feloldják a Fekete-tenger blokádját. A bolgárok szállíthatnak utánpótlást Drinápoly ostromló seregeiknek, a törökök a védőknek nem.

³⁶ Helmreich, E. C.: The Diplomacy of the Balkan Wars. Cambridge, Harvard Univ. Press. 1938. 245–246.

³⁷ A bolgárok részéről részt vett a szobranje elnöke, Danev, továbbá Madzsarov londoni nagykövet, Paprikov tábornok. Görögország Venizelosz miniszterelnök képviselte, rajta kívül jelen voltak Sztefan Szkoludisz külügyminiszter, Georg Streit bécsi nagykövet, Danglisz vezérkari főnök, Jannis Genadiosz londoni követ. Montenegrót Lazar Mijusković egykori miniszterelnök, Ivan Popović volt konstantinápolyi követ és Vojnović volt igazságügy-miniszter képviselte. A szerb delegációt Stojan Novaković volt kormányfő, Andra Nikolić, a szkupstina elnöke és Milenko Vesnić párizsi nagykövet képviselte. A törökök részéről Reshid pasa kereskedelmi és gazdasági miniszter, Oszmán Nizami pasa berlini nagykövet és Salih pasa tengerészeti miniszter volt jelen. *Boeckh*: i. m. 52.

³⁸ Doklad na Parlamentarnata Izpitatelna Komisziya (a továbbiakban: ДПИК.) Tom. 1. Szófia, 1918. 272.

³⁹ HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 14. fol. 152–163. Politische und wirtschaftliche Erwägungen zur Balkankrise. A Handelspolitisches Aktionsprogram szerint szükséges a Szkutari–Alessio–Dibra–Monasztir vasútvonal megépítése, valamint délebbre, a görögökkel megegyezve egy albán–görög vasút Szaloniki–Üsküb felé a Grevena–Kasztoria–Florina–Monasztir szakaszon. Ezek egyértelműen a Monarchia szaloniki expanzióját kísérelték meg elősegíteni. Ezen iratok szerint a Monarchia 1917-re a Drina szabályozását, hajózhatóvá tételét, az Užice–Vardište vonal megépítését, Lovćen megszerzését és ismét csak a Szerbiával való vámuniót tűzte ki célul maga elé. HHStA PA I. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. fol. 182–188. Übersicht der bei den Verhandlungen mit Serbien und Montenegro vom Standpunkte der politischen und wirtschaftlichen Interessen; és Ö–U. A. IV. Nr. 4317., 4278., 4318., 4118.

⁴⁰ Ez csak úgy lehetséges, ha a törökök elfogadják a többi szövetséges követeléseit, de Bulgáriáét nem. Ez rávilágít arra, hogy a bolgárok tudatában voltak követeléseik túlzó mivoltának, illetve reális veszélyét látták annak, hogy kielégített szövetségeseik nem fogják követni egy új háborúban. Ezért is érthetetlen makacsságuk egyenély esetben. A szövetségeseik persze örömmel várták akár a háború folytatását is, hogy segítségükért cserébe különféle előnyöket csikarjanak ki.

⁴¹ ДПИК, Tom. 1. 282. A miniszterelnök szerint a Porta háromféleképpen reagálhat: ellenjavaslatot nyújthat be a határokról, megszakíthatja a tárgyalásokat, de nem mondja fel a fegyverszünetet, vagy újrakezdi a háborút.

⁴² ЦДИА, ф 176 к. он. 2. а. е. 1196. л. 132.

⁴³ ДПИК, Tom. 1. 296. Genadiev találóan jegyezte meg, hogy a háború előtt 15 millió levából olyan ostromágyúkat lehetett volna venni, amelyek segítségével Drinápoly hamarabb elesett volna. *Genadiev*: i. m. 9.

⁴⁴ Reichspost, 1912. december 27. Nr. 599.

⁴⁵ Uo. 1912. december 27. Nr. 600.

⁴⁶ Ellentétben például Madzsarov javaslatával, az Albániáról való döntést azért követelik maguknak a szövetségesek, mert Bulgária számára fontos, hogy szövetségesei feloszthassák egymás között, különben Macedónia felé fordulnak – ismerte el a Mir. Mir, Nr. 3741. 1912. december 12. (25.)

⁴⁷ Mir, Nr. 3746. 1912. december 17. (30.) és Reichspost, 1912. december 29. Nr. 603.

⁴⁸ Budapesti Hírlap, 1913. január 2. és 1913. január 4. A helyzetet komikussá tette, hogy Palaiologosz Eugénia hercegnő, egy angol ezredes özvegye, Theodor görög trónkövetelő lánya az utolsó bizánci császár sarjaként követelte az égei-tengeri szigetek trónját.

⁴⁹ Reichspost, 1912. december 30. Nr. 604.

⁵⁰ *Madzsarov*: i. m. 99–100. A háború előtt azonban ez volt a szövetségesek legfőbb követelése, és biztosak voltak abban, hogy a törökök elutasítják az autonómiát, ami kitűnő ürügyül szolgál majd a Ligának.

⁵¹ Mir, Nr. 3750. 1912. december 21. (január 3.), Budapesti Hírlap, 1913. január 3., és HHStA PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 2. fol. 27–28. Friedensvorschlag.

⁵² Budapesti Hírlap, 1913. január 2.

⁵³ Budapesti Hírlap, 1913. január 2.

⁵⁴ HHStA PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1912. december 27. Nr. 5582. fol. 659. Mensdorff, London.

⁵⁵ Uo. PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1912. december 27. Nr. 5581. fol. 660. Mensdorff, London.

⁵⁶ Uo. PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 4. fol. 57. Nr. 782. Mensdorff, London.

⁵⁷ Uo. PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 7. fol. 38. Nr. 1223. Mérey, Róma.

⁵⁸ *Mijatovich, Ch.*: Memoirs of a Balkan diplomatist. London, 1917. 235–245.

⁵⁹ Budapesti Hírlap, 1913. január 21. Jóllehet a szövetségi szerződés szerint a segítség kötelező és nem alku tárgya.

⁶⁰ Budapesti Hírlap, 1913. január 7.

⁶¹ HHStA PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 4. fol. 57. Nr. 782. Mensdorff, London.

⁶² Budapesti Hírlap, 1913. január 8.

⁶³ *Madzsarov*: i. m. 105. 1912. december 20. (1913. január 2)

⁶⁴ Budapesti Hírlap, 1913. január 10. Szavov külön tárgyalásokat folytatott a fronton.

⁶⁵ Ezt a javaslatot Noradunghian Szavov és Dimitriev tábornokoknak tette, nem a konferencia bolgár küldötteinek.

⁶⁶ Budapesti Hírlap, 1913. január 12.

⁶⁷ Uo. 1913. január 22.

⁶⁸ Uo. 1913. január 28.

⁶⁹ *Mir*, Nr. 3722. 1912. november 23. (december 5). *Mir*, Nr. 3713. 1912. november 14. (27.).

⁷⁰ Budapesti Hírlap, 1913. január 30.

⁷¹ *Helmreich*: i. m. 267.

⁷² A jegyzék a nagyhatalmi igényeket is tartalmazta, a beavatkozás már csak ezért sem tekinthető semlegesnek, kimondva, hogy a nagyhatalmak beavatkozhatnak Törökország belügyeibe saját pénzügyi érdekeinek védelmében. Törökország cserébe megkapja a gazdasági segítséget Konstantinápoly és a kis-ázsiai vidék stabilizálásához. DAB, Nr. 213. Berchtold an Pallavicini, Konstantinápoly, 1913. január 5.

⁷³ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. i. m. XXXIV. Nr. 12678.

⁷⁴ HHStA PA I. Balkankonflagration. Kt. 493. Liasse XLV/13. fol. 261–271. 1913. január 16. Róma.

⁷⁵ DAB, Nr. 264. Pallavicini an Berchtold, 1913. január 30.

⁷⁶ *Helmreich*: i. m. 268.

⁷⁷ *Gerolymatos, A.*: The Balkan Wars. Conquest, Revolution and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond. Basic Books, 2002. 149.; *Thaden, E.*: Russia and the Balkan alliances of 1912. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1965. 139.

AZ ARANY HORDA ÉS A FEKETE-TENGER

Tanulmányunk témája egy rövid, de viharos korszak, amely során a Fekete-tenger térsége kiemelkedett korábbi periferikus helyzetéből és központtá szerveződött.¹ Egy szárazföldi és egy tengeri szisztéma létesített kapcsolatot egymással azért, hogy közösen biztosítsák az áruk, illetve a kereskedők szabad mozgását. A partnerek a következők voltak: az Arany Horda és az itáliai városállamok. Jelen tanulmányban arra keressük a választ, hogy a partra szálló, a parton bázisokat kiépítő, a kontinens belsejébe törekvő itáliaiak, illetve az eurázsiai szárazföldet Kínától Krímig birodalomba szervező Dzsingiszidák milyen módon valósították meg együttműködésüket.

A természeti környezet

A Fekete- és az Azovi-tenger lezárja azon hosszú tengerövet, amely összekapcsolja a Mediterráneumot az Atlanti-óceántól a Kaukázusig. Ezen vízfelület „felfűzhető” tengerszorosokra, kezdve Gibraltártól a Dardanellákon és a Boszporuszon át a Kercsi-szorosig. Tanulmányunk helyszíne itt, az antikvitásban Kimmériai Boszporusznak nevezett szorosnál kezdődik. A Krím félszigeten, az Azovi-tenger peremén, a Don és a Kubán torkolatvidékén kapcsolódott össze az Arany Horda állam-szervezete az ugyanitt megtelepedő itáliai kolóniákkal.

Strabón azt állította, hogy a Fekete-tenger hideg és viharos.² Ammianus Marcellinus szerint ködös és zátonyos, ráadásul északi szegélye befagyhat, amely veszély egy „igazi” tengert soha nem fenyeget.³ Noha mindkét vélemény mögött ott húzódik a Földközi-tenger és a Fekete-tenger kulturális háttérének mássága, azonban ennek ellenére a természeti környezetet – a téli időszakra vonatkozóan – pontosan jellemezték. A genovaiak a 13. század második felében nyilván a gyorsan felfutó kereskedelem és a vele járó haszon vonzásában még télen is hajóztak. Ezen gyakorlatot a 14. század elején – legalábbis papíron – megszüntették. A velencei rendelkezések október közepétől, illetve november 1-jétől április 1-jéig, a genovaiak pedig december 1-jétől március 15-ig megtiltották a hajózást. Azonban a korlátozások ellenére, figyelmen kívül hagyva azt, hogy az időjárás, a viharok, a köd már ősszel is bizonytalanná teheték a vitorlázást, a genovai hajók egész télen át úton voltak, legfeljebb csak januárban és februárban álltak le.⁴

A hajózás a Fekete-tenger 423 ezer km²-es és az Azovi-tenger 38 ezer km²-es vízfelületén az alábbi időkeretekben zajlott. 955 körül a kordovai Chaszdaiben Jiczchak ibn-Sáprut követei azon értesülést kapták, hogy Kazária és Konstantinápoly között 15 napi tengeri út van.⁵ A válaszevlél ugyanezen távolságot 9 napra becsülte.⁶ 1235-ben Julianus barát negyedmagával Konstantinápolyban szállt hajóra, hogy 33 napos utazás után megérkezzen Zikia tartomány⁷ Matrika⁸ nevű városába.⁹ 1253 májusában Guillelmus Rubruc 14 nap alatt tette meg a Konstantinápoly–Soldaia (Szudak) közötti távolságot.¹⁰ Niccolo és Matteo Polo az 1250-es évek végén keltek át a Fekete-tengeren, de az átkelési időt Marco Polo nem említette. 1339-ben Iohannes de Marignolli 8 nap alatt jutott el a császárvárosból Kaffába.¹¹ Láttuk azt, hogy az európai utazók kiindulási pontja kivétel nélkül Konstantinápoly volt, még Julianus esetében is. Más útvonalat használt Ibn

Battuta, aki Szinopéból megközelítőleg hat nap alatt érte el a Krím félszigetet.¹² Ezen Szinope–Krím útvonal az ókorban és a középkorban egyaránt ismert volt. Szergej Pavlovics Karpov szerint a Trapezunt–Kaffa távolságot 2–12 nap alatt, a Trapezunt–Konstantinápoly közötti szakaszt 8–19 nap alatt lehetett megtenni. Ez utóbbi esetben 12 napos átlaggal számolt, amely időtartam azonban a körülményektől függően elérhette akár a 40 napot is.¹³ A fentiek alapján megállapíthatjuk azt, hogy mintegy két hét alatt a Fekete-tenger bármely két városa közötti utat meg lehetett tenni. Ezt kiegészíti a Trapezunt–Itália vagy a Tana–Itália útvonal, amely 3–3,5 hónapos hajózást jelentett.

Az Arany Horda megszervezését követő években az itáliai hajók a Krím félszigeten kötöttek ki. A Krím 26 ezer km²-es, dunántúlnyi területét két részre oszthatjuk, síkságra és hegyvidékre. A Krími-hegység a maga mintegy 150 km-es hosszával és 50 km-es szélességével a félsziget alsó peremén húzódik: körülbelül a mai Szevasztopoltól Feodoszijáig. Éghajlatválasztó, tőle északra kontinentális, délre pedig mediterrán az éghajlat. A Krími-hegység, más néven a Jajla, felfogja a Kelet-európai-síkságról érkező hideg szeleket, s míg északon fokozatosan lejt az alföld felé, addig délen meredeken szakad a tengerbe. A hegység és a víz közötti 2–8 km-es védett parti sávon az otthonihoz hasonló időjárási feltételek mellett sorakoztak a görög, majd az itáliai kolóniák.¹⁴

Korszakhatárok

Ahhoz, hogy a krími-azovi térséget el tudjuk helyezni a szűkebb és a tágabb környezetben, sőt a világkereskedelemben, két szempontot kell megvizsgálnunk: a gazdaság jellemzőit, illetve a politikai szerveződés kereteit. A Fekete-tenger északi térségében tapasztalunk bizonyos szintű gazdasági állandóságot, amelyben a kereskedelmi partnerek „nemzetisége” ugyan változott, azonban az eladott és a megvásárolt termékek fajtái változatlanok maradtak a Kr. e 7. századtól kezdve korszakunkig, sőt azon is túl. Az Arany Horda egész területén található termékek, a helyiek és a behozottak lajstromba vétele külön tanulmányt igényel, amivel az alábbiakban nem foglalkozunk. Mivel a krími-azovi térség jellegzetességeit, állandó és változó jellemzőit kutatjuk, némi kitérőt kell tennünk.

A Kr. e. 7. századtól kezdve a Fekete-tenger partvidékén görög kolóniák létesültek. Két évszázad múltán, a 480-as években létrejött a Boszporuszi Királyság, amely hellenisztikus jellegű görög–szkíta „állam” volt. A Kercsi-félszigeten, a Don és a Kubán torkolatvidékén, az Azovi-tenger partjain szerveződött.¹⁵ Történetének egyik igen fontos jellegzetessége az, hogy a görög telepések mindig megtalálták a megfelelő hangot a szomszédságukban élő szkítákkal, majd szarmatákkal, és képesek voltak arra, hogy az ismétlődő nomád „népmozgalmak” után ezen kapcsolatokat újjászervezzék.¹⁶ Ezen „államalakulat” számunkra azért lesz fontos, mert a Boszporuszi Királyság kialakulása és a selyemút nyugati, „európai”, azaz Volgán inneni szakaszának létrejötte az időrendet tekintve párhuzamos esemény volt, továbbá a kereskedelmi forgalom révén a krími-azovi térség összekapcsolódott a Kelettel. A Kr. e. I. évezred közepén megszerveződő, az Azovi-tengerig vezető útvonalak szerkezeti váza azonos lesz az Arany Horda úthálózatával. A Boszporuszi Királyság az általunk vizsgált térségben az első „állam” volt, amely ráépült a távolsági kereskedelemre, megvalósította a tenger és a szárazföld közötti együttműködést, s mint ilyen egy szélesebb körű összehasonlítás első korszakát

jelöli. A Boszporuszi Királyság története körülbelül a Kr. u. 3. század végéig követhető. Herszon és Szudak a népvándorlás évszázadai alatt is fennmaradtak a bizánci flotta és a Krími-hegység védelmében azon „negyven” városkával egyetemben, amelyekről Rubruc adott hírt az 1250-es évek elején.¹⁷ Ezen „Cherszontól Boszporoszig” húzódó területet nevezte Bíborbanszületett Konstantin (944–959) bizánci császár minden bizonnyal éghajlati jellegzetességei miatt „klímavidékek”.¹⁸

Tamaz Nikolaevics Beradze három szakaszra osztotta a fekete-tengeri hajózás történetét. Az első, a Kr. e. 8–7. századtól, a görög kolóniák létrejöttétől a Kr. u. 330. évig tartott. Ekkor bárki szabadon hajózhatott és kereskedhetett partjai mentén. A második szakaszban, amelyet a császárváros kiépítésétől 1204-ig számítunk, Bizánc lezárta az idegenek előtt a tengerszorosokat, és a Fekete-tengert a birodalom beltengerévé alakította. A harmadik szakasz Konstantinápoly latinok általi elfoglalásától 1475-ig tartott. Ezen időszak a szabad kereskedelem korszaka volt, amikor a Mediterráneumból érkező kereskedők – legfőképpen az itáliaiak – szabadon hajózhattak és kalmárkodhattak.¹⁹ A periodizáció természetesen tovább folytatható. 1475-re az oszmán-törökök felszámolták a Bizánci Birodalom utolsó maradványait éppúgy, mint az összes fekete-tengeri itáliai kolóniát. Ismételten, akár annak idején a bizánciak, lezárták a tengerszorosokat, az a kereskedelem, amely korábban a Távol-Kelet és Európa közötti összeköttetést biztosította, kimerült abban, hogy ellátta Sztambult.

A 13–14. század folyamán a keleti és az északi árukat itáliai, azon belül is főként genovai és velencei kereskedők vették át. Az 1204–1261 közötti velencei hegemoniát (Latin Császárság) 1261 után genovai fölény váltotta fel, amely korszakunk végéig változatlanul fennmaradt. Jelenlétük között az volt a legfőbb különbség, hogy míg Velencének csak két jelentős ügynöksége volt Tanában és Trapezuntban, addig Genova ügynökségek hálózatával rendelkezett szerte a pontuszi térségben.²⁰ A kereskedelem méretét és fontosságát jól mutatja az a tény, hogy a 14. században a Fekete- és az Azovi-tenger partvidékén mintegy 39 itáliai kolónia létezett.²¹

A szárazföldi korszakhatárok felvázolásánál nem foglalkozunk a Fekete-tengertől északra létrejött nomád birodalmakkal, hanem csak a Dzsingiszidákkal. Konstantinápoly 1204-es elfoglalása szinte egy időben történt Dzsingisz 1206-os kánná választásával, amely kiindulópontja volt a Mongólia „határain” túllépő nagy hódításoknak. 1206 térben nagyon távoli esemény, ezért helyesebb korszakhatárként az 1243-as évet választani. Batu ekkor tért vissza magyarországi hadjáratáról a Volga mellé. Az 1243-es esztendő jelöli az Arany Horda „születésnapját”, ez időtől számíthatjuk a kereskedelem és a kereskedők káni védelmezését, immáron nemcsak Azerbajdzsánban, Derbendnél és a Kaszpi-tenger fölötti területeken, hanem a Dzsocsi Ulsz nyugati részén is. A korszak végét szintén pontos dátumokhoz tudjuk kötni, 1395–1396-ban Timur Lenk szisztematikusan elpusztította a Volga menti városokat, elvágvá ezzel térségünket keleti partnereitől. A tengeri összeköttetés 1204–1453 között, Konstantinápoly elestéig, illetve formálisan 1475-ig, a Krím oszmán-törökök általi elfoglalásáig, a szárazföldi pedig 1243–1396 között létezett.²² Ezen időkeretek természetesen nem abszolút kategóriák, hanem a tatár–itáliai együttműködést jelölik.

A krími-azovi térséget két párhuzamos tényező emelte központi jelentőségű régióvá. Az egyik a tengerszorosok megnyitása volt, a másik pedig a Mongol

Birodalom megszervezése. A tatár hódítások a 13. század közepére, második felére átrajzolták Eurázsia politikai térképét. Dzsingisz leszármazottai uralkodtak Kínától a Krímig, a nagykanok Pekingben (Kambalik), a Hülegidák Tebrizben, a Dzsocsidák pedig Szarajban. Kereskedelmi és közlekedési szempontból a birodalom szétesése nem okozott fennakadást, az utódállamok változatlanul fenntartották az utakon a biztonságot. Együttműködésük következménye volt a Fekete-tenger szerepének hirtelen történt megnövekedése. A Dzsingiszidák módosították a Kínából kiinduló útvonalakat. Ezen módosítás kettős jellegű volt. Egyrészt a forgalmat áterelték a tengerről a szárazföldre, azaz az Indiai-óceánról Ázsia középső térségeire. Másrészt az eredeti szárazföldi útvonalak célállomása nem a Földközi-, hanem a Fekete-tenger lett. Ez utóbbi előnyben részesítése az előbbivel szemben a Hülegida Irán és az Arany Hord¹ közös érdeke volt. A Hülegidáké azért, mert nem tudták tartósan ellenőrzésük alá vonni a szíriai és a palesztinai tengerpartot. Ennek következtében a szárazföldön át Kínából és az Indiából továbbra is tengeren érkező árukat Tebrizben gyűjtötték össze, majd onnan továbbították Trapezunton át nyugatra. A Dzsocsidáknak pedig azért, mert biztosították a Távol-Keletre vezető, a Don torkolatából kiinduló legrövidebb és legbiztonságosabb szárazföldi útvonalat, illetve saját termékeiket is a Fekete-tengeren át juttatták el a Mediterráneumba.²³

A krími-azovi térség

A krími-azovi térség bevonása az Arany Horda területén át a transzázsiai kereskedelmi rendszerbe gyakorlatilag a Dzsocsi Ulsz megszervezésekor, 1243-ban megtörtént. Ezen megállapításon azt értjük, hogy a Dzsocsidák biztosították a közlekedés alapfeltételeit: az állomáshálózatot, a folyami átkelő helyeket és az úti biztonságot.²⁴ Nagyon beszédes azon adat, amikor Carpini jelentése végén, annak hitelességét bizonyítandó felsorolta a tanúkat. Útitársai között 1245–1246 telén ott voltak a boroszlói, a lengyel és az ausztriai kereskedők, akik Kijevig elkísérték. Visszaútján, 1247 kora nyarán ugyancsak Kijevben tartózkodtak az általa név szerint is felsorolt genovai, velencei, akkonai és pisai kereskedők.²⁵ 1253-ban Rubruc a konstantinápolyi kereskedők tanácsát megfogadva utazott az Arany Hordába.²⁶ A tanácsadás megélt tapasztalatra, kialakult gyakorlatra utal, a Kijevben tartózkodó kalmárok pedig a térség kereskedelmi lehetőségeire. Igen fontos megjegyeznünk azt, hogy mindez a tatárjárás után mindössze három évvel történt, amelyet ha nem is tapasztaltak meg személyesen, hallani mindenképpen hallottak róla. Noha adatot nem találtam rá, egyáltalán nem tartom lehetetlennek azt, hogy Batu egyenesen felszólította a külszói kereskedőket: keressék fel birodalmát. Rubruc jelentésében már megszervezett útvonalakat ismerhetünk meg. A keresztények – követek, kereskedők, adófizető alattvalók –, az oroszok, a blakok (?), a dunai bolgárok, a szudaki polgárok, a cserkeszek, az alánok a Don mentén, Szartach szállásán keresztül igyekeztek Batuhoz a Volga mellé, míg a szaracénok Derbenden át.²⁷ Az 1250–1260-as évekre vonatkozóan még két európai kereskedőt ismerünk név szerint, akik az Arany Horda területén próbáltak szerencsét. Berke (1257–1266) uralkodása idején érkezett meg Nicolo és Matteo Polo.²⁸ Jacob d'Ancona, anconai kereskedő 1270-ben Irakon át utazott Kínába. Feljegyzéseiben megemlítette azt, csupán rövid közlésként, hogy erre az utazásra apja bizonyos szerencsétlen „fekete-tengeri és tanai” vállalkozásai miatt kényszerült.²⁹

A Krím félsziget déli partvidékén, a Jajla védelmében, az úgynevezett Klíma-vidéken a 13. század közepén Szudak volt a legnagyobb kikötő.³⁰ Fontos tranzitállomás a Konstantinápoly felől, a Szinopén át és az északról érkező utazók számára.³¹ A genovaiak 1266-ban Kaffában megszervezték kolóniájukat, a város azonban csak a következő évszázad elejére vette át Szudak helyét, és lett a Fekete-tenger északi partvidékének legfontosabb kikötője.³² Úgy tűnik, hogy a keleti kapcsolatokban a félsziget keleti része már az Arany Horda létrejötte előtt nagyobb szerepet játszott, mint a nyugati, ez a földrajzi helyzetből kifolyólag természetes. A félsziget nyugati végében elhelyezkedő Herszon inkább az észak–déli, a Dnyeperen vagy a Dnyeszeren át Konstantinápolyba tartó forgalom része volt. A Krími-hegység védelmében berendezkedő itáliai kalmárok a szárazföld belseje felé törekedtek, ennek egyik első állomása a Jajlán túli alföld volt.

A Krím félsziget az Arany Horda egyik ulusát alkotta.³³ Rubruc „Kazária” tartományról tudósított, amelynek északi határa a Perekopi-szorosnál húzódott.³⁴ Az ulusz „kapitánya”, Csagataj (Scatai) Batu egyik rokona volt.³⁵ Ibnabdezzahir hagyományozta ránk azon információt, hogy 1263-ban egyiptomi követség érkezett Berkéhez. Szudakban szálltak partra, majd a Krímen át utaztak tovább. Találkoztak Krím kormányzójával, akit Ibnabdezzahir nem nevezett meg, de közölte azt, hogy „tízezer” lovas parancsnoka volt.³⁶ Elmufaddal szintén az 1263-as események kapcsán leírta, hogy Tuk-Bukanak hívták a félsziget kormányzóját.³⁷ Tuk-Buka tízezredes volt, nojon, azaz nem Dzsocsida.³⁸

A krími ulusz központja Krím városa volt, amelyet Berke idején még mint falut képzelhetünk el.³⁹ Meglehet, hogy eredetileg a „tízezredes” téli szállása volt. Ezt a települést a genovaiak Szolhatnak nevezték, amely megfelel a mai Sztarij Krím nevű településnek. A Krími-hegység északkeleti peremén található, nem messze Kaffától (a mai Feodoszija). Szolhatot a tatárok alapították, a régészeti feltárások alapján nem volt sem középkori, sem antik előzménye. Az Arany Horda fennállásának ideje alatt végig domináns maradt a félszigeten. Amellett, hogy közigazgatási centrummá szervezték, Kaffához mérhető, vele versengő kereskedelmi és kézműves központtá fejlődött. Krím volt a korai Dzsocsida pénzverés második központja. A városban először Mengü-Temür (1266–1280) uralkodása idején vertek érmét. A kereskedelmi kapcsolatok alapján nem véletlen az, hogy a 13. század közepén létrejött település kultúrája anatóliai és volgai hatásból táplálkozott.⁴⁰ A Krím kormányzóiról a következőket tudjuk: az ulusz élén az 1250-es évek elején egy bizonyos Csagataj állt, az 1260-as években pedig Tuk-Buka. Az egész félsziget 1291–1300 között Nogaj hatalmába került.

Rubruc Szudakot elhagyva a Krímen át indult Sztartach Donon túli szállása felé. Miután átkelt a Perekopi-szoroson, keletnek fordult. A követség az Azovi-tenger északi partján haladt oly módon, hogy útközben látták a tengert. Nyár lévén, a Dzsocsidák a folyók felső szakaszán – csak a sztyeppi szakaszt értjük ide – legeltettek, azért Rubruc a tenger mellől elkanyarodott északkeleti irányba. A doni átkelés nem a torkoltnál történt, hanem valahol a Don és a Volga egymáshoz legközelebb eső térségében.⁴¹ Úgy tűnik, nem merült fel azon lehetőség, hogy Rubruc Szudakból nem szárazföldön utazik tovább, hanem ismét hajóra száll, átszeli az Azovi-tengert, és úgy érkezik meg a Donhoz. Választási lehetősége kimerült abban, hogy a követség holmiját ökrös szekereken vagy lovakon szállíttassa. A már emlegetett 1263-as egyiptomi követség is a szárazföldön át utazott tovább Szudakból.

A téli útvonalról Carpini 1246-os utazása ad némi információt. Februárban indult el Kijevből Batuhoz. Jelentésében közölte, hogy a tatárok télen leereszkednek a Fekete-tenger partvidékére. Ennek megfelelően Carpini a Dnyeper jegén dél felé vette az útját, és azt követően az Azovi-tenger északi, befagyott részét használta. Mindez megkönnyítette a tájékozódást és biztosította, hogy a követség a partvidéken folyamatosan váltott lovakhoz jusson.⁴² A nagyállattartó, legeltető életmód ciklikussága, évszakok szerinti helyzetváltoztatása nemcsak az egyes követségek útvonalát módosította, hanem megszabta az adóztatás idejét is. Rubruc azért nem találkozott Szudak előjáróival, mert azok a télen elmentek Batuhoz, hogy átadják az adót.⁴³

Ibn Battuta az 1330-as években szintén a szárazföldi útvonalat választotta. Bérelt kocsival utazott Kaffából Szolha'ra, majd onnan tovább a Krím félszigeten keresztül 22-23 nap alatt érkezett meg Tanába.⁴⁴ Tana romjai a mai Azov területén találhatóak a Don-delta déli peremén. Az Ibn Battuta által említett kétszeri, ártéren történő átkelés helytálló, mivel az arab utazó északról érkezett meg a városba. Ókori neve Tanaisz, az itáliaiak Tanának, a törökök Azaknak, az oroszok pedig Azovnak nevezték. 1306-ban szerepelt először egy itáliai térképén. A török megnevezés első ízben egy 1317-es érmén látható. A genovaiak 1316-ban, a velenceiek 1332-ben szerveztek benne ügynökséget.⁴⁵ Szergej Pavlovics Karpov szerint a genovaiak az 1280-as években telepedtek meg a városban.⁴⁶ Tana alapítására vonatkozóan nem találtam adatot. Feltevésünk az, hogy a Don torkolatban már az Arany Horda megszervezése előtt létezett település vagy települések. Annak több oka lehetett, hogy az egyes utazók nem közvetlenül oda hajóztak. Szudak vagy a későbbiekben Kaffa biztos kikötőt, falakkal védett települést, „európai” várost jelölt. Ezen előnyök kezdetben hiányozhattak a Don-torkolatban. A 14. század első évtizedeire azonban a kereskedelmi forgalom mérete és a közbiztonság miatt a helyzet megváltozott, Tana virágzó kikötővárossá fejlődött.

A doni ulusz

Az ulusz sokrétű fogalmat alkotott. Jelölte a meghódított terület, a Mongol Birodalom egészét, azon belül az egyes részbirodalmakat, például a Dzsocsi Uluszt vagy a Csagataj Uluszt. Az Arany Horda – Dzsocsi Ulusz – maga is két részből állt: Batu, illetve Orda uluszából. Valamennyi Dzsingiszidának joga volt saját uluszra, azaz saját legelőterületre, sőt rajtuk kívül más származásúak is rendelkezhetek azzal. Összefoglalva: az ulusz jelölte a Mongol Birodalom egészét, az egyes részbirodalmakat és a legelőterületek összességét.⁴⁷

Plano Carpinitól (is) tudjuk, hogy az uluszrendszer a folyókon alapult, azok jelölték az egyes legelőterületek határát, amely az életmód ismeretében logikus és természetes.⁴⁸ Ebben a szisztémában a Don mindkét partja egy-egy uluszt jelölt. Az 1240-es években a Don jobb partján egy bizonyos Karbon legeltetett.⁴⁹ Szartach uluszt viszont a Donon túl, inkább a Volga mellé helyezhetjük.⁵⁰ A Don alsó szakaszán, a bal parton legeltető Dzsocsida nevét nem ismerjük, pedig ezen ulusz témánk szempontjából igen fontos, minthogy a területén haladt át a selyemút legnyugatibb szakasza. Jegorov a következő módon vázolta fel a krími-azovi térségbe vezető úthálózatot: Horezmből a Volga alsó szakaszán át, illetve Azerbajdzsán felől Derbenden és Madzsaron⁵¹ keresztül útvonalak vezettek Tanába.⁵²

A területszervezés gyakorlatához, a terület adta lehetőségek megértéséhez tanulságos lesz megismerkednünk azzal, hogy Szelvjlana Alekszandrovna Pletneva miképpen vázolta fel ugyanezen térség 9. századi úthálózatát. Magyarázatában a 14. századi Tanának a 9. századi Sarkel⁵³ felel meg, amely sokszoros útkereszteződésben jött létre. Sarkelből út vezetett az Azovi-tenger mentén a Krímbe, a Kubán mellékére és Derbend felé. Külön szakasz kötötte össze Sarkelt a Volga-deltával, illetve onnan tovább a Kámával. A Sarkelnél összefutó útvonalak a selyemút nyugati szakaszát alkották. A város ezen úthálózat tranzitállomása, átrakodó helye, vámhelye volt, amelyet a legforgalmasabb ponton építettek fel.⁵⁴

A kereskedelmi útvonalak és településszerkezet a vizsgált térség igen mély beágyazottságára utalnak. A szakirodalom a selyemút ezen nyugati szakaszáról hasonlóképpen értekezett. Artamonov szerint a Kr. e. 6. században indult meg a forgalom a Krímből a Tiensánon át Kínába.⁵⁵ Ligeti Lajos a Don-torkolat és az Urálban található Perm között vázolta fel a „prémút” egyik szakaszát. Perm egyúttal összeköttetésben volt Észak-Kínával is.⁵⁶ Lubo-Leszniczenko és Bajpakov véleménye szerint a Kr. e. I. évezred közepén már létezett a „sztyeppi út”, amely összekapcsolta Közép-Ázsiát és a Fekete-tengert.⁵⁷ Iszkander Izmajlov ugyanezen szakaszt „szkíta útnak” nevezte.⁵⁸

A krími-azovi térség és a Kelet közötti kereskedelmi útvonalakat az Arany Horda korszakában keletkezett források a fentebb elmondottakkal megegyezően magyarázták. Francesco Balducci Pegolotti 1340 körül megírta „A kereskedelem gyakorlata” című könyvet. Művében részletesen ismertette a Tana–Kína útvonalat, amelynek minket érdeklő szakasza Tanából indult, majd Dzsintarhanon (Hadzsitarhan) át vezetett Szarajba.⁵⁹ Ibn Battuta felsorolta az általa felkeresett városokat. A Kaffa, Krím, Madzsar, Azak, Szardak(?) és Szaraj lista a már ismert útvonal egyes állomásait jelölték. Ha megvizsgáljuk az Arany Hordáról érkező 14–15. századi perzsa és egyiptomi forrásokat – Tizengauzen-gyűjtemény –, azokban szintén találunk olyan listákat, amelyek megrajzolják a Fekete-tenger és a Volga közötti útvonalakat. Elomari az Arany Horda kiterjedéséről értekezve felvázolta a birodalmat kelet–nyugati irányban átszelő útvonal állomásait, amelyben szerepel Szudak, Kaffa, Azak, Madzsar és Szaraj.⁶⁰ Ibnhaldun listájában szerepel Szudak, Azak, Madzsar és Szaraj.⁶¹ A perzsa forrásokban találunk néplistákat a Dzsocsi, illetve Batu által legyőzöttek felsorolásával, ezekben többször szerepel a „Krímig és Azakig” terminus.⁶²

A Kaukázus és a Don, a Volga és a Krím közötti úthálózat létrehozása azon a gyakorlaton alapult, hogy lehetőség szerint a víztől ne távolodjanak el túl messzire. A szerkezeti egyezések a földrajzi környezetből adódnak. A délről érkező árukat a derbendi kapun át, a keletről érkezőket pedig a Kaszpi-tenger fölött szállították a Volga-torkolathoz. Ugyanígy kiinduló vagy végpont volt a Don-torkolat. Külön tanulmányokban érdemes megvizsgálni azt, hogy koronként milyen volt a tengeri és szárazföldi partnerek közötti viszony. Hogyan történt a görög–szkíta, a bizánci–kazár, vagy a latin–tátár együttműködés, amely a krími-azovi térség alapjelleget biztosította a Kr. e. 7. században éppen úgy, mint korszakunkban.

Kaffa

Tanulmányunk végén kissé részletesebben kitérünk Kaffa városára, amely Trapezunt mellett a Fekete-tenger legnagyobb és legfontosabb kikötővárosa volt. Története magába sűríti mindazt, ami a 13–15. században a pontuszi térséget jellemezte.

Karpov gyűjtötte össze azon alapfeltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely tengerparti település nagyvárossá fejlődjön. A feltételek a következők: védett, biztonságos kikötő; kényelmes útvonalak a szárazföld belsejébe; illetve nem túl magas helyi adók.⁶³ A megfelelő kikötőn az alábbi szempontokat értjük. A kirakodás közvetlenül a part mentén történjen, legyen meg a kellő vízmélység, hogy az árut ne kelljen csónakokon ki-be rakodni. Az öböl védett legyen a viharoktól. A kikötő a várossal egyetemben rendelkezzen a kellő védelmi létesítményekkel, hogy meg tudja védeni magát a fegyveres ellenséggel szemben, érkezzon az akár a szárazföldről, akár pedig a tengerről. A genovaiak a 14. század közepén Kaffa eredetileg fából készült védműveit kőfalakkal és tornyokkal váltották fel.⁶⁴ Ibn Battuta a kikötőben mintegy 200 különféle méretű és típusú hajót „számlált” össze.⁶⁵ Azaz Kaffa teljesítette a megfelelő kikötő kritériumait, amit megtoldhunk azzal, hogy elérte a kellő nagyságot is. A kényelmes útvonalak alatt értsünk inkább biztonságos közlekedést. Ez szintén adott volt. A helyi adókról, lévén speciális probléma, nem tudok értekezni. Mind a genovaiak, mind a velenceiek a Fekete-tengeren adómentesen kereskedhettek, csak a konstantinápolyi negyedeik után kellett bérleti díjat fizetni. Pisa katonai gyengesége miatt kénytelen volt kereskedelme után 2%-os vámot fizetni. Ezen 2%-os mérték általános volt a firenzei, a provanszál, a szicíliai kereskedők részére. A katalánok által kezdetben, 1268 vagy 1296 után fizetett 3%-os vám már nagyon magas tételnek számított.⁶⁶

Kaffa kereskedelmét három periódusra oszthatjuk. Az első szakasz a 13. század közepétől, második felétől a 14. század végéig, a második szakasz a 15. század első felében, a harmadik szakasz pedig az 1450–1470-es években tartott.⁶⁷ A 14. században Kaffa kereskedelme virágzott. A város kulcspozícióban volt a kelet–nyugati árucserében. Az éremleletek alapján kereskedelmi partnerei között volt például Ürgences, Szamarkand vagy Kambalik.⁶⁸ Továbbá összeköttetésben állt a Volga-vidékkel, a Közel-Kelettel, Bizánccal, az Észak-Kaukázussal, a fekete-tengeri városokkal és országokkal, az orosz fejedelemségekkel, Közép-Ázsiával, Perzsiával, Kínával, Itáliával és Hispániával is.⁶⁹ A 14. század folyamán a város kereskedelme a Szaraj–Kaffa–Konstantinápoly tengelyen nyugodott. Timur Lenk 1395–1396-os hadjárata a tengely keleti tartóoszlopát ütötte ki, amelynek következtében a keleti kapcsolatok megszakadtak, vagy legalábbis igen nagy mértékben visszaestek. A 15. század első felében Kaffa kereskedelmében már nem a levantei áruk domináltak, hanem a „helyi” termékek: a gabona, a hal, a só és a rabszolgák. Konstantinápoly eleste után Kaffa számára rendkívül fontos lett a Moldvai Fejedelemséggel, pontosabban annak területén keresztül lebonyolított kereskedelem.⁷⁰ A változó idők, egy új korszak feltűnő jele volt az, hogy a város 1475-ös elfoglalásakor a mintegy 70 000-es lakosságból mindössze 2000 fő volt a genovai.⁷¹

A 13–15. századi itáliai–tatár együttműködés annak minden konfliktusával⁷² együtt önmagában is egy rendkívül érdekes kultúrtörténeti korszak, egyszersmind a transzázsi kereskedelem, a selyemút történetének fontos fejezete volt. A Pax Mongolica biztosította a Kína és a Fekete-tenger közötti hatalmas eurázsiai térségben az áruk és a kereskedők szabad mozgását.⁷³ A kelet kincseire éhes itáliai kalimárok előtt, miután megadták a tatároknak az általuk mindenkitől követelt ajándékokat, megnyílt az út.

A téma szétfeszíti jelen tanulmány kereteit. A selyemút kereskedelmében a latinokon kívül tucatnyi más nép is részt vett: a Pontusz környékéről éppen úgy, mint a Mediterráneumból. A selyemút útvonalainak csupán rövid szakaszát tudtuk bemutatni. Az ismert és az ismeretlen világ valamennyi áruját összegyűjtötték a Fekete-tenger kikötőiben, amelynek pusztá felsorolása külön tanulmányt igényel. Nem volt módunk érzékeltetni azt az éles kontrasztot, amely Kelet-Európa déli felének városiasodását jellemezte az Arany Horda megszervezése előtt, illetve azt követően. Sem megvizsgálni azt, hogyan biztosították az utazók számára akár naponta többször a lovaglót, illetve máhás lovak cseréjét, tulajdonképpen a mozgó postaállomás rendszert.

Tanulmányunk célja az volt, hogy a krími-azovi térséget el tudjuk helyezni a Mongol Birodalom és utódállamai, illetve a Fekete-tenger térségének történetében. Az 1236–1242-es európai invázió és Bizánc latinok általi elfoglalása jelölte a kezdeteket. Timur Lenk 1395–1396-os hadjárata megszakította a keleti kapcsolatokat. A Fekete-tenger térségének itáliaiak által vezetett kereskedelme mintegy három évtized alatt szűnt meg a feltörekvő oszmán hatalom csapásai alatt. A törökök 1453-ban Konstantinápolyt, 1461-ben Trapezuntot, 1471-ben Tanát, 1475-ben az egész Krímet, 1484-ben pedig Akkermant és Kiliát is elfoglalták. Az itáliai–tatár együttműködés felbomlott, amely nem azt jelentette, hogy új szereplők álltak a régiék helyére, hanem azt, hogy a pontuszi világ rövid virágzás után központból perifériává süllyedt.

Jegyzetek

¹ A tanulmány elkészítését az akadémiai ösztöndíj tette lehetővé (Moszkva, 2005. október–december).

² *Strabón*: *Geographika*. Ford. Földy József. Budapest, 1977. 316.

³ *Ammianus Marcellinus*: *Róma története*. Ford. Szepes Gyula. Budapest, 1993. 293–294.

⁴ *Karpov, Szergej Pavlovics*: *Putjami szrednevekovih morehodov. Csernomorszkaja navigacija Venecianszkaj Reszpubliki v XIII–XV. vv.* Moszkva, 1994. 31–33.; *Beradze, Tamaz Nikolaevics*: *Moreplavanie i morszkaja trgovlja v szrednevekovoj Gruzii*. Tbiliszi, 1989. 153.

⁵ *Kohn Sámuel*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1990. 17.

⁶ *Hunyadi László*: A Schechter-féle szöveg. Egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001. 170. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 16.)

⁷ Zikia tartomány a Tamany-félszigetet, valamint annak környékét jelölte.

⁸ Matrika városa a Tamany-félszigeten található, a Keresi-szorossal szemben.

⁹ A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1981. 96.; *Relatio Fratris Ricardi*. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II. Szerk. Emericus Szentpétery. Budapestini, 1938. 536–537.

¹⁰ *Guillelmus Rubruc* útleírása. In: *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*. Szerk. Györffy György. Budapest, 1986. 201–204. (A továbbiakban: *Julianus barát.*); *Itinerarium Willelmi de Rubruc*. In: *Sinica Franciscana*. I. Szerk.: P. Anastasius van den Wyngaert O. F. M. Quaracchi–Firenze, 1929. 164–168. (A továbbiakban: *SIN I.*)

¹¹ *Relatio Fr. Iohannes de Marignolli*. *SIN I.* 526–527.

¹² *Ibn Battuta* zárandokútja és vándorlásai. Ford. Boga István, Prileszky Csilla. Budapest, 1964. 182–183.; *The Travels of Ibn Battuta*. II. Ford.: H. A. R. Gibb. Cambridge, 1962. 468–469.

- ¹³ Karpov, Sz. P.: Itáljanszkie morszkie reszpubliki i juzsnoe Pricsernomorje v XIII–XV. vv. Problemi trgovli. Moszkva, 1990. 60.
- ¹⁴ Magyar nagylexikon. 10. köt. 142.; Magyar nagylexikon. 11. köt. 554–555.; Székely András: Szovjetunió. II. köt. Budapest, 1978. 256–258., 400–402.
- ¹⁵ Világtörténet. II. köt. Szerk.: Utcenko, Sz. L. Budapest, 1962. 72., 416., 421., 709–711., 795.
- ¹⁶ Vinogradov, J. A.: „Tam zakololszja Mitridat...” Voennaja isztorija Boszpora Kimmerijszkiego v dorimszkju epohu. Moszkva–Szankt-Peterburg, 2004. 9–14.; Goroncсарovszkij, V. A.: Mezdsu imperiej i varvarami. Voennoe delo Boszpora rimszkogo vremeni. Moszkva–Szankt-Peterburg, 2004. 5–16.
- ¹⁷ Julianus barát. i. m. 206.; SIN I. 170.
- ¹⁸ Biborbanszüleett Konstantin: A biródalom kormányzása. Ford. Moravcsik Gyula. Budapest, 2003. 187.
- ¹⁹ Beradze: i. m. 32., 37., 77.
- ²⁰ Beradze: i. m. 86–87.; Karpov, Sz. P.: Dokumenti po isztorii venecianszkaj faktorii Tana vo vtoroj polovine XIV. v. In: Pricsernomorje v szrednie veka. Szerk.: Uő. Moszkva, 1991. 191–192.; Karpov, Sz. P.: Itáljanszkie morszkie reszpubliki. i. m. 88–111.
- ²¹ Jegorov, V. L.: Isztoricseszkaia geografija Zolotoj Ordi v XIII–XIV. vv. Moszkva, 1985. 123.
- ²² A fekete-tengeri eseményeket vő.: Székely György: Kaffa, a Kaukázusvidék és Kelet-Anatólia a Hunyadiak politikájában. In: Világtörténet, 1994. tavasz/nyár, 6–13.
- ²³ Beradze: i. m. 42., 144.; Runciman, Steven: A keresztes hadjáratok története. Ford. Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest, 1999. 904–905.; Fedorov-Davidov, G. A.: Zolotoordinszkie goroda Povolzsja. Keramika. Torgovlja. Bit. Moszkva, 2001. 206.; Manandjan, J. A.: O torgovle i gorodah Armenii v szvjazi sz mirovoj torgovlej drevnih vremen. Jereván, 1954. 285–286.; Lopez, Robert S.: The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350. London, 1971. 109–111.
- ²⁴ Plano Carpini és Guillelmus Rubruc jelentéseiben számos idevonatkozó adatot találhatunk. Julianus barát. i. m. 158–160., 164., 167., 230., 233., 252.
- ²⁵ Julianus barát. i. m. 182–183.; SIN I. 129.
- ²⁶ Julianus barát. i. m. 204–205.; SIN I. 174–175.
- ²⁷ Julianus barát. i. m. 247–248.; SIN I. 209.
- ²⁸ Marco Polo utazásai. Ford. Vajda Endre. Budapest, 1963. 33.
- ²⁹ Jacob d'Ancona: A fény városa. Ford. Szaffkó Péter. Debrecen, 1999. 26.
- ³⁰ Badjan, V. V. – Csiperisz, A. M.: Torgovlja Kaffi v XIII–XV vv. In: Feodálnaja Tavrika. Materiali po isztorii i arheologii Kríma. Szerk. Bibikov, Sz. N. Kijev, 1974. 176.; Jegorov: i. m. 90.; Barthold, V. V.: Szocsinenija. III. Raboti po isztoricseszkoj geografii. Moszkva, 1965. 489.; The Encyclopaedia of Islam. IX. Leiden, 1995. 773–774.
- ³¹ Julianus barát. i. m. 202.; SIN I. 165.
- ³² Jegorov: i. m. 89–90.
- ³³ Jegorov: i. m. 164.
- ³⁴ Julianus barát. i. m. 201–203.; SIN I. 194.
- ³⁵ Ez a Csagataj nem azonos Dzsingisz hasonnevű, 1242-ben meghalt fiával. Batu rokonai között nem találtam ilyen nevű Dzsocsidát. Rásid-ad-Din: Szbornik letopiszzej. II. Moszkva–Leningrad, 1960. 66–78. Azonban az esetleg rosszul hallott mongol vagy török név hibás átírata miatt ez nem zárható ki. Emellett éppen úgy lehetett nojon, aki beházasodott a dinasztíába.
- ³⁶ Tizengauzen, V.: Szbornik materialov odnoszjasihszja k isztorii Zolotoj Ordi. I. Szanktpeterburg, 1884. 63.
- ³⁷ Tizengauzen: i. m. I. 192.
- ³⁸ Fedorov-Davidov, G. A.: Obsesztvennij sztroj Zolotoj Ordi. Moszkva, 1973. 60.
- ³⁹ Jegorov: i. m. 164.
- ⁴⁰ Kramarovszkij, Mark: Zolotoordinszkij gorod Szolhat-Krim. K probleme formirovanija gorodszkoj kulturi. Novie materialy. In: Tatarszkaja arheologija, 1997/1. 101–106.; Jegorov: i. m. 88.; Fedorov-Davidov, G. A.: Denezsnoe delo Zolotoj Ordi. Moszkva, 2003. 13.
- ⁴¹ Julianus barát. i. m. 230–236.; SIN I. 194–200.
- ⁴² Julianus barát. i. m. 160–161.; SIN I. 107–108.
- ⁴³ Julianus barát. i. m. 204.; SIN I. 168.
- ⁴⁴ Ibn Battuta: i. m. 184., 187.
- ⁴⁵ Jegorov: i. m. 92.; Bartold: i. m. 313.; The Encyclopaedia of Islam. I. Leiden, 1960. 808.
- ⁴⁶ Karpov: Pricsernomorje v szrednie veka. i. m. 191.
- ⁴⁷ Kicsanov, E. I.: Kocsevie goszudarsztva ot gunnov do mancszsurov. Moszkva, 1997. 184–185.; G. A. Fedorov-Davidov: Obsesztvennij sztroj Zolotoj Ordi. i. m. 43–69.; Trepavlov, V. V.: Goszudarsztvennij

sztraj Mongolszkoj Imperii XIII. v. Moskva, 1993. 96–102.; *Vásáry István*: Az Arany Horda. Budapest, 1986. 178–185.

⁴⁸ Julianus barát. i. m. 160.; SIN I. 107–108.

⁴⁹ Julianus barát. i. m. 160.; SIN I. 107.

⁵⁰ Julianus barát. i. m. 237.; SIN I. 201.

⁵¹ Madzsar a Kuma partján található a mai Sztavropoli oblaszty területén.

⁵² *Jegorov*: i. m. 92.

⁵³ Sarkel romjai ma nem messze Cimljanszk városától egy víztárolóban találhatók. Sarkel eredetileg a Don bal partján helyezkedett el.

⁵⁴ *Pletneva, Sz. A.*: Szarkel i „selkovij” put’. Voronyezs, 1996. 143–156.; *Polgár Szabolcs*: Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Budapest, 2001. 106–126.

⁵⁵ *Artamonov, M. I.*: Isztorija hazar. Leningrád, 1962. 402.

⁵⁶ *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar őshaza. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Uő. Budapest, 1986. 54.

⁵⁷ *Lubo-Leszniczenko, E. I.*: Kitaj na selkovom puti. Moskva, 1994. 89.; *Bajpakov, K. M.*: Velikij Selkovij Put’ v Centralnoj Azii. In: Selkovij put’ i Kazahsztan. Szerk. Kosanov, A. K. Almati, 1999. 19.

⁵⁸ *Izmajlov, I.*: Baltijszko-volzsszkij put’ v sziszteme trgovih magisztralej i ego rol’ v ranneszrednevekovoj isztorii Vosztocnoj Evropi. In: Velikij volzsszkij put’. Szerk. Iszhakov, P. C. Kazany, 2001. 69.

⁵⁹ *Pegolotti, F. B.*: A kereskedelem gyakorlata. In: Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, 465.; *Beradze*: i. m. 41.

⁶⁰ *Tizengauzen*: i. m. I. 236.

⁶¹ *Tizengauzen*: i. m. I. 378.

⁶² *Tizengauzen, V. G.*: Szbornik materialov otnoszjasihszja k isztorii Zolotoj Ordi. II. Moskva–Leningrad, 1941. 145., 204–205.

⁶³ *Karpov*: Italjanszkie morszkie reszpubliki. i. m. 58.

⁶⁴ *Jegorov*: i. m. 89.

⁶⁵ *Ibn Battuta*: i. m. 184.

⁶⁶ *Beradze*: i. m. 41.

⁶⁷ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 175.

⁶⁸ *Emanov, A. G.*: Szever i jug v isztorii kommercii. Na materialah Kafi XIII–XV. vv. Tyumeny, 1995. 66.

⁶⁹ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 180.; *Jakobszon, A. L.*: Szrednevekovij Krim. Moskva–Leningrad, 1964. 108–109.

⁷⁰ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 188.

⁷¹ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 180.

⁷² Csupán néhány ízelítő a fegyveres konfliktusokból. Velence és Genova között állandóak voltak az összecsapások (1327, 1348, 1362, 1367, 1403–1404, 1431–1432 stb.). Továbbá számolnunk kell a muzulmán kalózokkal is. *Karpov*: Putjami. i. m. 34.; Tanából 1343-ban Dzsánibek elűzte az itáliaiakat; a várost Timur Lenk 1395-ben, Pulad kán pedig 1410-ben perzselt fel. *Karpov*: Dokumenti. i. m. 191.; 1307-ben Tokta sereggel vonult Kaffa ellen. *Vásáry*: i. m. 111.

⁷³ *Vásáry*: i. m. 248.; *Fedorov-Davidov*: Zolotoordinszkie goroda. i. m. 214.; *Manandjan*: i. m. 285.

AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS RÓMA KAPCSOLATA A KÖZÉP-KORBAN

Az örmény apostoli egyházat – a legáltalánosabban elfogadott nézet szerint – keleti egyháznak tekintik az egyháztörténészek. Maga az örmény egyház is apostolinak, ortodoxnak és egyetemesnek, azaz katolikusnak vallotta önmagát. Nem fogadta el a Jézus Krisztus egy, azaz isteni természetét (görögül: *moné physé*) hirdető monofizitizmust. A IV. khalkédóni egyetemes zsinathoz – amelyen szintén elutasították a monofizitizmust – azonban ellentmondásos módon viszonyult, nemzeti zsinatain fenntartásainak adott hangot. A monofizitizmust, s annak követőit – mint például Euthykhés apátot († 454) és Sevéros (512/518–538) antiochiai pátriárkát – igen határozottan elutasította. Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati örmény területek püspökei Konstantinápoly fennhatósága alá tartoztak, és jó néhányan közülük részt vettek a khalkédóni zsinaton, és elfogadták tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik, keleti rész – ahol maga az örmény egyházfő, a katolikosz székel, s ahonnan időről időre nagyobb számú örmény csoportok telepedtek át a keleti tartományokból a Bizánci Birodalom területére – püspökei a Szászánidák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvételük miatt nem vehettek részt a zsinaton, s így az egyetemes egyház ügyével érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. Sőt a khalkédóni zsinatról torz és hamis hírek jutottak el Örményországba, miszerint rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. (Ezt az irányzatot a perzsa Szászánida-politika az örmények ellenében felkarolta, s követőit igyekezett az örmény egyház ellen uszítani.)

Az örmény krónikairódban markáns Róma- vagy Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel az örmények szerint Konstantinápoly, mint keresztény szövetséges, több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány perzsák elleni háborúban.¹ Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. században kezdett kikristályosodni ez a markáns Bizánc (Róma)-ellenes attitűd, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény egyház nemzeti zsinatain nyíltan nem fordult szembe a khalkédóni zsinat tanításaival, illetve elítélte a monofizita tanokat.² A kölcsönös ellentét már a 7. századtól kezdve vég nélküli ellenségeskedéssé fajult. A hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, kölcsönösen hitszegőknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetlennek nevezték egymást.

Más keleti egyházzal ellentétben az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a nyelv és az irodalom, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonosságtudatának megteremtéséhez, valamint túléléséhez.³ Az örmény gyökerű Makedón-dinasztia (866–1056) idején a Bizánci Birodalom területére tömeges örmény bevándorlás zajlott, mindemellett a 11. század közepére a történeti Örményországot Konstantinápoly fokozatosan integrálta, s így az önálló örmény feudális állam megszűnt létezni. Bizánc mindent megtett, hogy az örményeket mind politikailag, mind pedig vallási alapon betagozza a birodalomba. Ez az elképzelés hibásnak bizonyult. Egyrészt Konstantinápoly nem tudta megvédeni az újonnan annektált területeket a terjeszkedő szeldzsukoktól. Az 1071-es manzikerti (manzikerti) csata után a történeti Örményország a szeldzsukok fennhatósága alá került, s ez újabb exoduszerű menekülthullámot idézett elő északi és déli irányba. Az ország megmaradt arisztokráciája és

főpapsága, élén a katolikosszal, Kilikiába telepedett, s ott alapított feudális államot 1085-ben. Másrészt a bizánciak expanzív politikája még inkább elmélyítette a korábbi évszázadok óta tartó vallási és egyházi ellentéteket.

Az anyaországból Kilikiába menekült örmény arisztokrácia és apostoli egyház – felismerve a latin és a görög egyház között szunnyadó konfliktusokat – kapcsolódási pontokat kezdett keresni Rómával, s egy esetleges unió lehetőségét is lebegtette. Ez persze a görögök szemében még inkább felerősítette a birodalomban évszázadok óta meglévő örményellenességet, melyet a görög egyház is tevékenyen támogatott. (A 11. század végétől a görög *armenos*, azaz örmény jelző egyet jelentett a *hairetikos*-szal, azaz az eretnekekkel.)⁴

A kísérletek a kapcsolatfelvételt a római, latin rítusú és az örmény apostoli egyház között a kilikiai örmény állam megalapítása után egyből megkezdődtek. VII. Gergely pápa (1073–1085) 1080-ban II. Hitvalló Szent Gergely katolikoszhoz (1065–1105) (klasszikus örményül: *Grigor Vkasēs*) írott levelében már felvetette, hogy noha tisztában van a két egyház között fennálló teológiai, krisztológiai és liturgikus különbséggel, mégis érdemes lenne ezeket az eltéréseket valamilyen módon kiegyenlíteni.⁵ A következő évszázad jelentős – mondhatni, pozitív – eredményt mutatott Róma és az örmény egyház közti kapcsolatok fejlődésében, aminek elsősorban politikai okai voltak. A latin források tanúsága szerint Kilikia bizánci uralmának korszaka, valamint a Rubenida-házból származó I. Leó fejedelem (1129–1137) halála a bizánci fogságban (1140) azt eredményezte, hogy az örmény apostoli egyház politikai megfontolásokból elismerte Róma elsőbbségét, valamint hajlandónak mutatkozott a latin liturgikus gyakorlathoz való alkalmazkodásra. Mindebben szerepet játszott az is, hogy az örmény egyház tudatosan „fricskát” mutatott Konstantinápolynak.

A római és az örmény egyház vezetőinek érintkezéseit a késő 12. században mindenképp a kilikiai, keresztes, bizánci és mohamedán konfliktusok összefüggésében kell látni. III. Lucius pápa (1181–1185) például azért tett engedményeket az örmény egyháznak, mert a kilikiai örmény állam komoly katonai és anyagi segítséget nyújtott a keresztes államoknak. A szívélyes diplomáciai és egyházi kapcsolatok 1191-ben érték el csúcspontjukat, amikor Wittelsbach Konrád mainzi érsek megkoronázta I. Nagy Leó (*Lewon*) örmény királyt (1191–1219). A koronázás alkalmával I. Leó király formálisan elismerte a római egyház elsőbbségét.⁶ A kapcsolatok azonban I. Leó uralkodásának második felében mindinkább feszültté váltak, mivel a király az Antiochiai Hercegség kapcsán kiobbant örökösödési viszály miatt konfliktusba kerül a Szentszékkal. A vita végül 1211-ben I. Leó kiátkozásához vezetett, másrészt a két egyház közötti kapcsolatokat beárnyékolta, hogy Róma makacsul, mondhatni, csökönyösen ragaszkodott az örmény rítus latin normák szerinti megreformálásához, amiben az örmények saját „nemzeti” rítusuk megsértését látták.⁷

A Kilikiában székelő örmény egyházfők a királyság bukásáig szerették volna és igyekeztek kezükben tartani a Rómával való kapcsolatokat. Ez különösen igaz volt 1293 után, amikor a egyházfő székhelyét Hromklából az ország fővárosába, Sisbe helyezte át, elsősorban azért, mert ott nagyobb biztonságban volt a mameluk betörések esetén. A királyi udvar a fővárosban azonban könnyebben befolyásolta az örmény egyházat.⁸ Gyakorta előfordult, hogy az egyházfők nem voltak képesek szembeszállni a királyi udvar akaratával. A katolikoszok ugyanis majdnem mindig fenntartásokkal fogadták a királyi udvar „Róma-barát” politikáját, amely hajlandóságot mutatott az

egyházi unióra. (Viszonzásul az udvar katonai segítséget várt el a pápától a mohamedán terjeszkedéssel szembeni harcban.)⁹

Ugyanakkor voltak kőszá kísérletek a két egyház, ezáltal a két pólus kibékítésére. Ennek volt példája a történetíró Nersēs Lambronac'i († 1218), Tarsos püspökének esete, aki az egységes (ökumenikus) hitben mélységesen hívó keresztyénként megkísérelte összebékíteni az örmény apostoli egyházat mind a khalkedónita görög, mind a khalkedónita latin egyházzal (végül is eredménytelenül). Sőt a püspök kezdeményezésére 1198-ban Tarsosban az örmény egyház formálisan elfogadta az uniót Rómával.¹⁰ Hangsúlyozni kell, hogy a Rómával kötött unió nem örvendett nagy népszerűségnek, s az örmény egyház képviselői ritkán tekintettek úgy rá, mint amely magába foglalná a teljes szentségi közösséget és alávetettséget.

A királyi udvarból érkező úgynevezett romanizációs vagy latinizációs reform, az örmény liturgikus gyakorlat megváltoztatása igen komoly viszályokat okozott a királyi udvar, valamint a kilikiai és az anyaországi örmény klérus között. A klérus ellenállt mindenféle olyan újításnak, amely drasztikus változtatásokat idézett volna elő az örmény egyházban. Sőt az ilyen szándékokban a konzervatív, mindinkább a nemzeti érdekeket előtérbe helyező örmény klérus a nemzeti egyház érdekeinek megnyirbálását látta. Az udvarból jövő Róma-barát nyomás olyan erős volt, hogy hatékony ellenállást csakis az idegen uralom alatt álló Örményország klérusa tudott kifejezni. A szembehelezkedés egyik kulcsfigurája volt a 13. század második felében a történetíró és teológus Step'anos Örbēlean († 1280 körül), az anyaországi Siwnik' tartomány érseke is.¹¹

A királyi udvaron keresztül nyilvánvalóan Róma akarata mutatkozott meg ebben a korszakban. A római pápák kívánalmai a következők voltak: a római pápa elsőbbségének elismerése, az első négy egyetemes zsinat tanításainak feltételek nélküli, valamint a *Filioque* (klasszikus örményül: *ew yOrdwoyn*) elfogadása. Ezen túlmenően feltétel volt még a nyugati naptár átvétele (például a karácsony ünnepének január 6-ról, december 25-re való áttétele), az örmény liturgiákban a *Trisagion* ének monofiziták által betoldott „Akit megfeszítettek érettünk” (klasszikus örményül: *or xac'ec'aw vasn mer*) eltörlése és az eukharishtiában a megszentelt bor vízzel való keverése stb.¹²

A romanizáció vagy latinizáció csúcspontját a kilikiai Örményországban a 13. század végétől a 14. század közepéig tartó periódusra tehetjük. Ez volt az az időszak, amikor az országban megjelentek a Ferenc-, valamint a Domonkos-rendi missziók: 1289-ban érkezett II. Hethum (*Het'um*) király (1289–1297) udvarába Giovanni Montecorvino ferences szerzetes, akinek fő feladata a tárgyalások elindítása volt a két egyház között az unióról, beleértve a két egyház közötti liturgikus különbségek Rómának megfelelő kiküszöbölését is. A tárgyalások megkezdését VIII. Bonifác pápa (1294–1303) VII. Gergely (*Grigor Anawarjec'i*) katolikosznak (1293–1307) 1298-ban írt levelében támogatta. A pápa szerint az örmény egyházfőknek el kellene ismerni Róma elsőbbségét.

Az évtizedig nyúló tárgyalások után az 1308-ban Sisben, illetve 1316-ban Adanában összehívott örmény nemzeti zsinatokon a kilikiai és anyaországi örmény főpapság, illetve nemesség formálisan is elfogadta, hogy az örmény egyház aláveti magát a római egyház tanításainak és liturgiájának.¹³ Továbbá sok itáliai örmény közösség a kilikiai unióknak megfelelően elfogadta Róma elsőbbségét, s ezáltal közvetlenül a pápa védelme alá került. Ugyanakkor az anyaországból érkező örmény főpapok és teológusok határozottan elvetették a Rómának tett engedményeket. Róma is tett

lépéseket, hogy tompítsa az erős anyaországi ellenzék unióellenes magatartását. Ezt tükrözi például XXII. János (1316–1334) pápa levele az örményországi egyházmegegyekhez, amelyben kérte a főpapokat, hogy határozottan támogassák a két egyház közötti uniót. A Róma és az örmény egyház közötti tárgyalások folytatását segítette elő ebben a korszakban a Domonkos-rendi szerzetesek által végzett széles körű örményországi missziós tevékenység, valamint az örmény királyi udvar tagjainak adományozott engedmény és kiváltság is (hűbértartokok a pápai állam területén).

Az egyházi unió heves reakciókat váltott ki Kilikiában. Még 1222-ben Fülöp IV. Bohemund (1187–1233) antiochiai herceg fia feleségül vette Izabellát (*Zabēl*), I. Leó király lányát (1219–1252 között királynő), s nem sokkal később a hercegnővel kötött frigye révén megszerezte az örmény trónt is, azaz társuralkodó lett. Részben az örmény egyház közbelépése miatt a következő évben Fülöpöt megfosztották királyi hatalmától, s bebörtönözték, mivel határozottan támogatta, hogy a kilikiai Örményország feltétel nélkül fogadjon hűséget Rómának.¹⁴ Még ugyanebben az évben Mamistra és Tarsos városok latinbarát püspökeit kiűzték a királyság területéről.¹⁵ Később a nap-tárháznál kapcsolatban robbant ki heves vita az örmény egyházon belül, konkrétan akörül, hogy a húsvét ünnepét a latin szokás szerint, vagy pedig a hagyományos örmény kalendárium szerint kell megünnepelni. Azokat az örmény papokat, akik nem fogadták el a latin szokást, és az örmény tradíciókhoz ragaszkodtak, bebörtönözték, illetve száműzték.¹⁶

A 14. század elején is komoly feszültségek adódtak a két egyház között. A romanizációs vagy latin párt tevékenysége, valamint a Domonkos-rendi szerzetesek befolyása egyre növekvő ellenszenvet váltott ki, és az egyházi ellenzék megerősödött. Az örmény apostoli egyház válasza Róma liturgikus és hitelvi igényeire ugyanakkor nem elégtette ki a pápai udvart. A feszültségeket csak fokozta, hogy XI. Gergely pápa (1370–1378) levélben úgy rendelkezett: azoknak az örményeknek, akik elfogadják az uniót, újra meg kell keresztelkedniük, továbbá az uniált örmény papokat a római egyház szokásai szerint újból fel kell szentelni.¹⁷ 1344-ben az unióellenes párt megölte a francia származású I. (Lusignan, Lusinean) Guy (*II. Konstadin*) királyt (1342–1344), és így gyakorlatilag majdnem a kilikiai királyság (1375) bukásáig irányította az államot. A korszakra vonatkozó örmény források ugyanakkor némi túlzással megállapítják, hogy a kilikiai korszak utolsó hat örmény katolikosz a „latinbarát” egyházpolitikát folytatott, s emiatt az ellenzék mindnyájukat megmérgezte. Ez idő alatt Róma továbbra is folytatta uniós politikáját Kilikiában, sőt az uniós politika folytatásáért katonai segítséget ajánlott fel a királyságnak a Mameluk Birodalommal szembeni mindinkább reménytelennek tűnő harcában. 1374-re átmenetileg az uniót támogató örmények, s ezáltal a királyi udvar kerültek ki győztesen, s a Lusignan-dinasztiából származó IV. Leót (*Lewon*) (1374–1375) tették meg királyuknak, aki a kilikiai örmény állam utolsó uralkodója is lett egyben.¹⁸

A kilikiai királyság bukása után Róma számára már kevésbé volt fontos, hogy az örmény egyházat integrálja. Az egyházi unió erőltetése többé már sem praktikus, sem egyházi megfontolásokból nem tűnt szükségesnek. 1439-ben a ferrarai-firenzei zsinaton a római és örmény egyház közötti unió kimondása nem tekinthető a két egyház között végbemenő sorozatos tárgyalások eredményének. A több évszázadon keresztül folyó, körülményes és hosszadalmas tárgyalások nem vezettek semmilyen konkrét eredményre. Az 1439-ben kimondott uniót egyik egyház sem vette komolyan. sőt a megegyezést egyetlen örmény nemzeti zsinat sem hagyta jóvá.¹⁹

Jegyzetek

¹ Általában a középkori örmény krónikairódlalom magát a Bizánc kifejezést sohasem használta, mindvégig a rómaiak vagy a görögök országa és királysága (*t'agaworut'wn Hromayec'woy, erkir Hunac'*) kifejezést használta. A császárvárost, illetve a magát birodalmat az egész középkor folyamán csak Rómának (klasszikus örményül: *Hrom*, vagy *Horomk'*) nevezte. Bizáncra is csak egy kifejezést találtunk V. „Történész” János katolikosz (*Yovhannēs Patmaban Drasxanakertac'i*) történeti munkájában, ahol megemlíti Bizáncot (klasszikus örményül: *Biwzand*), de nem mint császárvárost vagy birodalmat, hanem az ókori görög Megara gyarmatvárosát, Byzantiont. *Emin, M.* (ed.): *Yovhannu kat'olikos Drasxanakertac'woy Patmut'iwn Hayoc'* [Yovhannēs Drasxanakertac'i kat'olikos: Örményország története]. Tiflis, 1912. 50.

² *Girk' T'it'oc'* [Levelek Könyve]. Tiflis, 1901. 177–183.; *Arpee, A.*: *History of the Armenian Christianity*. New York, 1946. 56–75.; *Garitte, G.* (ed.): *La Narratio de rebus Armeniae*. Louvain, 1952. 153–160.; *Mesrop Vardapet*: *Patmut'iwn Hay Ekelec'ii* [Az örmény egyház története]. Beyrut', 1957. 96–121, 152–156.; *Sarkissian, K.*: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1965. 7–42., 196–213.; *Garsoian, N.*: *Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrieme siecle*. In: *Revue des études arméniennes*, 4 (1976) 297–320.; *Zekiyian, L. B.*: *La rupture des Églises géorgienne et arménienne au début du VIIe siècle*. In: *Revue des études arméniennes*, 16 (1982) 155–174.; *Örmanean, M.*: *Hayoc' ekelec'in* [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 59–75.; *Vryonis, S.*: *Byzantine Images of the Armenians*. In: *Hovhannisian, R.* (ed.): *The Armenian Image in History and Literature*. Los Angeles, 1981. 65–81.; *Garsoian, N.*: *Quelques précisions préliminaire sur la schisme entre les églises byzantine et arménienne*. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. Paris, 1996. 98–112. Nina Garsoian a két egyház közötti teológiai szakadásról beszél, holott a vonatkozó örmény forrásokból ez nem derült ki. Ha szakadásról beszélünk, akkor egyértelműen politikai szakadást kell megállapítani, amely a két egyház között a 10. század második felében alakult ki. Az örmény egyház gyakorlatilag kezdettől fogva autokefáliára törekedett, s nem akarta elismerni sem Alexandria, sem Antiókhia, sem Róma. sem Konstantinápoly joghatóságát.

³ *Papadakis, A. – Meyendorff, J.*: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*. Budapest, 2002. 166.

⁴ *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 167.

⁵ *Galanus, C.*: *Concilationis ecclesiae Armeniae. Romae*, 1661. Vol. 1. 438.; *Ananean, A.*: *Grigorios Vkasasēr ew hay-hromakan yaraberut'inwerē* [Hitvalló Szent Gergely katolikosz és az örmény–római kapcsolatok]. In: *Bazmavēp*, I (1992) 7–30.

⁶ *Örmanean, M.*: *Azagapatum* [Nemzettörténet]. Vol. 2. Bēyruť', 1960. cols. 1230–1258.

⁷ *Tekeyan, P.*: *Controverses christologiques Arméno–Cilicie dans la second moitié du XIIe siècle (1165–1198)*. In: *Orientalia Christiana Analecta*, 124 (1939) 21–58.

⁸ *Č'amč'eanc', M.*: *Patmut'iwn Hayoc'* [Az örmények története]. Venetik, 1786. Vol. 3. 353–354.

⁹ *Arpee, A.*: *A History of Armenian Christianity*. New York, 1946. 140–148.; *Atamian, P.*: *Cilician–Roman Church Union*. In: *Strayer, J. R.* (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. New York, 1983. Vol. 3. 394.

¹⁰ *Kogean, H.*: *Hamařot patmut'iwn hay–latin yaraberut'eanc' skizbēn minč'ew 1382* [Az örmény–latin kapcsolatok rövid története a kezdetektől 1382-ig]. Antelias–Beyrut', 1981. 26–31.; *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 171–174.; *Atamian*: i. m. 395.

¹¹ *Arpee*: i. m. 149–164.; *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 171.

¹² *Sargsian, G.*: *A Brief Introduction to the Armenian Christian Literature*. London, 1960. 46–47.; *Atamian*: i. m. 395.

¹³ *Van den Oudenrijn, M.*: *Uniteur et Dominicain l'Arménie*. In: *Oriens Christianus*, 40 (1956) 94–112.; *Atamian*: i. m. 395.

¹⁴ *Örmanean*: i. m. cols. 1816–1825.

¹⁵ *Č'amč'eanc'*: i. m. 290–291.

¹⁶ *Örmanean*: i. m. II/2. cols. 1784–1793.

¹⁷ *Zek'iyian, L. B.*: *14-dari kronakan večerē: naxak'ayler Hayoc' ekelec'u hetaga bažanumneri ew ekelec'abanakan kargavičakē* [Hitviták a 14. században. Presztízsviták és egyházi státusz az örmény egyházban]. In: *Ėjmiacin*, I. (2000) 106–127.

¹⁸ *Tournbize, F.*: *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*. Paris, 1910. 320–337.

¹⁹ *Kogean, H.*: *Hayoc' ekelec'in minč'ew P'lorentean žolovē* [Az örmény egyház a firenzei zsinatig]. Bēyruť', 1961. 468–472.; *Balgy, A.* (ed.): *Historia doctrinae catholicae inter Armenios unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Viennae, 1877. 69–88.

A MAGYAR ÉS A TÖRÖK-TATÁR NÉPEK TURANIZMUSA

A turanizmus lényegét nehéz egyszerűen összefoglalni, hiszen a „keleti orientáció” eszméje rendkívül széles skáláját nyújtotta a különböző, gyakran egymásnak teljesen ellentmondó értelmezési lehetőségeknek. A kiindulási pont azonban a legtöbb esetben a turáni eszme alap gondolata volt, mely szerint a magyarság a turáni népcsaládba tartozik, így feladata a többi turáni eredetűnek tartott nép pontosabb megismerése, kutatása, illetve velük – a kulturális és gazdasági kapcsolatok kiépítésével – bizonyos együttműködés kialakítása, sőt egyes értelmezések szerint a politikai összefogás, a „turáni szövetség” megteremtése. A turanizmusról elmondható, hogy a századfordulótól a második világháborúig terjedő korszakban több fontos ideológiával érintkezett, hatással volt számos közéleti személyiség, művész és politikai gondolkodó eszméire, és a társadalom bizonyos rétegeiben igen népszerű elképzelésnek számított.¹

A turáni gondolatot – eltérő értelmezéssel, s gyakran változó tartalommal – különböző törekvésű csoportok képviselték, más-más okokból és más-más célok érdekében. A felfogásbéli különbségek már a turáni jelző s a turáni népek meghatározás értelmezésében is megmutatkoztak. A turáni elnevezés eredetileg Max Müller 19. századi német származású angol nyelvésztől származott, aki Európa és Ázsia nem indoeurópai és nem sémi nyelveit – a kínai csoport kivételével – jelölte ezzel az összefoglaló névvel.² Max Müller ugyanis megkülönböztette a nomád és a letelepedett kultúrfokú népek nyelvét, s az első csoportba tartozókat jelölte a turáni népcsalád terminológiával. Ezt az elméletet az összehasonlító nyelvtudomány fejlődésével a nyelvészek hamar megcáfolták, s az eredetileg földrajzi megjelölés nyelvészeti használatát elvetették, de a terminus még sokáig az urál-altaji népek összefoglaló neveként élt tovább.

Maga a turáni elnevezés sem volt tehát teljesen egyértelmű, hiszen a legszűkebb értelmezés az urál-altaji népcsaládra gondolt. Eszerint a magyar nép az uráli népek ugor ágához tartozik, s ezáltal vele rokonnak tekinthetők közelebből a finnugor (finn, észt, zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp és elsősorban az osztják és a vogul) és a szamojéd népek, távolabbról pedig az altaji népek (török–tatár, mongol, mandzsú, tunguz, japán, koreai). Ebben a felfogásban mintegy 150 milliós turáni népességről beszéltek.³ Ugyanakkor, tovább bővítve ezt a kört a turániak – tehát rokonok – közé soroltatott még a kínai, a tibeti, az indiai nyelvek és népek nagy része is, s ezzel egy közel 600 milliós, Európa keleti felét és Ázsia legnagyobb részét elfoglaló népcsaládról lehetett beszélni.⁴

A tudományosság képviselői elhatárolták magukat az efféle elméletektől, és megpróbálták a fogalmat eredeti földrajzi értelmében kezelni, elzárkózván egyúttal a Max Müller-féle rokonsági feltevéstől.⁵ A turáni jelző a keleti szinonimájaként a keletkutatásban azt a területet jelölte, „amely felé őstörténetünk kutatása s a Széchenyi hangoztatta gazdasági, kulturális és politikai irányodásunk szükségseinek felismerése érdeklődésünket vonzotta és vonzza: a Keleti Balkán, Elő- és Belső-Ázsia, valamint a délorosz síkság”.⁶

A turanizmus megjelenése a századforduló idejére tehető. Kialakulásában több tényező játszott szerepet: a honfoglalás ezredik évfordulója éppúgy a Kelet, a magyarság őstörténete, eredete felé fordította a figyelmet, mint a Monarchia külpoliti-

kája, s az akkor világszerte tapasztalható keletiség-divat is nagy hatással volt az Ázsia iránti érdeklődés megnövekedésére.

A turáni népek összefogását hirdető eszme terjedését segítette elő a századelő külpolitikai eseményeinek hatása is. A Monarchia balkáni szövetségi politikája Törökországgal és Bulgáriával az e két „turáni” ország iránti baráti érzéseket táplálta, s az Oroszországgal vívott háborújából győztesen kikerülő, szintén turáinak tartott Japánt is általános rokonszenv övezte. Törökországban turanizmus néven hódított a törökség felemelését és nemzeti irányú átalakítását hirdető pántörök mozgalom, amely tovább bátorította a turáni népek összefogásának gondolatát. Nagy szerepe volt a turanizmus kialakulásában az éledő pánszláv és pángermán mozgalmaktól való félelemnek is. A turanizmus ideológiája tehát már kezdetől fogva magában hordozta a defenzív változatot alkotó védekező magatartást.

A politikai ideológiában a 19. század terméke volt a pán-ideológiák megjelenése és térhódítása.⁷ Sorra születtek a romantikus nacionalizmusban gyökerező mozgalmak (pániszlámizmus, pántörök mozgalom, skandinávizmus, pánolasz mozgalom). A pángermánizmus és főként a pánszlávizmus komoly veszélynek látszott különösen egy olyan nép számára, mint a magyar, mely nem rendelkezett ilyen pán-eszmébe bevonható jelentős rokonsággal Európában. A kis népek erre a fenyegetettségre „védhatalmi nacionalizmussal” válaszoltak, amely a kisebb közösségekben mindig is meglévő veszélyeztetettség tudata volt a náluknál nagyobb és erősebb szomszédval szemben.⁸ Így született meg még a 19. század második felében a finnugor néprokonsági eszme a finneknél,⁹ a pántürkizmus az oroszországi török népeknél és a magyar turanizmus, amely megfelelt mindkettőnek, és az aktuális értelmezés határozta meg, hogy csak a finnugor népeket, avagy valamennyi turáni származású népet a magyarság rokonának tekintették. Létrejött ily módon egy olyan pán-ideológia alapja, amelybe az Európában rokontalannak tartott magyar nép is beletartozhatott.

A Turáni Társaság megalakulása és működése (1910–1918)

A Turáni Társaság működésének céljául elsősorban a tudományos keletkutatást jelölte meg, valamint a turáni eredetűnek tartott népek gazdasági-kulturális felderítését, illetve a gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítését.¹⁰ Az első világháború előtt megalakult Turáni Társaság akkori valódi, gyakorlati céljairól ad képet a társaság 1912. január 16-i, a kereskedelemügyi miniszterhez címzett, évi segélyt kérő beadványa.¹¹ A beadvány a kereskedelemügyi miniszterhez íródott, így természetesen, hogy a társaság célkitűzései közül leginkább a gyakorlati közgazdasági célokat emelték ki, mégis néhány mondat a társaság 1910-es létrejöttének valós okaira és hátterére világít rá: „.... angol és német példák nyomán a Turáni Társaság tudományos célokkal, de valójában közgazdasági hivatással, előfutáraként óhajt szerepelni egy Törökországon át Ázsia felé gravitáló nagyobb közgazdasági akciónak. (...) A Turáni Társaság – mely elsősorban [kihúzza: ugyan egyelőre] tudományos, de végeredményben gyakorlati közgazdasági célokért küzd, azt találta, hogy kelet [kihúzza: úgyis a Balkán] felé gravitáló iparunk és kereskedelmünk természetes elhelyezkedési terepuma a nagyrészt fajrokonaink által lakott ázsiai kontinens, mely nemcsak azért volna közgazdaságunk részére alkalmas terjeszkedési terület, mert e népek kereskedelmi és ipari fejletlenségüket érezvén, azok fejlesztésére most jelentékeny akciót indítottak, hanem azért is, mert Ázsia [kihúzza: Turánság] az a kontinens, ahol iparunk és kereskedelmünk igen sok

kedvező eséllyel [kihúзва: egyelőre erősebb versenytárs nélkül] jelentékeny elhelyező piacot és erős külkereskedelmi bázist találna."

Természetesen a célok tekintetében már ekkor is többféle elképzelés élt egymás mellett a társaságon belül. Az orientalisták a világszerte sorra alakuló ázsiai társaságok mintájára a tudományos kutatás fellendítését várták el. A turanizmust mint reális gazdasági-politikai programot értelmezők számára Magyarország gazdasági hatalmának alapja lehet a keleti kereskedelem és export-ipar megeremtése és fejlesztése, s a társaság feladata elsősorban a gazdasági előrenyomulás szolgálata a tudományos kutatás segítségével, a szükséges ismeretek megszerzésével.¹² Mindez nem egy elszigetelt, szűk körű csoport elképzelése volt, hiszen a Monarchia gazdasági terjeszkedésének célpontjával a Balkánt, illetve – távolabbi lehetőségként – Kis-Ázsiát és Közép-Ázsiát szemelte ki: a turanizmus tehát jól illeszkedett a kor nagyhatalmi ideológiájába.¹³ Ugyanakkor a már ekkor létező politikai turanizmus hívei szerint ezen ideológia és mozgalom a magyarság Európában elfoglalt helyét volt hivatva megerősíteni, hogy az európai turáni eredetű népekkel való szoros együttműködés – esetleg szövetség – révén, illetve az ázsiai óriási tömegű turáni eredetű népesség „felemelésével”, magyar vezetéssel történő összefogásával a turánság – s vezetőjük, Magyarország – a latin és germán népekkel egyenrangú jelentőségű, politikát alakító tényezővé növekedhessen. Magyarország a turáni népek legnyugatabbra került képviselője, s lévén a legeurópaizáltabb, ő hivatott az európai kultúrát közvetíteni Ázsia felé, így ő a legalkalmasabb arra, hogy a turánság eszmei vezére legyen. S ezzel a szinte kimeríthetetlen erőforrással – Ázsiával – a háta mögött Európa vezető hatalmai közé emelkedhet.¹⁴

A társaság elsődleges, valódi – több helyen is nyíltan hangoztatott – célja a gazdasági terjeszkedés elősegítése volt, melynek több, gyakorlati hasznot hozó módját is említették a beadványban. Itt merült fel először „hivatalos” formában egy turáni internátus létesítésének a gondolata, mely turáni ifjak Magyarországon való képzését szolgálná. (Ez lehetett az alapja a néhány évvel később, az első világháború éveiben megvalósult török diákcsera-akciónak.) A Turáni Társaság akkorra már megszerezte a „törökség és tatárság irányadó férfiainak” szóbeli ígéretét a felállítandó internátus anyagi támogatására. Ugyancsak összeköttetésbe léptek „egynéhány turáni vezető férfival” egy közösen megindítandó, havonként részben törökül, részben magyarul megjelenő folyóirat kiadása ügyében, s a beadvány szerint ez a kezdeményezés is a közeli megvalósulás előtt állt. A Turán című folyóirat valóban megjelent a következő évben.

1916. május 2-án, a társaság évi alakuló ülésén Teleki Pál elnök kifejtette, hogy a társaságnak a világháború folytán nagyobb és erősebb szervezetté való átalakítása vált szükségessé. A világháború alatt a társaság tevékenységét a kormány – elsősorban a török szövetség miatt – jelentősebben kezdte támogatni,¹⁵ s ennek, valamint a társadalmi érdeklődés növekedésének köszönhetően a turáni eszme terjedni látszott.¹⁶ A kultúrközpont megemelt kormánytámogatásban részesült, s elsődleges feladata a szövetséges turáni népekkel (Törökországgal és Bulgáriával) való kapcsolattartás lett. A társaság felügyelte a konstantinápolyi magyar intézetet is. (Ezzel az 1916 óta Konstantinápolyban, egyetemen tanító Mészáros Gyula lett megbízva.) Vidéken is alakultak helyi bizottságok (Debrecen, Temesvár).

Az 1917-es első Turán Pekár Gyula „Turáni munka” című elnöki megnyitójával kezdődött, melyet a kultúrközpont első előadójaként mondott el 1916. november 17-én. Ebben Pekár hangsúlyozta, hogy a háború előtti turanizmus – mely akkor még csak a távoli jövőben megvalósulható álomnak látszott – mára, a háború viharában,

realitássá vált, hiszen a magyar–török–bolgár szövetségben testet öltött a turáni testvérnepek összefogása. Ez azonban csak a kezdet kell, hogy legyen, a magyar nép feladata – most már a törökökkel és a bolgárokkal együtt – a távoli Ázsia még alvó turáni néptömegeit „felébreszteni”, s így megvalósítani a nagy turáni szövetséget. A háborús helyzet igazolta a Turáni Társaságot, eszméit, működését, s ennek tudatában újult erővel láthat legfőbb kötelessége teljesítéséhez, „a turáni összetartozóság tudatának terjesztéséhez”. Pekár előadása a politikai turanizmus céljait fogalmazta meg, mely ekkor bizonyos mértékben kapcsolódott az ország hivatalos külpolitikai célkitűzéséhez, s mint ilyen élvezte a hivatalos politika támogatását, de természetesen csak azokban a kérdésekben, melyek a török–bolgár relációhoz kötődtek (mint például a török diákcsera-akció, a konstantinápolyi magyar intézet stb.). A turanizmust persze nem mint politikai programot értelmezték a kormányzat részéről (a társaságon belül is csak egy csoport), de a turanizmus bizonyos jellemzőit (néptestvériség szólama, nemzeti önérzet) és eredményeit (személyes kapcsolatok, intézményi kapcsolatok, kiadványok) a propagandában és a külkapcsolatokban felhasználták.

A török diákok magyarországi taníttatásának akciója

A Magyar Keleti Kultúrközpont (MKKK) szervezte és bonyolította le a török diákcsera-akciót, melynek keretében több mint 200 török, s mellettük még néhány bolgár, bosnyák és albán fiatal tanult magyar középiskolákban (elsősorban mezőgazdasági szakiskolákban). A turáni ifjak magyarországi taníttatásának gondolata is tulajdonképpen visszavezethető a társaság megalakulásának idejére. Több, minisztériumokhoz intézett beadványban vetették fel az ötletet; kérték, hogy a tervek szerint esetleg létesítendő keleti internátus szervezésébe vonják be a társaságot; törökországi kapcsolataikkal tárgyaltak ez ügyben. A turáni ifjak magyarországi taníttatásába végül gyakorlatilag csak a törököket tudták bevonni, illetve néhány bolgár, bosnyák és albán diákot, ezek „beszervezése” azonban nem az adott ország hivatalos csatornáin keresztül történt, mint a török diákok esetében.

A török fiatalok taníttatásának akcióját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ellenőrizte, de teljességgel az MKKK szervezte és intézte minden apró részletét. Az MKKK átvette a Julián Egyesülettől a bosznia-hercegovinai muszlim ifjak Magyarországon való nevelésére irányuló akció vezetését is. A két akció között lényeges különbség a finanszírozásban volt: míg a török tanulók költségeit – melyet itthon az MKKK-nak kellett adminisztrálni – a török fél fedezte (maguk a diákok szülei fizették a teljes költségértérítést, a török minisztérium csak átutalta az összeget az MKKK-nak), s az MKKK ebből – és még kormánysegélyből – állta a felmerülő kiadásokat.¹⁷ A bosnyák fiatalok taníttatása viszont magyar államköltségen történt, a miniszterelnökség évi 17 ezer korona, a VKM évi 18 ezer korona összeget utalt az MKKK-nak e célra.¹⁸ A tanulók „toborzása” is különbözőképpen történt: a kijelölt török diákok jegyzékét a török minisztérium küldte az MKKK-nak, míg a bosnyák diákokat a magyar hatóságok emelték ki részben a szarajevói magyar gimnáziumból, részben a bosznia-hercegovinai magyar elemi iskolákból, illetve a bosznia-hercegovinai Magyar Egyesület adott javaslatot a kiválasztandó diákok személyére.

A török tanulók felvételének hosszas folyamata volt: az MKKK évente február végén tájékoztatta a török minisztériumot, melyik tanévben melyik tanintézetbe hány tanuló vehető fel. A török minisztérium április végéig kijelölte a diákokat, megküldte jegyzéküket az MKKK-nak. Július–augusztusban a diákok már előkészítő tan-

folyamokon vehettek részt az MKKK szervezésében. Ezek után döntött az MKKK a végleges felvételtől. Így összesen évente mintegy 100–150 török és 30–40 bosnyák diák tanulhatott magyar iskolákban 1916 és 1924 között. Az albán diákok (20 fő körüli számban) a szerbiai és montenegrói katonai főkormányzóságok jóváhagyásával és támogatásával tanulhattak Szabadka földműves-iskolájában, egy részük saját költségén, másik részük a magyar Földművelésügyi Minisztérium támogatásával.¹⁹ A tanulók főként szakiskolákba nyertek felvételt, legnagyobb számban mezőgazdasági szakiskolákba. Sokan tanultak fa- és fémipari szakiskolában, kevesebben felső ipariskolában (Budapest, Győr, Szeged, Újpest, Késmárk, Kassa, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Debrecen iskoláiban).²⁰ Az egyéves képzés után a diákoknak lehetőségük volt vagy felsőbb szakirányú iskolában, vagy középiskolában folytatni tanulmányaikat, illetve aki ezt nem óhajtotta (vagy eredményei nem tették lehetővé), azt szakirányú gyakorlatra irányították. 1918-ban például a mezőgazdasági iskolákat elvégző török diákok közül nagybirtokokra sikerült elhelyezni azokat, akik további magasabb képzésben nem részesültek.²¹

Turanizmus (turkizmus, pánturkizmus) a török–tatár népek körében

A magyarság legközelebbi rokonainak a történeti hagyomány a török népeket tekintette. S bár a 19. század végére a tudomány eldöntöttnek vélte a magyar nyelv (és etnikum) finnugor eredetének tételét, a közvéleményben még sokáig élénken élt a török rokonság hipotézise. A magyar turanizmusban fontos szerep jutott tehát a törökségnek, Törökországnak. Történeti hagyomány, közös történelem, aktuálpolitikai helyzet táplálta a törökség iránti érdeklődést – és rokonszenvet – Magyarországon mind a tudományos kutatók körében (a magyar turkológia komoly, nemzetközileg is jelentős tudományág lett), mind pedig a közvéleményben. Ez utóbbi „törökbarátsága” összefüggött a szabadságharcos „kurucos” hagyománnyal, a Habsburg-ellenességgel, és az oroszellenességgel is. Rákóczi hamvainak hazaszállítása Törökországból, Thaly Kálmán romantikus álkuruc versei a századfordulón mind újabb megjelenési formái voltak a törökök iránti szimpátiának. Igaz, a Monarchia hivatalos külpolitikája nem volt éppen törökbarát, hiszen a tervezett balkáni expanzió éppen a Török Birodalom rovására valósult volna meg. Az első világháborúban azonban szövetségessé vált a Monarchia és Törökország, ami ezt a hivatalos álláspontot is megváltoztatta. (Ekkor, az első világháború éveiben kapta történetében a Turáni Társaság a legnagyobb állami támogatást, éppen a török kapcsolatok miatt, és 1916. november 21-én nyitotta meg kapuit a Konstantinápolyi Magyar Intézet.)²²

A 19. század második felében ért Törökországba a nyugat-európai – nemzetállamokra alapozó, „államnemzeti” – nacionalizmusoktól különböző, így a török viszonyokra jobban alkalmazható nemzeti eszme ideológiája. Az 1848–1849-es európai szabadságharcok leverése után Törökországba menekült magyar és lengyel hazafiak²³ magukkal vitték a közép-európai romantikus nacionalizmust, „kulturálművelés”-tudatot, melyet sokkal jobban lehetett alkalmazni az etnikailag sokszínű, de gyakorlatilag nagyon bizonytalan belső határokkal rendelkező Oszmán Birodalomra és népeire, mint a nyugati modellt. A közép- és kelet-európai népekhez hasonlóan a török nemzeti érzést is történeti és nyelvészeti művekkel teremtették meg, amelyek bizonyították, hogy az Oszmán Birodalmon belül a törökség önálló, saját történelemmel, hagyományokkal és nyelvvel rendelkező etnikum.

A 19. század második felében megindult török nemzeti ébredés során a törökség az Oszmán Birodalom és az iszlám vallás keretein belül ugyan, de mégis önálló nemzetként próbálta meghatározni önmagát.²⁴ Ez a folyamat az Oszmán Birodalom népei közül utolsóként a törökök körében kezdődött, s akkor is főleg külföldi ösztönzésre: részben az európai turkológia, részben az európai eszmeáramlatok hatására, melyeket a külföldön tanuló török fiatalok vittek hazájukba. A külföldről eredő ösztönzők közül a legnagyobb jelentősége a turanizmus és a török nacionalizmus kialakulásában Vámbéry Árminnak volt. A modern török nacionalizmus formálódásában bizony megalapozták a turanizmus hatását.²⁵ Vámbéry törökországi tartózkodása során – amint arról önéletrírásában is beszámolt – kapcsolatba került az akkori török reformgondolkodókkal, politikusokkal, fiatal értelmiségiekkel és tudósokkal, akikkel aztán hosszú évekig összeköttetésben, sőt barátságban maradt.²⁶ Közép-ázsiai utazásairól szóló munkáiban Közép-Ázsia török népek lakta területeinek megjelölésére Vámbéry a Turán kifejezést használta.²⁷ A terminus tulajdonképpen tőle terjedt el a török népek között. A „turáni” kifejezés pedig az itt élő – vagy innen elszármazott – török–tatár (ideértve a finnugorokat is) és mongol népeket, illetve nyelveket jelölte, bár a tudományos világban ezt a terminust lassan az „urál-altaji” elnevezés váltotta fel.

Vámbéry könyveiben azt állította, hogy minden török–tatár népcsoport tulajdonképpen egy fajhoz tartozik, és szót ejtett egy lehetséges nagy pántörök birodalomról,²⁸ amelyet a fajilag rokon és vallásilag azonos népcsoportok alkotnának Törökország vezetésével az Adriától Kínáig. Vámbéry később visszautasította, hogy a turanizmusnak vagy a pánturkizmusnak ő lett volna a kezdeményezője vagy terjesztője, sőt magát a gondolatot is delíbiának bélyegezte,²⁹ de a szellem már kiszabadult a palackból: a pántörök birodalom, illetve a turanizmus víziója már élt, és bárki alkalmazhatta.³⁰ De nem a törökök voltak, akik ezt először megtették.

Újabb lendületet adott a török nemzeti tudat kialakulásának a születő tatár, azerbajdzsán stb. nacionalizmus, főként amikor 1907–1908 folyamán tatár emigránsok kerültek Törökországba, és szervezeteiket ott alakították újjá.³¹ A turanizmus kialakulásában, terjedésében a legnagyobb szerepet gyakorlatilag a közép-ázsiai, oroszországi török–tatár népek játszották, bár a magyar turáni hagyományban erről nem esett szó. A magyar turáni irodalomban az oroszországi török–tatár népek gyakorlatilag csak a turáni népek felsorolásaiban szerepeltek. Vámbéry és még néhány tudós foglalkozott e népekkel, de ez az érdeklődés a közvéleményben megmaradt az egzotikumnak szóló figyelem szintjén, átszínezve a rokonság lehetőségével, és nem alakult ki e népek köré turáni ideológia.³² A rokonság tudata tehát adott e népeknek fontosságot, de politikai jelentéktelenségük miatt a magyar turanizmus ideológiája nem sokat foglalkozott velük.

A 19. század közepén a közép-ázsiai népekről Vámbéry Ármin leírásai számítnak a legjelentősebb forrásanyagnak. A kazah, türkmén, kirgiz, üzbég történeti hagyomány számon is tartja Vámbéryt. Az ottani lakosság jelentékeny része nomád életformát élt, írott nyelve nem volt, és nem nemzeti, hanem inkább törzsi vagy klán-tudattal rendelkezett. Ráadásul mohamedánok voltak, s számukra az identitás a vallásban jelentkezett, nem az etnikumban. Mégis, a 19. század második felében közöttük is megindult a nemzeti ébredés folyamata.³³

Oroszország vezető, legtekintélyesebb török népei a tatárok voltak, nemcsak létszámuk, hanem főként gazdasági hatalmuk révén. (Különböző ágaik voltak: krími, uráli, volgai tatárok.) Gazdag kereskedők, virágzó városok, külföldön tanuló fiatalok, saját létesítésű tatár iskolák jellemezték a krími tatárok életét. Európa és Oroszország

erősödő nacionalizmusával, a közvetlen közelről fenyegető pánszlávizmus és russzifikáció veszélyével nőtt a tatárok nemzeti öntudata is. Kapcsolatokat építettek ki a többi oroszországi török népekkel és az Oszmán Birodalommal is, melynek igen nagy volt a presztízse Közép-Ázsiában.

A tatár nemzeti ébredés legnagyobb alakja a krími tatár Izmail bej Gaspirali (avagy oroszosan Gaszprinszkij) lett. Orosz iskolázottságú, de Törökországot és Párizst is megjárta tudósként, még Konstantinápolyban megismerkedett az ifjútörökök mozgalmával és a pániszlámizmus eszméjével. Az előbbiből a perzsa hagyományokkal való szakítás és az európaizálódás gondolatát, az utóbbiból pedig a modernizálás, az iszlám földek felszabadítása (persze az orosz uralom alól) és az összes mohamedán egy államban való egyesítésének ideológiáját vette át, és gyúrta egy egységes eszmerendszerbe. A Krímbe visszatérve 1883-ban megalapította Tercüman (Terdzsuman) című folyóiratát, mely húsz évig irányt szabott az oroszországi török népek nemzeti fejlődésének. Lapjában az új török nyelvet használta, melyet az ifjútörökök alkottak az arab és perzsa eredetű szavak elhagyásával. Új terminust is bevezetett: „türkcsülük” – azaz „törökség” –, amellyel minden török nép egységét fejezte ki. Ez már nem is pániszlám, hanem pántörök ideológia volt, amit aztán az ifjútatároknak nevezett hívei és a tatár nacionalisták képviseltek. (Igaz, híveinek egy része aztán túlhaladta mesterét, és 1905 után már nem „türkcsülük”, hanem „tatar dzsilik”, azaz „tatárság” lett a jelszavuk, s céljuk nem egy nagy pántörök, hanem egy kisebb, de tisztán tatár nemzeti állam megeremtése lett.) Gaspirali minden török nép egységét hirdette: „Egyek vagyunk nyelvben, lélekben és tettekben.” A gazdag tatár kereskedők támogatásával Gaspirali új, modern ismereteket oktató tatár iskolákat alapított, ahol a török identitás lett az alap. Kazany, a krími tatárok központja, egyetemével, folyóirataival, kultúrájával a mohamedán világ egyik fővárosa lett.

A török népek politikai aktivitása 1905–1907-ben, az orosz forradalmi események idején érte el tetőfokát. A tatárok célja az lett, hogy Oroszország összes török népét egyesítsék, s ebben a törekvésben erősen Törökország felé orientálódtak. 1908–1910 folyamán, az oroszellenes tatár lázongások leverése után, az orosz megtorlás miatt sok tatár nacionalista emigrált Törökországba, s így oda helyeződött át a pántürkizmus központja. A török nacionalizmus alapjait tehát tulajdonképpen Oroszországban rakták le. Az ifjútörökök is átvették a pántürkizmus ideológiáját, és társaságaikkal a török kultúra reneszánszát, az idegen befolyásoktól való megtisztítását próbálták megvalósítani. Beszéltek a turániak – török–tatár, mongol, finnugor népek – közösségéről, és 1908–1912 között több török és turáni társaság létesült Konstantinápolyban. (A magyarországi Turáni Társaságot 1910-ben alapították!) 1911-ben az 1904 óta Törökországban élő tatár Akcsura (Akcsurin) hozta létre a Türk Ocağı (Török Otthon) társaságot és folyóiratát, a Türk Yurdu-t (Török Anyaföld). A társaság és folyóirata a pántürkizmust az iszlám nélkül hirdette, ami gyakorlatilag nem volt más, mint a turanizmus ideológiája. Így is nevezték ezt az eszmét: turanizmus, vagy pánturanizmus, és ugyanazok az elemek jelentek meg ebben is, mint a magyar turanizmusban: a turáni múlt és a turáni mitológia.

A turáni népek térbeli kiterjesztését – a török–tatár népek mellett a finnugor és a mongol népeket is e család tagjaiként kezelték – a terminus időbeli kiterjesztése követte. Kialakult a turáni múlt mitológiája: Atilla és hunjai, Dzsingisz kán és mongoljai nemcsak részesei, hanem dicső ősei lettek a turáni történelemnek. A jövőt illetően pedig egy új, hatalmas turáni állam létesítéséről szöttek terveket a turanizmus hívei, Törökország és Németország katonai erejében bízva. Más folyóiratok is felkapták a

turanizmusnak megfelelő pántürkizmust, amely az első világháború előestéjén érte el tetőpontját.

Bár a Türk Yurdu kulturális folyóiratként határozta meg önmagát, hatása nyilvánvalóan politikai volt, és nemcsak Törökországban érvényesült, hanem Közép-Ázsia török népei, a tatárok, azerbajdzsánok, baskírok, kazahok között is. Hasan Gati tatár történész például az emberiséget két csoportra osztotta: árja és turáni fajokra, és történetüket is ebben a felosztásban tárgyalta. (E csoportosítás szerint a japánok és a törökök is rokonok.) A tatárok azonban – magasabb kulturális színvonaluk, korábbi nemzeti mozgalmuk miatt – hamarosan (a századfordulón, a század első éveiben) túlléptek a pán-eszméken (pániszlám, pántörök), s míg a többi török nép továbbra is ezen ideológiák mellett maradt, ők már kifejezetten nemzeti célokért küzdöttek. 1914 után aztán Közép-Ázsiában a pántörök eszmeiségű mozgalmak helyett mindinkább a nemzeti sajátosságok iránti érdeklődés került előtérbe: a tatárok mellett a baskírok, kazahok is saját kulturális, gazdasági, társadalmi problémáikkal kezdtek foglalkozni. A turanizmus mitológiája helyett a nemzeti kultúra kialakítása és erősítése lett a fő cél.

A turanizmus Törökországban

Törökországban is hasonló hullámvonallal írható le a turanizmus története. Igaz, az ifjútörökök hivatalos „krédója” még 1908-as győzelmük, hatalomátvételük után is az ottománizmus maradt, ami a birodalom – benne a sok különböző vallású nemzetiséggel – egységének megtartását hirdette. A keresztény területek elvesztése után azonban csak mohamedán tartományok maradtak a birodalomban, melynek egységét ekkor ideológiailag a pániszlámizmus szolgálhatta legjobban, de egyre jelentősebb lett a pántörök kulturális és politikai mozgalom is.

1908-ban megalakult a Türk Derneği (Török Társaság), melynek célja az összes török nép múltjának és jelenének, körülményeinek a tanulmányozása lett, s ezzel gyakorlatilag első ízben nyert teret Törökországban a pántörök mozgalom. A társaság tudományos és kulturális tevékenységet szándékozott folytatni: tanulmányozni a török földek ősi és jelenkori geográfiáját, a török népek történetét, nyelvét, irodalmát, néprajzát, társadalmi viszonyait és jelenkori civilizációját. A tudományos kutatás mellett az ismeretterjesztést is legalább olyan fontosnak tartották a társaság vezetői és tagjai – pántörök vezetők, oszmán nem muszlimok, külföldi orientalisták –, mint a megismerést magát, hiszen az egyik fő cél éppen a török nép „török öntudatra való ébresztése” volt. 1911-ben a társaság havi folyóiratot indított, amely azonban csak hét számot ért meg. Az ezután – amint erről már szó esett: tatár emigránsok által – alapított Türk Yurdu (Török Anyaföld) folyóirat viszont a politikai pántörök ideológia orgánuma lett, szoros kapcsolatban a szintén 1912-ben létrehozott Türk Ocağı (Török Otthon) társasággal. E társaság fő célja a török népek nemzeti műveltségének, oktatásának megteremtése és színvonalának emelése volt, valamint tudományos, gazdasági és társadalmi viszonyainak javítása. Tevékenységüket klubok megnyitása, tanfolyamok szervezése, előadások és vitáestek rendezése, könyvkiadás, ismeretterjesztés jellemezte.

A Törökországban élő oroszországi tatár és más török emigránsok számára a turanizmus valóban politikai programot jelentett, amely – legszélesebb értelmében – az összes török nép egyesítését hirdette egyetlen hatalmas turáni államban Törökország, Oroszország, Perzsia, Afganisztán és Kína területéről. Törökország törökjei körében ez az eszme csak korlátozott támogatást élvezett. A törökök sokkal nagyobb érdeklődést mutattak saját irodalmuk, kulturális és társadalmi viszonyaik iránt, és

jobban tudatában voltak saját, török identitásuknak, a török népeken belüli elkülönülésüknek is. S bár ekkor jelent meg a rokonság érzése az újonnan felfedezett közelebbi és távolabbi rokon népekkel kapcsolatban, az igazán nagy érdeklődést a török hagyományok, folklór és nyelv váltotta ki. Az első világháború éveiben azonban a török nacionalizmus eszmeiségében ismét megjelent a turanizmus. A nagyobb reményeket – a Török Birodalom esetleges területi megnövekedése az oroszországi török fajú mohamedán népek lakta területekkel – ideológiailag a pántörök eszme (illetve a turanizmus) támogatta, politikailag és katonailag pedig az a tény, hogy Törökország két erősnek látszó, ráadásul a térségben jelen lévő szövetséggel – Németországgal és a Monarchiával – rendelkezett az örök rivális, Oroszország ellenében. 1914-ben Ziya Gökalp – pántörök szimpátiával rendelkező ifjútörök – Kizil Destan (Vörös eposz) című versében így írt: *„Az ellenség földjét elpusztítjuk, / Törökország nagyobb lesz és megvalósul Turán.”*³⁴

Mindenkén természetesen az első világháború befejezése vetett véget. 1917-ben ugyan még fellobbant a remény, hogy Oroszországtól, illetve Szovjet-Oroszországtól meg lehet szerezni a közép-ázsiai területeket, és meg lehet valósítani a turáni birodalmat, de mindez akkor már valójában csak illúzió volt, hiszen Törökország saját birodalmáért küzdött, majd annak elvesztése után etnikai határaiért. 1918. október 30-án Törökország aláírta a világháborúnak véget vető fegyverszünetet, de az 1920-as békeszerződést az időközben Musztafa Kemál vezetésével kibontakozott nemzeti megújulási mozgalom hatására elutasították. A török nemzetgyűlés deklarálta Törökország szuverenitását. S bár a török szultán képviselője 1920 augusztusában aláírta a sèvres-i békét – mely Konstantinápoly kivételével megfosztotta Törökországot európai birtokaitól, az arab tartományokból (francia) mandátumterületeket hozott létre, a tengerszorosokat nemzetközi ellenőrzés alá helyezte –, a Kemál-kormány nem ismerte ezt el. A békediktátum elfogadásának kikényszerítésére indult (angol támogatással érkező görög) csapatok ellen a törökök felvették a harcot. Mindennek eredményeképpen 1923 júliusában az antant hatálytalanította a sèvres-i békét, és Lausanneban új, az addig tervezettnél a törökök számára jóval kedvezőbb béke-megállapodást írt alá Törökországgal.

A kemalista forradalom új ideológiát vezetett be a török nemzettudatba: a szűkebb értelemben vett törökországi törökök etnikai és – ami szintén lényeges – szekularizált nemzetállamának megteremtését. Kemál pasa már fellépésekor, 1920-ban világossá tette, hogy Törökország népéért harcol, nem pedig a nemzeti határokon kívüli, homályosan meghatározható népességért és bizonytalanul körülhatárolható területekért. 1921. december 1-i beszédében a pántörök mozgalmakat határozottan haszontalannak és veszélyesnek minősítette. *„A Nagy Nemzetgyűlés és Törökország kormánya, annak a népnek a nevében, amelyet képvisel, nagyon visszafogott, távol áll a fantazmagóriáktól és teljességgel realista. (...) Uraim, nem olyan emberek vagyunk, akik álmoképeket kergetnek, és olyan tetteket sürgetnek, amelyeket nem áll módjukban megtenni. (...) Ahelyett, hogy olyan ideákat kergetnének, amelyeket nem tudunk és nem is tudhattunk megvalósítani, és amelyek csak ellenségeink számát és így a ránk nehezedő nyomást növelték, forduljunk természetes, legitim határaink felé. És tudjuk határainkat. Uraim, nemzetünk megérdemli az életet és a függetlenséget. Ezért – és csak ezért – adjuk életünket.”*³⁵ Kemál pasa határozott, egyértelmű és megvalósítható politikai irányt szabott: a függetlenség megvédése a nemzeti határokon belül.³⁶ Ez a konkrét program alkalmas volt arra, hogy tömegeket mozgósítson, egy gyakorlatilag új

ország nemzeti ideológiája legyen, és a birodalom elvesztését a nemzeti függetlenség és a török nemzetállam tudatával kompenzálja.

A török turanizmus és pántörök mozgalom sikertelenségének okait áttekintve magyarázatot kaphatunk a hasonló jellegű magyar turanizmus korlátozott befolyására és támogatottságára is, noha természetesen figyelembe kell vennünk a különbözőségeket is.³⁷ A pántörök ideológiát – az első világháború idejét kivéve – nem támogatta a kormányzat, hiszen az a kemáli forradalomig – amikor a török nacionalizmus került előtérbe – a birodalom egységének megőrzését tekintette fő feladatának, s ehhez ideológiailag a pániszlám és a pánottomán eszmék nyújtottak segítséget. A pántörök mozgalom nem volt képes tömegtámogatást sem szerezni, és csak egy szűk körű értelmiségi csoport szívügye maradt, mivel céljaival a nagyrészt írástudatlan népesség nem tudott azonosulni. A pántörök ideológia programja nem volt eléggé konkrét, és nem foglalkozott Törökország gazdasági és társadalmi viszonyaival, noha nyilvánvalóan a török népességet leginkább ezek a kérdések foglalkoztatták. A turanizmus pedig még a pántörök eszménél is megfoghatatlanabb, bizonytalanabb célú és kimenetelű ideológia volt, ezért Törökországban – a világháború néhány évét kivéve – jelentős szerepet nem játszott, bár természetesen jelen volt és maradt is a török szellemi életben.

Napjainkban, a Szovjetunió felbomlásával függetlenné vált népek nagy része története folyamán először alakíthatott nemzeti államot. Hagyományait, történelmüket az orosz és az azt követő szovjet elnyomás előtti időkben keresik, így szinte törvényszerűen jutnak el Vámbéry Ármin munkáihoz, akinek egyébként emlékét megőrizték. Nemzeti identitásukat a nomád múlt, a török rokonság és az iszlám együttesen határozza meg, s ebbe a képbe néhol Vámbéry is bizony a turanizmus is belekerülhet. A közép-ázsiai térség ásványkincsei révén, úgy tűnik, egyre jelentősebb terület lesz; Törökország is igyekszik jó kapcsolatokat kialakítani ezekkel az országokkal. Ebben a folyamatban pedig esetleg még a valamikori néprokonsági eszme is előkerülhet: nem véletlen talán, hogy Törökországban az utóbbi években két könyv is megjelent a turanizmusról.

Jegyzetek

¹ Farkas Ildikó: A turanizmus. In: Magyar Tudomány, 1993/7. 860–868.

² Germanus Gyula: Turán. Budapest, 1916.; Kincses Nagy Éva: A turáni gondolat. In: Östörténet és nemzet-tudat. Szeged, 1991. 44–49.

³ Bán Aladár: A turáni népek. In: Turán, 1940/2. 57–59.

⁴ Paikert Alajos: A turáni gondolat politikai vonatkozásai. In: Turán, 1925/1–4. 1–8.

⁵ Teleki Pál: Táj és faj. In: Turán, 1917/1. 17–29.; Uő: A Turán földrajzi fogalom. In: Turán, 1918/1–2. 44–83.

⁶ Turán, 1918/1.

⁷ Landau, Jacob M.: Pan-Turkism in Turkey. A Study in Irredentism. Hamden, Connecticut, 1981. 176–186.; Zenkovsky, S. A.: Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960.; Kohn, Hans: Pan-Movements. In: Encyclopaedia of Social Sciences, XI. 1933. 544.

⁸ Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. Budapest, 1988. 412.

⁹ Szij Enikő: A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. In: Östörténet és nemzet-tudat 1919–1931. Szeged, 1991. 72–89.

¹⁰ Paikert Alajos: Előszó. In: Turán, 1913/1. 1.; Uő: Turáni Társaság. A Turáni Társaság alapszabályai. Budapest, 1910.

¹¹ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel 1/1912. A beadvány kézzel írott fogalmazványa található itt, sok javítással, változtatással, melyek Paikert Alajostól származnak.

¹² Teleki Pál: Bevezető. In: Turán, 1913/1. 3–6.

¹³ Ormos Mária: Nácizmus – fasizmus. Budapest, 1987. 149.

¹⁴ *Paikert*: A Turáni Társaság alapszabályai. i. m. 7–14.

¹⁵ A világháború ideje alatt a Turáni Társaság neve Magyar Keleti Kultúrközpont volt. A társaság a Vallás- és Köznevelési Minisztérium közvetlen irányítása alá tartozott. A minisztériumon belül az irányítást 1917-ig Klebelsberg Kunó államtitkár végezte, aki egyben a társaság társelnöke is volt. Klebelsberg 1917 tavaszától miniszterelnökségi államtitkár lett, a társaság onnan is kapott támogatást.

¹⁶ A sajtóban – nem a tudományos lapokban – a turanizmussal rokonszenvező írások jelentek meg, például a Nyugatban is. *Felvinczi Takács Zoltán*: Turanizmus. In: Nyugat, 1914. december, 629–635.

¹⁷ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel.

¹⁸ MOL P 1384. 3. csomó 1918. május 2., illetve 14. csomó 14. tétel.

¹⁹ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel.

²⁰ MOL P 1384. 14. csomó 14. tétel 1917. Iskolák jegyzéke.

²¹ Turán, 1918. Oktatásügyi 128.

²² Az intézet munkáját igazgatótanács irányította, melynek Klebelsberg Kunó volt az ügyvezető alelnöke és József Ferenc főherceg az elnöke. Konstantinápolyban az intézet igazgatója Hekler Antal lett. Az intézet ösztöndíjasokat fogadott, akik itt helyet és lehetőséget kaptak török tárgyú tanulmányok folytatására. Az ösztöndíjasok nem tudtak törökök, az intézetben tanulták a nyelvet. Az intézet házat bérelt Konstantinápolyban, ahol az ösztöndíjasok laktak, és szakterületüknek megfelelő kutatásokat folytattak. Eredményeiket a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményeiben adták ki. (Henrik Glück: Török művészet; Hekler Antal: Isteneszmény és portrait a görög művészetben; Mordtmann: Adalék Buda 1526-i elfoglalásához; Kós Károly: Sztambul. Várostörténet és architektúra.) *Tóth Gábor*: Az első külföldi magyar tudományos intézet. Konstantinápoly 1916–1918. In: Századok, 1995/6. 1380–1394.

²³ *Lewis, Bernard*: The Emergence of Modern Turkey. London, New York, Oxford University Press, 1962. 339–341.; *Karpat, Kemal*: Kossuth Törökországban. A magyar menekültek szerepe az Oszmán Birodalom modernizálásában. In: Keletkutatás, 1989. tavasz, 35–47.

²⁴ A roppant gazdag szakirodalomból lássuk most csak a legjelentősebbeket: *Lewis*: i. m.; *Landau*: i. m.

²⁵ *Námik, Hüseini*: A turanizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban. Budapesti Szemle, 205. kötet, 1927. 474–478.; Turanism – An Aspect of Turkish Nationalism. In: Balkan Studies, 1960. Vol. 1. 19.; *Lewis*: i. m. 341–342.

²⁶ *Vámbéry Ármin*: Küzdelmeim. Budapest, 1905. 137–139.; *Hazai György*: Vámbéry Ármin. Budapest, 1976.

²⁷ *Vámbéry Ármin*: Közép-Ázsiai utazás. Pest, 1865. 392–393.; *Uő*: Vándorlásaim és élményeim Perzsiában. Pest, 1867.; *Uő*: Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. Pest, 1868. 239.

²⁸ *Vámbéry* vázlatai Közép-Ázsiából. i. m. 239.; *Vámbéry*: Közép-Ázsiai utazás. i. m. 392–393.

²⁹ *Vámbéry Ármin*: Nyugat kultúrája keleten. Budapest, 1906. 337., 348.

³⁰ A turanizmus – az eddigiek értelmében – minden turáni nép egységéről beszélt. A turkizmus (türkizmus) ellenben a nyelvi és politikailag egységes török népek – az Oszmán Birodalom eszméjétől függetlenül – egy önálló etnikai államban való egyesítését tűzte ki célul. A pánturkizmus ennél szélesebb körben, a török népek körében kívánta ezt megvalósítani, de szintén szigorúan etnikai alapon. A turanizmus – vagy nemzetközi használatban „pánturanizmus” – az összes turáni eredetűnek tartott népet számon tartotta, azaz a török-tatár, mongol, finnugor népeket is. Mindezek összefogásával – nem feltétlenül egy államban való egyesítésével, inkább csak szövetségszerű megszervezésével – tervezte elérni a turáni népek „felemelését”, önállóságuk, függetlenségük kivívását, nemzetközi súlyuk erősítését. A törökség körében elterjedt eszme volt még a 19. század végén, a 20. század elején a paniszlámizmus, mely szerint az államot a vallásnak kell egyben tartania, s minden igazhitű egyetlen államba kellene egyesíteni; és a panottománizmus, mely az akkori birodalom fenntartását tűzte ki célul, az akkori dinasztia uralmával, hiszen a birodalmat a dinasztának kell összetartania.

³¹ Az 1905-ös oroszországi forradalmi események sodrában az oroszországi mohamedán – ráadásul török etnikumú – közép-ázsiai népesség nyílt török-szimpatiaja felkelésekben, lázongásokban is megmutatkozott. Az ezt követő orosz megtorlás elől sok tatár nacionalista vezető menekült Törökországba.

³² A 19. század második felében Vámbéry Ármin foglalkozott a közép-ázsiai török népekkel. „Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából” című művében külön fejezetet szentelt e népek leírására: „XVI. fejezet: A középázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázlata” címmel. „Egy nép sem bírhat az ethnographia terén rájuk nézve oly nagy érdeklődéssel, mint a török-tatár, mely annyi különböző név alatt és alakban jelent meg a világ-események színpadán és a mi saját történelmi viszonyainkra is oly hatalmas befolyást gyakorolt” – írta e népek jelentőségét hangsúlyozva. Véleménye szerint a török-tatár népek egy fajhoz tartoztak, amelyet turáninak nevezett. Megkülönböztette a Kína belső területeitől a Kaszpi-tengerig található keleti törököket (kirgiz, kazah, karakalpak, turkómán, özbeg) és a Kaszpi-tengertől az Adriáig és a Duna partjáig lakó nyugati törököket, akiket „nem annyira arculati jegyeik miatt, mint inkább a nyelv, jellem és erkölcsök hasonlósága következtében számíthatjuk a családösszességhez”. (Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. 237–

290.) Vámbéry természetesen ide számította a magyarságot is, ennek bizonyítására külön könyvet is írt. (*Vámbéry Ármin: A magyarok eredete.* Budapest, 1882.)

³³ *Zenkovsky, S. A.: Pan-Turkism and Islam in Russia.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960.; *Fisher, A: The Crimean Tatars.* Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, '978.; *Vámbéry, Ármin: Das Türkenvolk.* Budapest, 1885.; *Uő: The Awakening of the Tatars.* In: *The Nineteenth Century*, LVII. 1905. 217–227.

³⁴ *Lewis: i. m.* 345.

³⁵ Idézi *Lewis: i. m.* 346.

³⁶ *Landau: i. m.* 72.

³⁷ *Landau: i. m.* 186.

TÖRTÉNETÍRÁS BULGÁRIÁBAN A KONTINUITÁS ÉS A VÁLTOZÁS KÖZÖTT

2004 tavaszán a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársai „Történészek a történelemről” címmel kérdőíves kutatást végeztek, amelynek eredményeit az intézet Isztoricieszki pregled (Történelmi Szemle) szakfolyóiratában publikálták.¹ A magyar történészek figyelmébe ajánlom a publikáció rövid összefoglalását, amely az 1980 utáni bulgáriai történetírás fejlődését mutatja be. A tanulmány az eddig megjelent historiográfiai áttekintéseken és a kutatócsoport saját kutatásain, valamint a kérdőív eredményeinek elemzésén alapszik. A historiográfiai szövegek a külső analitikus megközelítést jelentik, a megkérdezett történészek válaszai pedig megmutatják a történész belső felfogását. A két szempont együttes figyelembevételére lehetőséget nyújt, hogy tisztázni lehessen a történettudomány és a történészek viszonyát a mai gazdasági, politikai és társadalmi transzformációkhoz, valamint a kontinuitás és változás arányát.

A többi volt szocialista országhoz hasonlóan a bolgár történettudomány mai fejlődése következménye és egyben megtestesítője a szocialista korszak után végbement társadalmi változásoknak, a demokrácia és a piacgazdaság felé való átmenetnek. Emellett hatással voltak rá az egyetemes történetírásban végbement viták, illetve a 20. században a hagyományos, pozitívista és nemzeti történetírás alternatívájaként jelentkező ún. új történettudomány, valamint a posztmodern elméletek a történeti tudatról, a történelem megismerhetőségéről és végéről. Ezek a viták alapot adnak arra, hogy a hagyományos történettudomány válságáról beszélhessünk.

A jelenlegi tudományos intézményrendszer és a bennük dolgozó történészek, illetve a történeti kutatások már kialakult orientációja megmagyarázza, miért dominál a bolgár történettudományban a hagyomány a megújulással szemben. Az átmeneti korszakban az intézetek és a történeti kutatások további fennmaradása érdekében és az új körülményekhez való alkalmazkodás során a következő folyamatok zajlottak le: a meglévő tudományos intézmények reformja, autonómiájuk kialakítása, új magánintézmények létesítése, megfelelő erőfeszítések megtétele a pénzügyi problémák leküzdése érdekében (miután a tudomány állami finanszírozása drasztikusan lecsökkent), a szakmai paradigmák megváltoztatása a marxista filozófia és módszertan meghaladása révén, a történettudomány közelítése a társadalmi témákhoz, illetve az interdiszciplináris módszerekhez, az egyetemes historiográfiai diskurzusba való bekapcsolódás, valamint új szakmai szempontok kialakítása. Míg a hagyomány és a kontinuitás a „rég”i akadémiai és egyetemi központokra jellemzőbbek, az alternatív eszméket könnyebben fogadják be az új vagy a hagyományos tudomány számára periferikus intézményekben és szakmai körökben.

Érdeklődés és módszer alapján feltételelesen két csoportra oszthatjuk a történészeket. Amíg a „tradicionalisták” tovább építik a nemzeti múlt elbeszélését, nagy hangsúlyt fektetve a politikai eseménytörténetre, az újtók az interdiszciplináris kutatások, a mikrotörténet, a társadalom- és kultúrtörténet felé fordulnak. A pozitívista módszerek szellemében a „tradicionalisták” az „igazi múlt objektív valóságát” akarják feltárni a levéltári források kritikai elemzése révén. Az „innovátorok” viszont új (alternatív) forrásokat vagy posztmodern elemzést használnak, amikor a már elfogadott történelmi „igazságot” és a múlt „konstrukcióját” igyekeznek bemutatni. A történelmi

igazság megismerhetőségének viszonylagosságáról és a múlt konstruálásáról beszélnek, végső soron vitatják a megismerhetőségét.

A bolgár történettudomány jelenkori helyzetére vonatkozó elemzésekben olyan szakmai szempontok tükröződnek, amelyeket erősen befolyásolnak szerzőik lakhelye, illetve intézményi hovatartozása. Másként vélekednek a hazai és a külföldi szakértők. A bolgár történettudomány vizes poharát a hazaiak „belülről” félig telinek,² a külső szemlélők pedig félig üresnek látják.³ A folytonosságot leginkább a nemzeti orientáció miatt kritizálják a külső elemzők, valamint a pozitivista módszer miatt, amelyet az 1989 utáni változás után is alkalmaz. Ez a kritika közvetlenül arra mutat rá, hogy a történetírás gyakorlata „leküzdí” azt az elméletben összeegyeztethetetlen dolgot, ami a pozitívizmus előítélet nélküli tényfeltárása és a történeti kutatások nemzeti elkötelezettsége között húzódik.

Néhány historiográfiai tanulmány a bolgár történetírást a balkáni országok vagy a volt keleti blokk országai nemzeti történettudományainak kontextusába helyezi el. A jelenkori kelet-európai történetírások összehasonlító vizsgálata szerint a bolgár történettudomány a balkáni történetírásokra jellemző vonásokat hordozza, de az aktuálpolitikai problémák és a nacionalizmus kisebb hatással vannak rá a posztjugoszláv államokhoz (Szlovénián kívül), Albániához és Romániához viszonyítva.⁴ Az elemzések szerint szükségesnek látszik leküzdeni az olyan, a kelet-európai historiográfiára jellemző jelenségeket, mint a történettudomány ismételt átpolitizálása és a konjunkturális igényeknek való megfelelés a múlt átértékelésében; illetve a történészek bizalmatlansága az elmélet és főleg a történelemfilozófia iránt.

Tekintettel, hogy a történelem az identitás kialakításának és legitimációjának egyik eszköze, valamint sokoldalú hatással van a modern társadalom történeti tudatára, a múlt tudományos kutatása diverzifikálódott és bonyolultabbá vált. Azért az megjósolható, hogy a történetírásban az igazi változás valószínűleg fokozatosan megy majd végbe, a „tradicionális” és „innovatív” irányzat képviselői közötti aktív együttműködés és vita eredményeként. Nyilvánvaló, hogy a modern, pluralista világban mind a kettőnek van létjogosultsága, tehát egyiknek sem szabad a másikhoz lenézően, előítéletekkel és dogmatikusan közelednie. Tulajdonképpen – ha nem harcolnak egymással kibékíthetetlenül – ezek az alaprendenciák úgy a bolgár, mint az egyetemes történettudományban kölcsönösen kiegészítik és helyesbítik egymást a múlt képének rekonstrukciójában. Elengedhetetlen azonban a tudományos és szakmai erkölcs.

A „Történészek a történelemről” elnevezésű kérdőíves kutatás célja az volt, hogy felmérje a bolgár és külföldi történészek viszonyát a történelemhez mint szakmához, tudományhoz és társadalmi gyakorlathoz, valamint az aktuális bolgár történelmi kérdésekhez. A kutatás kérdőíves módszerrel történt, a megkérdezettek névtelenül válaszoltak előre megadott kérdésekre. A kérdőívet 500 példányban küldtük szét, 331 válasz (66,2%) érkezett. Ezek közül 315 Bulgáriában dolgozó történészekről és 16 külföldről (bulgaristáktól, balkanistáktól és külföldön működő bolgár történészekről).

A felmérésben részt vevők mindegyik generációt képviselték: a doktoranduszoktól kezdve a nyugdíjas történészekig. A legnagyobb arányban a 36 és 50 év közötti történészek voltak (46%). Jelen van az összes tudományos fokozat és cím: a professzoroktól és a történettudományok doktoraitól kezdve a tudományos munkatársakig, valamint a tudományos fokozat nélküli kutatókig. Az arányoknak megfelelően képviseltetik magukat a Bolgár Tudományos Akadémia intézeteiben (24%), a múzeumokban, egyetemeken, levéltárakban, iskolákban dolgozó történészek. A válaszadók „földrajzi térképe” 27 várost és 3 falvat foglal magába – Szófiát (41%),

Veliko Tirnovót, Ruszét, Sztara Zagorát, Sument, Plovdivot stb. A megkérdezettek kutatási területei lefedik a történettudomány különböző tematikai, kronológiai és földrajzi területeit. A válaszadók több mint a fele a bolgár történelem iránt érdeklődik, és több mint kétharmad része az új- és legújabb kori történelmet kutatja. További bontásban: a politikatörténettel foglalkozók aránya 14,8%, a kultúrtörténettel foglalkozóké 12%, a társadalomtörténet iránt érdeklődőké 11,6%, a gazdaságtörténészeké 5,9 % stb.

Arra a kérdésre, hogy mi motiválja a kutatókat a történettudománnyal való foglalkozásban, a megadott válaszokból kiderül: elsősorban az új kutatások és az új dolgok feltárásának lehetősége, ezt követi a szélesebb ismeretek megszerzése és a személyes kiteljesedés. Az alkotói-kutatói folyamat jelenti a legnagyobb megelégedettséget a történelemmel való foglalkozás során. A két másik válaszlehetőség, amelyet nagyobb arányban jelöltek meg (a jelen a múlttól keresztül ismerhető meg, hozzájárulás a szélesebb kultúrához), bizonyítja a válaszadók körében azt az erős meggyőződést, hogy a történelmi ismeret nem öncélú, hanem aktuális individuális és társadalmi igényeket szolgálhat. A történészek elégedetlenségét szakmájuk gyakorlása során főleg az alacsony fizetés okozza, ezután következik a lassú és elégtelen információs szolgáltatás, a szakma alacsony társadalmi presztízse, a társadalom és a politikusok alacsony tájékozottsága a történelem szférájában.

A történelem mint tudomány, szakma és társadalmi gyakorlat iránti viszonyt 40 előre megadott állítás részletezi; ezeket ötfokú skála szerint kellett értékelni. Az eredmény ismét mutatja, hogy a megkérdezett történészek magasan értékelik a történelem leghagyományosabb funkcióját – miszerint a jelen jobb megértésének az eszköze –, de némileg tartózkodóak a tekintetben, hogy a történelem javíthatja a társadalom erkölcsiségét, valamint mint eszköz segíthet megtalálni az emberiség fejlődésének általános modelljét. Ebben szerepet játszik az is, hogy a múlt tudománya diszkreditálódott mint igazságosító egy ideológia és egy politikai erő nevében, vagy mint egy tényező, amely megalapozza a „fényes jövőt” a szocialista korszakban. A válaszadók többsége szerint a történelem eszköz ahhoz, hogy az emberek megtalálják és fejlesszék saját identitásukat. Másrészt többen egyetértenek azzal az állítással, miszerint a történelemnek segítenie kellene abban, hogy az emberek megismerjék és elfogadják a kulturális különbségeket. A kör bezárul, mert a történelem egyszerre fontos tényező az identitások kialakításában és azoknak konfliktusmentes együttélésében.

Az történelem megismerésére vonatkozó „örök” kérdés – vajon a történészek fel tudják-e tární a múlt „objektív igazságát”? – kettéosztja a történészek közösségét, de némileg többségben van a „valószínűleg igen” válasz. Ezzel együtt a történészek egyetértenek abban, hogy keresni kell, valamint be kell mutatni a múltat érintő különböző szempontokat, új információkat kell feltárniuk, és azoknak új értelmezését adni. Kiderült, hogy a megkérdezettek többségének körében még él a marxista filozófiából – modern és valójában a felvilágosodásból – származó eszme, hogy a tudás hasznot hoz a társadalomnak. Másfelől ezek a nézetek bizonyos új, posztmodern elképzelések hatására láthatólag meginttak.

Feltűnő a készség a bolgár történelem ártértékelésére: a válaszadó bulgáriai történészek több mint kétharmad része egyetért azzal, hogy szükséges „a bolgár történelem bizonyos aspektusainak ártértékelése” (az állítással teljesen egyetért 42,8%, inkább egyetért 44,2%). Egyharmad része pedig úgy véli, az egész bolgár történelmet át kell értékelni (az állítással teljesen egyetért 16%, inkább egyetért 21,9%). Ez a vélemény megkérdőjelezi a kontinuitást, amely valamennyi historiográfiai elemzés szerint az 1989 utáni bolgár történetírás legjellemzőbb vonása. Az ártértékelés szükséges-

ségével kapcsolatos válaszoknak eltérő motivációi lehetnek, és ezek különböző módon variálódhatnak (például az új módszerek keresésétől a gyakorolt revizionizmuson keresztül az új szakmai identitás kialakítására való demonstratív törekvésig).

Az anyagi lehetőségekkel a megkérdezett történészek több mint a fele elégedetlen (keresli a fizetését), valamint úgy véli: Bulgáriában nincsenek jó lehetőségek a szükséges tudományos információ megszerzésére és az eredmények publikálására, valamint nincsenek jó nemzetközi kapcsolataik. Nem pozitívak a vélemények a felsőoktatás jelenlegi minőségével, az egyetemisták szakmai motivációjával, az iskolások történelem iránti érdeklődésével és a történelemtankönyvek minőségével kapcsolatban. A megkérdezettek úgy vélik, a múlt hibáit politikailag el kell ismerni, és a politikai korrektség nevében nem hajlandók igazolni bizonyos történelmi tények elhallgatását. Túlsúlyban van az a vélemény, hogy a kormányzati döntések kialakításánál a politikusok nemigen hasznosítják a történelmi ismereteket.

A kérdőíves kutatás utolsó nagy kérdéscsoportja szabadon megválaszolandó kérdéseket tartalmazott. A kérdések a bolgár történelem dimenzióit vizsgálták a tudomány, irodalom és filmművészet kontextusában, valamint a perspektívákra és jövődöbéli változásokra irányultak. A történetírók közül a legnagyobb elismerést Nikolaj Gencsev (20%), Vaszil Zlatarszki (10,2%) és Petar Mutaftcsiev (9,4%) kapta. A folyóiratok közül a legnagyobb bizalom az Isztoriceszki pregled (Történelmi Szemle), a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete folyóirata (72,8 %), a Minalo (Múlt) című folyóirat (15%) és az Izvesztija na darzsavnite arhivi (Az Országos Levéltár Közleményei) sorozata (13,8%) iránt mutatkozott.

A következő kérdéscsoport arra kereste a választ, mit tekintenek a bolgár történelem „fényes” és „sötét” oldalainak. A válaszokban azok a szempontok (tények és események) emelkednek ki, amelyek az állami függetlenség elvesztésével vagy viszszerzésével, a nemzet megszilárdulásával, egyesülésével vagy szétválasztásával kapcsolatosak. Ezután következnek a kulturális és a demokratikus értékek szempontjai. A bolgár történelem „legfényesebb” szakaszainak a bolgár nemzeti megújodást (18–19. század) és a Nagy Simeon cár uralkodása alatti ún. „arany századot” (9–10. század) tekintik; a bolgár történelem „legfényesebb” eseményeinek pedig az 1878-as felszabadulást és az 1885-ös egyesülést. A bolgár történelem „legsötétebb” oldalai elsősorban az oszmán uralomhoz (15–19. század), másodsorban a szocialista korszakhoz (1944–1989) kapcsolódnak. A bolgár történelem legkiemelkedőbb személyiségei: Vaszil Levszi (22,8%), Sztefan Sztambolov (12,2%), Simeon cár (8,5%), valamint még néhány szereplő a középkorból, a nemzeti megújulás korából és az újkori bolgár történelemből.

A megkérdezett bolgár történészek a legújabb kori bolgár történelmet értékelik a legkevésbé kutatottnak, „fehér foltnak” tartják a kultúrtörténetet, az antropológiát és az etnológiát, az etnikai és vallási közösségek történetét, a szociálpszichológiát és a történelemfilozófiát. Úgy vélik, új értelmezésre főleg azokban a kérdésekben van szükség, amelyeknek eddigi interpretációjára hatással voltak a politikai és geopolitikai tényezők, a párt- és nemzeti szempontok. Kronológiailag ezek leginkább az új- és legújabb kori bolgár történelemre vonatkoznak, tematikailag pedig annak politikai, etnopolitikai és geopolitikai aspektusaira.

A kérdőív szabad, önkéntes és névtelen jellege bizonyos mértékig meghatározta, hogy a válaszok nem voltak egyforma mélységűek. Ennek ellenére a kérdőív eredményei jól körvonalazzák a hagyomány és az innováció jó viszonyát a bolgár történésztaársadalomban, egyben kiegészítik és korrigálják a historiográfiai elemzések

következtetéseit. Feltűnő, hogy a történészek nagy arányban vallják: a történeti megismerésnek van intellektuális potenciálja és hasznossága, de emellett nem elhanyagolható a történészek nagy elégedetlensége meglévő munkakörülményeikkel és eredményeik nem megfelelő értékelésével, illetve lebecsülésével kapcsolatban. A történészekben, a különböző kor- és szakmai csoportokban megvan a hajlandóság a döntő változásokra a különböző területeken, így az állami tudománypolitikában, a tudományszervezésében, finanszírozásában, személyzeti és metodológiai kérdésekben. A válaszok változatossága bizonyítja a pluralizmus jelenlétét a történetírásban, és emellett jelzi azt is, hogy az igazi változások megvalósulása a közös szakmai kapocs megtalálásától függ.

Fordította: Penka Pejkovszka.

Jegyzetek

¹ A kutatócsoportban részt vett: Antoaneta Zapryanova tudományos főmunkatárs (vezető), Blagoveszt Njagulov tudományos főmunkatárs, Ilijana Marcseva tudományos főmunkatárs, Nina Popova, Divna Goceva, Rumjana Prahova. A kutatási tervet jóváhagyta a Történettudományi Intézet tudományos bizottsága; és megvalósítását az Oktatási és Tudományügyi Minisztérium keretein belül működő „Tudományos Kutatások” alap támogatta. A kutatás részletes eredményei: *Zapryanova, A., Njagulov, Bl., Marcseva, Il.: Isztoriografita mezdu priemsztvenoszt i promjana. A. Za tekustata isztorija na isztoriceszkata nauka v Balgarija. B. Anketno proucuvane „Isztorici za isztorijata”*. In: *Isztoriceszki pregled*, 2005/1–2. 3–97.

² Lásd: *Hadzsiniolov, V.: Isztoriceszkata nauka v Balgarija pri szocializma. Etapi i naszoki na razvitie (1944–1987)* [Történettudomány Bulgáriában a szocializmus idején. Szakaszok és irányzatok (1944–1987)]. In: *Isztoriceszki pregled*, 1989/9. 3–20.; *Uő: Osznovni naszoki v razvitieta na humanitarnite nauki kam BAN* [Alapvető irányzatok a humántudományok fejlődésében a Bolgár Tudományos Akadémián]. In: *Szpiszanie na BAN*, 1991/3. 58–68.; *Iszuszov, M.: Isztoriceszkata nauka i nasata szavremennoszt* [A történettudomány és jelenkorunk]. In: *Isztoriceszki pregled*, 1991/1. 3–12. *Dimitrov, Il.: ... Isztorija ima i sztava narod... [„Van története, és nemzetté válik...”]* In: *Isztorija*, 1994/4–5. 69–80.; *Isztoricite – za isztinata, za naszillijata, za szebe si. Szbornik sz intervjuta* [A történészek – az igazságról, az erőszakról, önmagukról. Interjúkötet]. Szófia, 1994; *Droszneva, E.: Isztorikat i drugite* [A történész és a többiek]. In: *Drugijat v isztorijata. Kjusztendil, Szófia*, 1996. 174–183.; *Zapryanova, A., Njagulov, Bl., Marcseva, Il.:* i. m.

³ *Todorova, M.: Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria*. In: *American Historical Review*, 94. 1992/4. 1105–1117.; *Lory, B.: L’Historiographie bulgare face à ses trous noirs*. In: *Les Cahiers de la paix*, Paris, 1993/2. 81–87.; *A Global Encyclopedia of History Writing*. Ed. Wolf, D. R. vol. 1. New York, London, 1998. 116–118.; *Preshlenova R.: Freiheit als Verantwortung. Die Historiographie in Bulgarien nach dem Umbruch*. In: *Österreichische Osthefte*, 44. 2002/1–2, 473–486.; *Höpken, W.: „Kontinuität im Wandel.” Historiographie in Bulgarien seit der Wende*. In: *Österreichische Osthefte*, 44. 2002/1–2. 487–498.; *Koleva, D., Elenkov, I.: Did „the Change” Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria*. In: *Brunnbauer U. (ed.): (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster, 2004. 94–127. (Studies on South East Europe, vol. 4.); *Brunnbauer, U.: Introduction. (Re)Writing History in Southeast Europe*. Uo. 9–30.; *Dimitrova, Sz.: Kogato teorijata na isztorijata sze miszli za izlishna* [Amikor úgy gondolják: a történetírás elmélete fölösleges]. In: *Szociologiceszki problemi*, 2005/1–2. 105–130.

⁴ *Ivanišević A., Kappeler, A., Suppan, A.: Geschichtswissenschaft zwischen Tradition, ideologischen Wandel und nationalstaatlicher Öffentlichkeit*. In: *Österreichische Osthefte*, 44. 2002/1–2. 539.

TÖRTÉNETI HUNGAROLÓGIA BULGÁRIÁBAN A POSZTMODERN KORBAN

A történeti hungarológia olyan tudományterület, amely a magyar történelem tanulmányozását tűzi ki célul. Bulgáriában 150 éve fejlődik. A magyar történelem iránti tudományos érdeklődés a modern bolgár történettudománnyal egy időben, a 19. század második felében jelent meg. Feltűnő, hogy a forráskritikai módszer éppen a középkori magyar történelem tárgyalása során hatolt be a bolgár történettudományba.¹ A magyar történelem és az évszázados bolgár–magyar kapcsolatok kutatását a protobolgárok és a magyarok etnikai és kulturális érintkezése az ősi időkben, valamint a két nép közös történelmi sorsa indokolja. A magyar nép és a magyar állam múltjáról szóló történeti munkák létrehozása gazdag iratanyag, valamint a megfelelő szakértők és intézmények meglétét feltételezi. Az intézmények megteremtése még a 20. század harmincas éveiben megkezdődött, a szocialista kormányok kultúrpolitikája nyomán pedig intenzívebbé vált. Ebben az időszakban a „szocialista tábor” országai közti kapcsolatok sokoldalú fejlesztése elsődleges volt. A történeti hungarológia fejlődése az 1970–80-as években érte el a csúcspontját Bulgáriában, amikor eredményesen működött a bolgár–magyar történész vegyes bizottság.

Az 1990-es években a történettudományban radikális változások zajlottak le. A baloldali politikai eszmék diszkreditálódásával elkezdődött a múlt átértékelése jobboldali szempontból.² Mivel a történelem és a múlt nem ugyanaz, és mivel a történetírás a maga szempontjai, értékválasztása szerint rekonstruálja a múltat,³ jelen áttekintésben arra keresem a választ, milyen témákat emelt ki a magyar történelemből a mai bolgár történeti hungarológia. A következőkben megpróbálom összefoglalni megfigyeléseimet, ezek alapvetően a történeti hungarológiai kutatások kvantitatív elemzésén alapulnak.

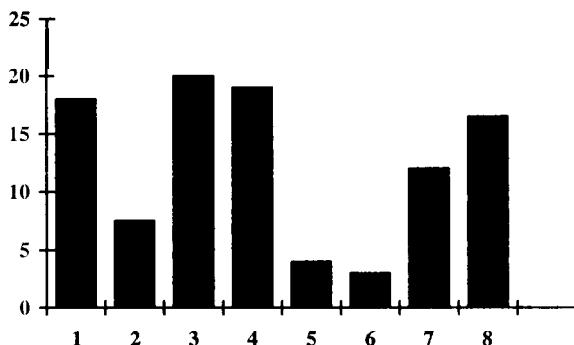
A kvantitatív elemzés adatbázisát a bulgáriai történeti hungarológiai bibliográfia képezi (cikkek, tanulmányok, monográfiák, iratgyűjtemények, tematikus kötetek, recenziók, tudományos közlemények, bibliográfiák).⁴ Ez az adatbázis magában foglalja a bolgár történettudomány képviselőinek tudományos és ismeretterjesztő munkásságát, felöleli a Bolgár Tudományos Akadémia társadalomtudományi intézetében, az egyetemeken, levéltárakban, múzeumokban és egyéb kulturális intézményekben dolgozó történészek, illetve más humán tudományos területeken alkotó szakemberek (szociológusok, irodalomárok, nyelvészek, néprajzkutatók) interdiszciplináris munkásságát, amely érinti a magyar történelem kérdéseit és a bolgár–magyar kapcsolatokat. A bibliográfia tartalmazza a Magyarországon élő bolgárok és a Bulgáriában dolgozó magyarok tudományos eredményeit. Az 1990-es években és napjainkban a történeti hungarológiával foglalkozók száma meghaladja az ötvenet. Többségük esetében a magyar történelem kutatása másodlagos, vagyis ezen szakemberek számára a magyar történelem megismerése a fő kutatási területüket képező problémához kapcsolódik. Sokan véletlenül találkoztak a történeti hungarológiával, azaz csak bizonyos alkalmakkor – például valamelyik fontos történelmi évforduló kapcsán – vállalkoztak magyar témák feldolgozására. Néhányan viszont a magyar történelmet választották szakmájuknak (7%).

Eddig több mint 200 címet dolgoztam fel az 1990–2005 közötti periódusra vonatkozóan.⁵ A tudományos és ismeretterjesztő történeti hungarológiai irodalmat

teljes egészként fogom fel. A kvantitatív elemzés tükrözi a műfaji és tematikai sokféleséget. A bolgár történészek hungarológiai munkásságát nyolc kronologikus-tematikus tárgykörben foglaltam össze: 1) általános összefoglalások, feldolgozások Magyarország és a bolgár–magyar kapcsolatok történetéről, amelyek általában több történeti korszakot tárgyalnak, 2) a középkori magyar történelem és a kétoldalú kapcsolatok, 3) az oszmánok balkáni és közép-európai hódításai és a nemzeti felszabadító mozgalmak a független magyar állam helyreállításáért a 14. század végétől az 1860-as évekig, 4) az Osztrák–Magyar Monarchia története (1867–1918), 5) Magyarország és Bulgária története az első világháború végétől a második világháború befejezéséig, 6) Magyarország története a szocialista korszakban, 7) magyar történeti és kulturális személyiségek a bolgár szakirodalomban, 8) a magyarországi bolgár diaszpórák (ezen belül a bánági és erdélyi is azokban a korszakokban, amikor ez a két régió Magyarországhoz tartozott), a bolgárok befogadása, identitása Magyarországon (1. ábra).

1. ábra

A történeti hungarológiai kutatások kronologikus-tematikus tárgykörök szerint (%)

Az ábrából látható, hogy legnagyobb arányban a közép-európai és balkáni népeknek az oszmán hódítás elleni közös erőfeszítéseit tanulmányozták, valamint a kapcsolatokat a magyar és a bolgár nemzeti felszabadító mozgalmak idején (20%). Az adatbázis címei mutatják, hogy a legkutatottabb történelmi események ezen a tematikai csoporton belül Hunyadi János 1443–1444. évi bulgáriai hadjáratai, a várnai csata (1444) és az 1848–1849-es magyar polgári forradalom és szabadságharc. A publikációk nagy számát az oszmánok elleni hadjáratok 550. (1993) és a magyar forradalom 150. évfordulója (1998) magyarázza. Jelentős figyelmet kapnak a Balkán-félsziget (ezen belül az Oszmán Birodalom bolgárok által lakott földjei) és Közép-Európa (leginkább Ausztria és Magyarország) közötti gazdasági kapcsolatok, valamint a katolicizmus és ortodoxia érintkezései a 17–18. században.⁶ Majdnem ugyanakkora az Ausztria–Magyarország történetét tárgyaló feldolgozások aránya (19%). Ez természetesnek tekinthető, figyelembe véve, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája közvetlenül befolyással volt a harmadik bolgár állam megalapítására, és a Monarchia állandó versenyben volt a Balkán feletti befolyás megszerzéséért Oroszországgal.

Szembetűnő, hogy azok a tudósok, akik munkásságukat a közép-európai birodalomnak szentelik, általában a politikatörténetet vagy a balkáni országokba való gazdasági és kulturális behatolást vizsgálják.⁷ Új nézőpont a magyar törekvések bemutatása a Monarchia közös külpolitikáján belül, ami azért fontos, mert ebben a korszakban éppen Magyarország tart igényt arra, hogy híd legyen a Kelet és a Nyugat között.⁸ Újdonság egy összefoglaló munka megjelenése az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről.⁹

A bulgáriai történeti hungarológián belül jelentős helyet foglalnak el a magyarországi bolgárokra vonatkozó kutatások (16%). Ez főleg annak köszönhető, hogy a magyarországi bolgár értelmiség elkezdte vizsgálni saját történiáját, a bolgárkertész emigráció történelmét és a magyarországi bolgár közösségen belül végbemenő folyamatokat.¹⁰ Ezt elősegítette, hogy a bolgár közösséget a magyarországi nemzeti kisebbségek egyikének ismerték el (1993). A magyar állam évente bizonyos összeget biztosít az országos bolgár kisebbségi önkormányzatnak a nemzeti-etnikai kultúra fennmaradása céljából. Ily módon sikerült megalakítani a bolgárokkal foglalkozó kutatóintézetet. Amíg a többi említett tárgykörben a kutatások egy tudományághoz köthetők, a magyarországi bolgárok kutatásán belül megfigyelhető a problémák interdiszciplináris – szociológiai, demográfiai, kultúrantropológiai – megközelítése.¹¹

A bolgár történettudomány a magyar tudományos és kulturális élet személyiségei közül a legnagyobb érdeklődést „A Dunai Bulgária és a Balkán a századfordulón” című háromkötetes útleírás szerzője, Kanitz Félix iránt mutatja. Kanitzot „a Balkán Kolumbusza”-ként ismerik Európában. Az elmúlt évtizedekben mind Bulgáriában, mind Magyarországon újraértékeltek Fehér Géza klasszika-filológus és régész, a protobulgarisztika egyik megalapítójának munkásságát, amelyet az 1940-es években a marxizmus–leninizmus ideológiai álláspontjából kiindulva megbélyegeztek és elutasítottak. Fehér Gézát formalizmussal és a protobolgárok történelmi szerepének a szlávok rovására történő túlbecsülésével vádolták.¹²

A bibliográfia készítése során elvégzett mennyiségi felmérés a számok nyelven mutatja a kevésbé feldolgozott és a fehér foltnak számító területeket a bolgár történeti hungarológiában. Az előbbiekhöz tartoznak a két világháború közötti és a szocialista korszak, illetve a kétoldalú bolgár–magyar kapcsolatok. A meglevő kevés publikáció ebben a tárgykörben néhány tudós erőfeszítésének és tudományos érdeklődésének köszönhető.¹³ A magyarországi szocializmust két másik közép-európai országgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal együtt, összehasonlító módon vizsgálják. Egyelőre még nincs kutatója a 20. századi gazdasági kapcsolatoknak. Emellett hiányzik egy összefoglaló munka Magyarország történetéről is.¹⁴

A történeti hungarológiai munkák között műfaji tekintetben a cikkek és tanulmányok aránya jóval magasabb (68%), mint a könyveké (13%). Ezután következnek az iratkiadások (11%), a recenziók (6%) és a bibliográfiák (2%). E tekintetben a történeti hungarológia nem mutat eltérést a megszokott gyakorlattól. Ez természetes is, mivel egy cikk sokkal gyorsabban jelenik meg, és mindenki először általában periodikákban közli eredményeit. Az utóbbi évtized azonban észrevehető csúcspontnak számít a monográfiák kiadását illetően a bulgáriai hungarológiában. Most foglalták először össze könyv alakban a bolgár–magyar kapcsolatok egyes aspektusait.¹⁵ A könyvek témái között először szerepelnek olyanok, mint a magyar jelenlét bolgár földön, a Szász-Coburg bolgár uralkodói dinasztia családtörténetének magyar vonatkozása (ismeretterjesztő kiadványban).¹⁶ Az értékes iratgyűjtemények kiszélesítik a bulgáriai történeti hungarológia forrásbázisát.¹⁷ Műfaji vonatkozásban újak számítanak a tájékoztató kiadványok és bibliográfiák.

Az előbbieken a teljesség igénye nélkül összefoglaltam a történeti hungarológia főbb eredményeit. A tudományos publikációk mennyiségi felmérése lehetőségeket nyújt a tendenciák megfigyelésére, valamint felhívja a figyelmet a hiányokra és a még előttünk álló feladatokra.

Jegyzetek

¹ *Palauzov, Szpiridon*: Janos Hunyadi (Isztoriceszka karakterisztika) [Hunyadi János (Történeti jellemzés)]. In: *Uő: Izbrani trudove*. Szerk. Gjuzeev, V., Kolarov, Hr. Vol. I. Szófia, 1974. 360–499.

² *Markov, Georgi*: Za filozofszkoto oszmiszljane na isztorijata [A történelem filozófiái értelmezéséről]. In: *Isztoriceszka nauka v Balgarija*. Szasztojanie i perspektivi. Szerk.: Zaprianova, A., Njagulov, Bl., Marcseva, I. Szófia, 2006. 44.

³ *Brunnbauer, U.* (ed.): (Re)Writing History. Historiography in South-East Europe after Socialism. Münster, 2004. 23. (Studies on South-East Europe, 4.); *Marcseva, I.*: Izsledvanijata po szocialna isztorija na Balgarija prez XX v. v isztoriografszkata perspektiva na perioda 1990–2005 [A 20. századi Bulgária társadalomtörténetére vonatkozó kutatások az 1990 és 2005 közötti években]. In: *Isztoriceszka nauka v Balgarija*. i. m. 164.

⁴ Ungarszkata tematika v balgarszkara isztorigrafija. Bibliografija [Magyar tematika a bolgár történetírásban. Bibliográfia]. Szerk. *Pejkovszka, Penka*. In: *Isztoriceszki pregled*, 1996/6. 175–188. Később ezt a bibliográfiát bővítettem, tekintettel annak új kiadására. Az anyaggyűjtés során feldolgoztam a bolgár történelmi szak- és tudományos népszerűsítő folyóiratokat (*Archiven pregled* [Levéltári Szemle], *Bulgarian Historical Review*, *Etudes Balkanique*, *Isztoriceszki pregled* [Történelmi Szemle], *Isztoriceszko badeste* [Történelmi Jövő], *Izsvezitja na darzavnite archivi* [Az Országos Levéltár Közleményei], *Minalo* [Múlt], *Rodoznanie* [Családtörténet], *Voennno-istoriceszki szbornik* [Hadtörténeti Gyűjtemény]) és sorozatokat (*Archivite govorjat* [Beszélnek a levéltárak], *Studia Balcanica*), valamint a Bolgár Tudományos Akadémia interneten található adatait, a szófiai Magyar Kulturális Intézet, az akadémiai, az egyetemi kiadó köteteit, illetve a mások által kiadott tematikus gyűjteményes köteteket.

⁵ A bibliográfia elkészítése még mindig folyamatban van. Itt az eddig összegyűjtött anyag előzetes eredményeit közlölöm.

⁶ *Bár Márta*: A katolikus bolgárok szerepéről Havasalföld, Erdély és Bánság gazdasági életében (XVII–XVIII. század). In: *Századok*, 2000/4.: *Uő*:* Katolicizmus v evropejszkit vladenija na Oszmanszkata imperija prez XVII v. [Katolicizmus az Oszmán Birodalom európai tartományában a 17. században]. In: *Izsledvanija v cseszt na csl. kor*. prof. Sztr. Dimitrov. *Studia Balcanica*, 23. (2001) 286–302.; *Uő*: Jugoizocna i Szredna Evropa prez prizmata na vzaimnata im sztopanszka obvarzanosz do srednata na XVIII v. [Délkelet- és Közép-Európa kölcsönös gazdasági kapcsolataik fényében a 18. század közepéig]. In: *Proucsvanija v cseszt na prof. V. Mutaftesieva*. Szófia, 2001. 57–86.

⁷ *Lalkov, Milcos*: Balgarija v balkanszkata politika na Avsztro–Ungarija, 1878–1903 [Bulgária Ausztria–Magyarország Balkán-politikájában, 1878–1903]. Szófia, 1993. 672 p.; *Misev, Radoszslav*: Balgarija vav vansnata politika na Avsztro–Ungarija, 1898–1912 [Bulgária Ausztria–Magyarország külpolitikájában, 1898–1912]. Veliko Tarnovo, 2004; *Paskaleva, Virzsiniya*: Die bulgarische Öffentlichkeit und die österreichisch–(ungarische) Innen- und Aussenpolitik in der Zeit von 1850 bis 1877/78. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. VI. Wien, 1993. 387–405.; *Paruseva, Dobrinka*: The Modern Political Elit in Bulgaria and the Influence of Austria–Hungary. The Case of Grigor Nachovich (in Bulgaria). In: *Studia Balcanica*, 23. (2001) 604–611.; *Preshlenova, Rumjana*: Bulgarisch–österreichisch–ungarische Wirtschaftsbeziehungen 1878–1914. In: *Bulgarische–österreichische Beziehungen, 1878–1991*. Hg. Choliolchev, Chr., Mack, K., Suppan, A. Wien, 1998. 18–29.

⁸ *Kamenov, Petar*: Graf Andrasi i Balkanite, 1867–1890 [Andrássy gróf és a Balkán, 1867–1890]. Szófia, 2001. 255 p.; *Uő*: Balgarszkijav vaprosz i ungarszkite pravitelstva v kraja na XIX v. [A bolgár kérdés és a magyar kormányok a 19. század végén]. Szófia, 2002. 237 p.

⁹ *Misev, R.*: Isztorija na Avsztro–Ungarija, 1867–1918 [Az Osztrák–Magyar Monarchia története, 1867–1918]. Abagar, 2005. 312 p.

¹⁰ Balgarszki portreti. 28 intervjuta sz balgari ot Ungarija [Bolgár arcképek. 28 beszélgetés magyarországi bolgárokkal]. Szerk. Dinolova, D., Petkova, A., Szimeonova, R. Budapest, 1998.; *Csangova, P.*: Balgarszki rodove i rodstveni otosenija v Ungarija [Bolgár családok és rokoni kapcsolatok Magyarországon]. In: *Balgarszki folklór*, 1996/5–6. 101–107.; *Doncssev, T.*: Ot preszelnici–gradinari – balgarszko malcinsztvo [Az áttelepülő kertészekről a bolgár kisebbséggel]. In: *Balgari v Ungarija*. Budapest, 1999. 32–42.; *Gjurav, Al.*: Naszledszto na sztoletijata. Szledite na balgarite v ungarszkite zemi [Századok hagyatéka. A bolgárok nyomai Magyarországon]. Szófia, 2003. 250 p.

- ¹¹ *Balkanszki, Todor*: Transzilvianszkité balgari. Etnosz. Ezik. Etonimija. Onomasztika. Proszopografii [Az erdélyi bolgárok]. Veliko Tarnovo, 1996. 136 p.; *Búr Márta*: Targovci ot Balkanite v Buda i Pesta prez XVII i XVIII v. [Balkáni kereskedők Budán és Pesten a 17. és a 18. században]. In: Izzszledvanija v cseszt na prof. V. Trajkov. Studia Balcanica, 24. (2003) 311–327.; *Uő*: Balgari v ungarszkija grad Baja (kraja na XVII – nacsaloto na XVIII v.) [Bolgárok Baja magyar városban a 17. század végén és a 18. század elején]. In: Ungarisztikata v Balgarija. Ezik. Isztorija. Literatura. Szerk. Najdenova, J. Szófia, 2004. 209–232.; *Ganeva-Rajcseva, Valentina*: Balgarite v Ungarija. Problemi na kulturnata identicsnosz [A magyarországi bolgárok. A kulturális identitás problémái]. Szófia, 2004. 157 p.; *Gardev, Kosztadin*: Duhovnata i kulturno-proszvetnata dejnoszt na balgarszkite kolonii v Ungarija mezsdu dvete szvetovni vojni [A magyarországi bolgár közösségek szellemi és kulturális tevékenysége a két világháború között]. In: Balgarite v Szredna i Iztocsna Evropa. Szófia, 1995. 45–55.; *Uő*: Balgarszkite obstnoszti v Ungarija mezsdu dvete szvetovni vojni [A bolgár közösségek Magyarországon a két világháború között]. In: Voenno-isztoricseszki szbornik, 1995/2. 79–89.; *Pejkovszka, Penka*: Ethnic Identity of the Bulgarians in Hungary at the Turn of the Millenium. In: The Minorities at the Turn of Millenium. Changes, Possibilities, Challenges. Lectures of 7th International Conference on Ethnographic Nationality Research. Békéscsaba. 2-3-4. October 2001. Ed. by Ando Gy., Eperjessy E., Grin I., Krupa A. Békéscsaba–Budapest, 2001. [2004] 212–218.; *Uő*: Demografszko sasztovanie na balgarite v Ungarija v kraja na 19 i nacsaloto na 20 v. [A magyarországi bolgárok demográfiai helyzete a 19. század végén és a 20. század elején]. In: Balgari i ungari – 1000 godini zaedno. Bolgárok és magyarok – 1000 éve együtt. Budapest, 2002. 47–64.
- ¹² *Gjurov, Al.*: Fehér Géza helye a bolgár–magyar kulturális és tudományos kapcsolatokban a két világháború között. In: Somogy, 1992/3. 68–73.; *Pejkovszka, P.*: Iz episztolarnoto naszledszto na Geza Feher kato uczen balgarszt [Fehér Géza tudós-bulgarológus levelezésének hagyatékából]. In: Izvesztija na darzsavnite arhivi, 70. (1998) 74–108.
- ¹³ *Pejkovszka, P.*: Hungarian Universities and the Formation of the Bulgarian Intellectuals between 1918 and 1944. In: Bulg. Hist. Review, 1998/3–4. 215–235.; *Baeva, Iszakra*: Iztocsna Evropa szled Sztalin, 1953–1956 [Kelet-Európa Sztálin után, 1953–1956]. Szófia, 1995. 306 p.; *Uő*: Monarhija-republika v Iztocsna Evropa [Monarchia–köztársaság Kelet-Európában]. In: Isztoricseszki pregled, 2002/1–2. 95–115.
- ¹⁴ Ezt a hiányt bizonyos mértékig pótolja: *Búr M., Markovszki, D.*: Ungarija [Magyarország]. Szófia, 1999. 224 p.
- ¹⁵ *Dimitrov, Hriszto*: Balgaro-ungarszki vzaimootnosenija prez Szrednovekovieto [Bolgár–magyar kapcsolatok a középkorban]. Szófia, 1998. 424 p.; *Pejkovszka, P.*: Balgaro-ungarszki naucsni vzaimootnosenija, XIX – szredata na XX v. [Bolgár–magyar tudományos kapcsolatok, 19. század – 20. század közepe]. Szófia, 2005. 288 p.
- ¹⁶ *Gjurov, Al.*: Évszázadok öröksége. A magyarok nyomai bolgár földön. Szófia, 2003. 214 p.; *Uő*: Dve isztini njama. Poszlednata balgarszka carszka dinasztija – ungarszki izvori i rodsztvo [Két igazság nincs. Az utolsó bolgár cári dinasztia – magyar források és rokonság]. Budapest, 2002. 153 p.
- ¹⁷ *Kanitz Felix*: Dunavszka Balgarija i Balkanat [Dunai Bulgária és a Balkán]. Sajtó alá rendezte Paszkaleva, V. Szófia, I–III. köt. 1995–1997; *Hronika na balgarszkoto franciszkansztvo (XIV–XVIII. v.), szasztavena prez 1775 g. v gr. Alvinc ot Blasius Kleiner.* (Archivum tripartitum III) [A bolgár ferencesség krónikája (14–18. század). Összeállította 1775-ben Alvinc városában Blasius Kleiner]. Szerk. Magyar István Lénárd. Ford. Markovszka D., Búr M. Szófia, 1999. 210 p.; *Ot Karpatite do Balkana. Dnevnici i memoari za Balgarija ot ungarszki emigranti 1849–1850* [A Kárpátoktól a Balkánig. Magyar emigránsok naplói és visszaemlékezései Bulgáriáról, 1849–1850]. Szerk. Arató Gy. Szófia, 1999. 680 p.; *Ungarszki latinoezicsni izvori za balgarszkata isztorija. I. Narativni izvori* [Magyarországi latin nyelvű források a bolgár történelemről. I. Elbeszélő források]. Szerk. Iliev, I., Gagova, K., Dimitrov, Hr. Szófia, 2001. 194 p.; *Király P.*: Isztinna poveszt za Kiril i Metodi [Cirill és Metód igaz története]. Szerk. Pejkovszka, P. Szófia, 2001. 222 p.; *Ungarszki uczeni za Balgarija, XIX – szredata na XX v.* [Magyar tudósok Bulgáriáról, 19. század – 20. század közepe]. Szerk. Pejkovszka, P. Szófia, 2003. 455 p.

A BULGÁRIAI SZOCIALIZMUS TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI KUTATÁSAI

Témák, problémák és kilátások

A szocializmus korának társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásai Bulgáriában az utolsó 15 évben nem különböznek lényegesen a korszakot érintő kutatások általános trendjeitől és állapotától. Ez a megállapítás nemcsak saját megfigyeléseimen alapul, hanem külföldi és bolgár kutatók historiográfiai összefoglalóin is. A múlt század nyolcvanas éveinek végén és a kilencvenes években megtörtént radikális változások arra biztatták a történészeket, hogy „szabadítsák meg” a történelmet a valóban létező és feltételezett kommunista hamisításoktól. Ezzel együtt mind a politika-, mind a gazdaságtörténet-írásban egyfajta átértékelés kezdődött el, amelyet a nyugati kutatók jobboldali revizionizmusnak neveztek el, mert az átértékelés a jobboldali politikai eszmék szempontjából történik, mivel a szocialista rendszer felbomlása eredményeképpen a baloldali eszmék erősen diszkreditálódtak.¹ Az új tények feltárása, valamint a tematikai bővülés mellett azonban továbbra is jellemző bizonyos tematikai, metodológiai és személyi folytonosság. Most röviden igyekszem bemutatni a fontosabb irányzatokat, megpróbálva körvonalazni a problémákat és a fejlődés lehetséges távlatait.

A gazdaságtörténeti kutatások tovább bővülnek, mivel szélesedik a forrásbázis: a kommunista párt levéltárának összes fontos irata hozzáférhetővé vált a kutatók számára, a kormányzervek levéltárait is megnyitották. Közben az egykori gazdasági szakemberek megkezdték emlékirataik publikálását, a politikailag elkötelezett közgazdászok pedig kiadják a rendszer fejlődését és összeomlását feltáró iratokat.² A jelenkori gazdasági átalakulás – a központilag irányított gazdaságból liberális piacgazdasággá válás – felkelti a közönség érdeklődését aziránt, miből is erednek az átmeneti korszak gazdasági terhei. Törvényszerűnek és természetesnek tartjuk, hogy a „peresztrojka” által provokált gazdaságtörténeti kutatások fejlődése eredményeként és az 1989 utáni társadalmi változások nyomán észrevehető egyfajta visszatérés olyan témák felé, amelyek az előző korszakban – az 1940–1950-es években – végbement radikális gazdasági átalakulás bemutatását célozzák meg. Ez az ipar államosításának időszaka (amelyet a nagyipari tőke megsemmisítésének tekintenek), valamint az agrárreform (amelyet pedig a kis magántulajdon megszüntetésének tartanak), a nagytőke elleni represszív gazdasági törvényhozás, a föld erőszakos kollektivizálásának, a külkereskedelmi kapcsolatok átalakításának és az iparosítás erőltetésének a korszaka. A tények feltárása mellett az újabb kutatások során a folyamatokat a liberalizmus és a szabad kereskedelem szempontjából értékelik. A jelenkorban ezek az eszmék váltak uralkodóvá, eltérően a második világháború utáni korszaktól, amikor nem számítottak aktuálisnak. Ezek a szempontok ahhoz vezettek, hogy a korábban pozitívnak tekintett átalakulást manapság negatív módon ítélik meg, valamint ahhoz a megállapításhoz, miszerint a gazdasági átalakulás alapjául a szovjet modell szolgált, és ez végső soron fél évszázados eltávolodást jelentett a nyugat-európai civilizációtól.³

Itt egy másik, a bolgár és általában a balkáni rendszerváltás kori történetírásra jellemző – és a külföldi kutatók által is észrevett – törekvéshez jutunk: vagyis hogy történeti tanúságokat keresnek a vasfüggönytől keletre került népek nyugat-európai identitására. A bolgár szocializmus társadalmi-gazdasági történetével foglalkozó

kutatások szintén beépülnek abba a trendbe, amely igyekszik a Nyugathoz tartozás érzését bizonyítani, illetve erősíteni, valamint elősegíteni a „visszatérést”. A szovjet gazdasági modellt a nemzeti hagyománytól idegennek értékelik. A bolgár–szovjet gazdasági kapcsolatokat a – neokolonialista jellegű – gazdasági behatolás elméletének fényében tárgyalják. A történettudományban újnak számít a gazdasági vezetők elleni repressziók kutatása. A velük szembeni fellépésben az ország gazdasági függetlenségének és szuverenitásának sztálinista megsértését látják. Kutatásokat végeztek az egykori német, majd később elkobozott, végül az oroszoknak átadott bolgár tulajdon sorsát illetően.⁴

Észrevehető: annak ellenére, hogy az átmeneti korszaknak vége van, a szocialista gazdaság kezdeti átalakulása iránti érdeklődés nem csökkent. Az átmenet első éveiben kutatott és újraértékelt kollektivizálás és kezdeti iparosítás állandóan ébren tartják a kutatók érdeklődését.⁵ Az érdeklődés a már kialakult gazdasági rendszer iránt sokkal kisebb. A kutatók leginkább az 1950-es évekkel, illetve az 1960-as évek elejével foglalkoznak, a politika és a gazdaság közötti kapcsolatot keresve. Míg az 1960-as évekbeli reformpróbálkozások még várják a kutatójukat, az 1980-as évek második felében lezajlott reformkísérletek nagy érdeklődésnek örvendenek. Úgy tűnik: azért van még elég feladat a rendszer csődje okainak tisztázását illetően.⁶ A szocialista Bulgária külső adóssága, valamint a pénzügy és a bankszektor fejlődése a gazdaságtörténeti kutatások új témái közé tartoznak.⁷

Attól függetlenül, hogy hiányzik a szocialista Bulgária gazdaság- és társadalomtörténetét összefoglaló kötet, a bolgár történetírás rendelkezik egy olyan művel, amelyből elég jó képet kaphatunk az ország 1944 és 1989 közötti gazdaságpolitikájáról. Vannak kísérletek a szocialista tervgazdaság bevezetésének történettudományi és elméleti értékelésére. Mi több, annak ellenére, hogy a bolgár történetírás hagyományosan nem foglalkozik a jelenkortörténettel, az átmenet és annak gazdasági dimenziói egyre inkább vonzzák a történészek figyelmét.⁸ Bulgária és az európai gazdasági integráció, valamint az 1990-es évekbeli regionális gazdasági együttműködés témái sincsenek elhanyagolva, az ilyen irányú kutatások szaporodni fognak a jövőben.⁹ Szembetűnő, hogy alig vagy nem kutatják a szocialista társadalomban kialakult nagy társadalmi csoportokban lezajlott változásokat, valamint az egyes rétegeknek az 1989 utáni átmeneti korszakban megfigyelhető felbomlását sem. A gazdaságtörténészek általában nem fordítanak kellő figyelmet a szociálpolitika, illetve olyan témák iránt, mint a nyugdíjügy, az egészségügy, a demográfiai mutatók, a turizmus fejlődése a 20. század második felében. Kutatásokat végeznek különböző iparágak – energetika, távközlés, elektronika – történetének feltárására, nemcsak nemzeti, hanem regionális téren is. Éppen az ilyen kutatásoknál alkalmazzák az *Annales* iskola *longue durée* elvét: az iparágakban végbemenő folyamatokat a kialakulástól kezdve egészen a 20. század végéig nyomon követik.¹⁰

Az etnológusok, antropológusok, a történeti szociológiával foglalkozók révén új módszerek kerülnek a gazdaság- és főleg a társadalomtörténetbe. A szocialista korszak ideje alatti urbanizáció és annak társadalmi következményei, valamint az emancipáció, a mindennapi élet története kutatásában felhasználják mind a hagyományos forrásokat, mind az audiovizuális eszközöket, mind pedig az *oral history*-módszereket.¹¹ Az új és modern témák kutatásában a szocialista korszak kutatóinak csak kis hányada alkalmaz modernnek számító módszereket. A történészek csekély része – de annál inkább a szociológusok, az etnológusok és az antropológusok – kapcsolja be a szocializmusban végbement gazdasági és társadalmi folyamatokat a modernizációról szóló nagy historiográfiai narratívba. Ezt a módszert ténylegesen

útnak lehet tekinteni a szocialista korszakra vonatkozó bolgár történetírásban. A nemzeti történelem ily módon beleilleszkedik a világ és a régió történelmébe.¹²

Az eddig elmondottak alapján – úgy vélem – Bulgáriában a szocialista kísérlet idején végbement társadalmi-gazdasági fejlődés kutatásában a következő alapperspektívák körvonalazódnak: szükséges az 1960-as, 1970-es és 1980-as évekbeli reformkísérletek, a szociálpolitika, a társadalmi csoportok és azok mindennapjainak kutatása, valamint a különböző nemzedékeket reprezentáló gazdasági szakemberek életrajzainak feltárása, továbbá az 1990-es évekbeli átmenet részletes kutatása.

Fordította: Penka Pejkovszka.

Jegyzetek

¹ Brunnbauer, U. (ed): (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. Münster, 2004. 23. (Studies on South East Europe, 4.)

² Dojnov, O.: Szpomeni. Dopalneni ot Zoja Dimitrova [Visszaemlékezések. Kiegészítette Zoja Dimitrova]. Szófia, 2000; Bonev, Sz.: Vremeto, v koeto zsvjah i horata, sz koito rabotih [A kor, amiben éltam, és az emberek, akikkel dolgoztam]. Szófia, 2001; Csovekat, koito izprevari szvoeto vreme. Szpomeni za Georgi Najdenov-GETO [Az ember, aki megelőzte saját korszakát. Visszaemlékezések Georgi Najdenov-GETO-ról]. Szófia, 2001; Jadvov, D.: Bulgartabak. Szpomeni [Bulgártabak. Visszaemlékezések]. Szófia, 2003; Ot Deveti do Deszeti [A kilencediktől a tizedikig]. Szófia, 2004 stb.

³ Zlatev, Zl.: Agrarnata reforma v Balgarija (1946–1948) [Az agrárreform Bulgáriában, 1946–1948]. In: Isztoriceszki pregled, 1993/1.; Milanova, Sz.: Zakonat za trudovo-pozemlenata szobsztvenoszt ot 1946 g. – pozicii i alternativni [Az 1946-os földtulajdonról szóló törvény – álláspontok és alternatívák]. In: Isztoriceszki pregled, 1992/6.; Uő: Zakonat za konfiszkuване na imustesztva, pridobiti csrez szpekul i po nezakonen pat ot 1946 g. [Az üzérkedés által és törvénytelen úton szerzett tulajdon elkobzásáról szóló 1946. évi törvény]. In: Isztoriceszki pregled, 1994–1995/4.; Uő: Szocialni funkcii na zaszhahovatelniya monopol ot 1946 g. [Az 1946-os biztosítási monopólium társadalmi funkciói]. In: Epohi, 1995/1.; Migeve, Vl.: Kolektivizacijata na balgarszkoto szelo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1995; Uő: Problemi na agrarnoto razvitiye na Balgarija (1944–1960) [A bolgár agrárfejlődés problémái, 1944–1960]. Szófia, 1998; Bineva, V.: Nacionalizacijata na ruszenszkite promislени predpriyatija ot 23. XII. 1947 g. [A ruszei ipari vállalatok 1947. december 23-i államosítása]. In: Minalo, 2004/1.

⁴ Isziszov, M.: Sztalini és Balgarija [Sztálin és Bulgária]. Szófia, 1991; Nikova, G.: Szavetszkoto ikonimiceszko pronikvane v Balgarija szled Vtorata szvetovna voina [Szovjet gazdasági behatolás a második világháború után Bulgáriában]. In: Isztoriceszki pregled, 1996/2.; Uő: „Golemijaz zagovor” v Balgarija (1949–1953) [„A nagy összeesküvés” Bulgáriában, 1949–1953]. In: Lica na vremeto, II. köt. 1997. 69–98.; Uő: Balgarszkoto sztopansztvo mezsdu Germanija i Szavetszkija Szajuz. Likvidirane na germaszkoto tehnologicsno vlijanie v Balgarija [A bolgár gazdaság Németország és a Szovjetunió között. A német technológiai hatás megszüntetése Bulgáriában]. In: Isztoriceszki pregled, 2000/3–4.; Uő: Balgarszavetszki ikonimiceszki otnosenija szled Vtorata szvetovna voina 1949–1960 [Bolgár-szovjet gazdasági kapcsolatok a második világháború után]. In: Balgarija i Ruszija prez XX vek. Szófia, 2000. 247–256.; Kalinova, E.: Pobeditelite vinagi imat pravo (Szadbata na germanszkite imustesztva v Balgarija i szavetszkite pretencii szprjamo Germanija szled Vtorata szvetovna voina) [A győzteseknek mindig igazuk van. A német tulajdon sorsa Bulgáriában és a szovjet igények Németországgal szemben a második világháború után]. In: Kolegium Germanija, 3. köt. 2000. 201–226.

⁵ Marcseva, Il.: Politikata na balgarszkoto pravitsztvo za finanszirane na indusztrializacijata (1949–1953) [A bolgár kormány politikája az iparosítás finanszírozása érdekében, 1949–1953]. In: Isztoriceszki pregled, 1990/4.; Uő: Elektrifikacijata na Balgarija (1949–1953) [Villamosítás Bulgáriában, 1949–1953]. In: Vekove, 1991/1–2.; Uő: Indusztrialnata politika v Balgarija, 1944–1958 [Iparpolitika Bulgáriában, 1944–1958]. In: Sztrancii ot balgarszkata isztorija. II. rész, Szófia, 1993. 112–126.; Marinova, M.: Indusztrialnata politika na parvoto pravitsztvo na Cservenkov [Az első Cservenkov-kormány iparpolitikája]. In: Naucsni trudove na Plovdivszkija universzitet „Paiszii Hilendarszki”, 38. 2000/1. 683–692.; Migeve, Vl.: Kolektivizacijata na balgarszkoto szelo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1996; Joszifov, K.: Totalitarizmat v balgarszkoto szelo [A totalitarizmus a bolgár faluban]. Szófia, 1999; Uő: Totalitarnoto naszlie v balgarszkoto szelo (1944–1951) i poszedicite za Balgarija [A totalitárius erőszak a bolgár faluban (1944–1951) és következményei Bulgáriára nézve]. Szófia, 2003.

⁶ Marcseva, Il.: Todor Zsivkov – patjat kam vlasta. Ikonimika i politika v Balgarija 1953–1964 [Todor Zsivkov – az út a hatalom felé. Gazdaság és politika Bulgáriában 1953–1964]. Szófia, 2000; Uő: Opitite za ikonimiceszki reformi v Balgarija prez vtorata polovina XX vek [Gazdasági reformkísérletek Bulgáriában

- a 20. század második felében]. In: 120 godini izpalnitelna vlaszt v Balgarija. Szófia, 1999. 283–299.; *Uő*: Balgarszkijat pat kam Evropa prez vtorata polovina na XX vek. Szocialno-ikonomicsezszi strihi [A bolgár út Európába a 20. század második felében. Társadalmi-gazdasági körvonalak]. In: Isztorieseszszi pregled, 2000/5–6.; *Uő*: Mazskite momicseta v kragovrata na promenite: balgarkaia prez vtorata polovina na XX vek. In: Granici na grazsdansztvoto: evropejszkite zseni mezsdu tradicijata i modernosztva. Szófia, 2001. 318–331.; *Uő*: Peresztrojkata v Balgarija v szvetlinata na modernizacijata [A peresztrojka Bulgáriában a modernizáció fényében]. In: Isztorieseszszi pregled, 2003/1–2.; *Uő*: Balgarszkata iekonomika prez 80-te godini na XX vek mezsdu Iztoka i Zapada [A bolgár gazdaság az 1980-as években a Kelet és a Nyugat között]. In: Problemat Iztok–Zapad. Isztorieseszsza perszpektiva. Szófia, 2003. 685–692.; *Uő*: Nacsaloto na kraja na szocializmat v Balgarija prez parvata polovina na 80-te godini [A szocializmus végének kezdete az 1980-as évek első felében]. In: Isztorieseszszi pregled, 2004/3–4.; *Nikova, G.*: Zsivkovata iekonomicseszsza reforma, peresztrojkata i sztartat na szkritata privatizacija v Balgarija [A zsivkovi gazdasági reform, a peresztrojka és a rejtett privatizáció kezdete Bulgáriában]. In: Isztorieseszszi pregled, 2003/5–6.
- ⁷ *Vacskov, D.*: Interesen dokument za vansnija dalg na Balgarija prez 70-te godini [Érdekes dokumentum a bolgár külső adósságról az 1970-es években]. In: Izvesztija na darzsavnite arhivi, 77. köt., 63–73.
- ⁸ *Berov, L.*: Ikonomikata na Balgarija i bivsite szocialiszticeszszi sztrani desztetiletie po-kaszno 1989–1999 [Bulgária és a volt szocialista országok gazdasága tíz évvel később 1989–1999]. Szófia, 1999; *Kalinova, E., Baeva, I.*: Balgarszkite prehodi 1939–2002 [Bolgár átmenetek 1939–2002]. Szófia, 2002.
- ⁹ *Nikova, E.*: Balkanite i evropejszkata obstnoszt [A Balkán és az Európai Unió]. Szófia, 1992; *Uő*: Regional Cooperation in the Balkans Revisited. In: Études Balkaniques, 2000/1.
- ¹⁰ Razvitie na indusztrijata v Balgarija 1834–1989 [Az ipar fejlődése Bulgáriában 1834–1989]. Sajtó alá rendezte Berov, L., Dimitrov, D. I. Szófia, 1990; *Baeva, I., Kalinova, E., Marcseva, I.*: Isztorija na szaobstenijata v Balgarija [A távközlés története Bulgáriában]. Szófia, 1997; *Georgiev, A., Pankov, G.*: Energetikata i himijata na Balgarija (kratka isztorija) [Energetika és vegyészet Bulgáriában. Rövid történet]. Szófia, 2001; *Ivanova, E., Dimitrova, Sz.*: Isztorija na elektrifikacijata v Sztarozagorszki region [A villamosítás a Sztara Zagora-i régióban]. Sztara Zagora, 2002.
- ¹¹ Például a Szociologicseszszi problemi folyóirat A szocializmus történeti szociológiája című tematikus száma (2003/1–2). Lásd még: Szocializmat. Realnoszt i iljuzii. Etnologicsni problemi na vszekidnevната kultura [A szocializmus. Realitás és illúziók. A mindennapi kultúra etnológiai problémái]. Szófia, 2003.
- ¹² *Koleva D., Elenkov, I.*: Did the “Change” Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. In: Brunnbauer, U. (ed): i. m.

SZEMLE

A BALKÁN ÉS A KELETI KÉRDÉS A NAGYHATALMI POLITIKÁBAN

SZERK.: ÁRVAY VIKTOR – BODNÁR ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR

Budapest, Hungarovox Kiadó, 2004. 312 p.

A Balkán mindig is kiemelt érdeklődésre tarthatott számot a magyar kutatók részéről. Korábban működött Debrecenben egy Közép-Kelet-Európával, Balkánnal foglalkozó tanszék és kutatócsoport. 2004-ben Bodnár Erzsébet, a Debreceni Egyetem docense és Demeter Gábor, a Debreceni Egyetem PhD-hallgatója egy konferencia szervezésével célul tűzték ki, hogy bekapcsolódnak a magyarországi Balkán-kutatásba, emellett elő kívánták segíteni az egyetemek közti kapcsolattartást, valamint a fiatal történészek bemutatkozását. A 2004. november 10–11. között rendezett, „A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában” konferencián elhangzott előadások alapjául szolgáló tanulmányokat egy tanulmánykötetben jelentették meg. A kötetben húsz szerző munkája jelent meg, ezen tanulmányok öt nagyobb témakörbe (nyelv, kultúra, identitás; a történeti keleti kérdés kezdeteitől 1856-ig; a keleti kérdés a 19. század második felétől 1914-ig; a Balkán, a keleti kérdés és a nagyhatalmak a két világháború között; geopolitika és modernitás, a keleti kérdés és a Balkán a nagyhatalmi politikában ma), azon belül kronológiai sorba rendeződtek. A dolgozatok történeti, kulturális és politikai szemszögből vizsgálták a Balkánt és a keleti kérdést a kezdetektől napjainkig.

A Nyelv, kultúra, identitás című fejezetben *Ágoston Magdolna* tanulmánya az első („A kétfejtű sas és a Balkán. Multikulturális ikon a keresztény Európában”). A sas ábrázolásának történetét végigköveti az ókori keleti szimbolikától a középkori Európán és Bizáncon keresztül a Balkánig. Nagy hangsúlyt fektet a jelentéstartamának kifejezésére, illetve megváltozására. Érdekes kultúrtörténeti adalékokkal szolgál a freskók és címerek elemzése során, ezek kapcsán bemutatja, miként változott meg és vált az Isten kegyelméből uralkodó jelentéstartam a konstantinápolyi, illetve görög származtatás jelképévé, heraldikai szimbólummá.

Sztefanova Marijana „A Balkán nyelvi térképéről” című, orosz nyelvű tanulmányában a Balkán népeinek kulturális-nyelvi sokszínűségét és azonosságát vizsgálta. Összehasonlította a nyelvi eltéréseket és hasonlóságokat az egyes nyelvcsoportokban, bemutatta a közös szókincs alapjait és azok módosulásait nyelvtani, illetve jelentéstartalmi szinten. Hozzájárult ezáltal ahhoz, hogy könnyebben megérthessük a térség bonyolult viszonyait, kapcsolatsíkjait.

A keleti kérdés 1856-ig ívelő történetéről szóló fejezetet *Sashalmi Endre* tanulmánya nyitja („Az orosz Balkán-politika vallási gyökereinek kérdéséhez: A nyikoni reformoktól a kücsük-kajnardzsi békéig 1774”). Munkájával az oroszországi politika azon törekvését igyekezett bemutatni, amellyel a balkáni ortodoxok védelmét és felszabadítását tűzte ki célul. Megvizsgálta az eszme megfogalmazódásának körülményeit, illetve gyakorlati megvalósulását a Balkánon. Érdekes nézőpontja, mely elsősorban a balkáni népek szempontjából értelmezi és vizsgálja az orosz politika hatását és gyakorlatát, színesen leírva komoly tartalmi adalékokkal szolgál a téma megismeréséhez.

Lévai Csaba egy valóban elfeledett konfliktust ismertetett, amely Magyarországon éppúgy kevésbé ismert esemény, mint külföldön („Egy elfeledett konfliktus? Az Amerikai Egyesült Államok és Tripoli háborúja 1801 és 1805 között”). A tanulmány belehelyezte a háborút a külpolitikai vonatkozásokba, a kor nemzetközi politikájába, feltérképezve a konfliktus okait és az államközi kapcsolatokra kifejtett hatását. Több nézőpontból vizsgálta és mutatta be a szerző a háború eseménytörténetét és okait.

Bodnár Erzsébet „Oroszország keleti törekvése, 1792–1830” címmel írott tanulmányában a keleti kérdést orosz szemszögből mutatta be, rávilágítva az egyes cárok hatalmi törekvéseire és eltérő elképzeléseire az Oszmán Birodalom sorsáról. A tanulmány tulajdonképpen az 1774-es kücsük-kajnardzsi békétől kezdve elemzte az oroszok törekvéseit a Balkánon és az Oszmán Birodalommal kapcsolatban, egészen a görög felkelést lezáró egyezményesorozatig. A szerző egységbe foglalja és rendszerezi mind az érintett nagyhatalmak, mind az orosz kormányok törekvéseit a tárgyalt korszakban az Oszmán Birodalomra vonatkozóan.

Pete László a krími háború egyik magyar vonatkozását tárgyalta tanulmányában („A királynő katonája. Türr István a krími háborúban”). Türr István 1855-ben belépett az angol hadseregbe, és ezáltal az Angliával szövetségben lévő Török Birodalom számára is teljesített szolgálat közben az osztrákok elfoglalták, és hadbíróság elé állították. A személye körül kialakult nemzetközi diplomáciai vihar osztrák és angol vonatkozásait elemzi a tanulmány. Rámutat az osztrák polgári kormányzat és a katonai vezetés közti ellentétre. Emellett számos adalékkal szolgál a magyarok részvételéhez a krími háborúban.

A harmadik fejezetben, amely a 19. század második fele és az első világháború közti időszakot tárgyalta, elsőként *Bebesi György* ismert kutatási eredményeit az „Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a 19. század utolsó harmadában” című munkájában. A tanulmány a pánszláv gondolat formáit mutatja be a balkáni szlávok körében, ez az összegzés szolgál alapul az 1877–1878-as orosz-török háború

okainak vizsgálatához és az azt lezáró békékhez. A szerző munkája azt a korszakot íveli át, amelyben Oroszország a krími háborúban elvesztett presztízsét visszaszerezte a balkáni népek körében. A tanulmány emellett kitér a San Stefanó-i és berlini béke körülményeinek vizsgálatára és hatására a korabeli szláv oroszbarát tudatra.

Hornák Árpád „A berlini kongresszus és Szerbia” című munkájában a kongresszus és Szerbia kapcsolatát vizsgálta az érdekelt nagyhatalmak vonatkozásait is figyelembe véve. A nagyhatalmi érdekek mellett a tanulmány Szerbia Török Birodalom ellen vívott háborúját is elemezte az események, okok és az orosz politika vonzatában. A részletezett szerb nemzeti célok konklúziója világos formába öntve jelenik meg a tanulmányban, ezzel is segítve a kongresszus szerb vonatkozásának megértését mind az osztrák, mind az orosz politika törekvései mellett.

Demeter Gábor „A Balkán felosztására vonatkozó elképzelések a XIX. század második felétől 1913-ig” című munkájában számos szemléletes térkép segítségével mutatta be a Balkánra vonatkozó különböző felosztási terveket. A tervezetek bemutatásával rávilágít az egyes készítők politikai hovatartozására és nemzeti érzelmeire is. E térképek segítségével világosan látható az ellentétes érdekek megnyilvánulása, amely az egyes államok közti ellentétek alapjául is vizsgált sok esetben.

Seres Attila egy, a mai Macedónia területén létrejött 1903-as államalakulatot mutat be tanulmányában („A »Kruszevói Köztársaság« megalakulásának és hatalmi szervezetének főbb történeti problémái”). A Magyarországon kevésbé ismert köztársaság történetének vizsgálata mellett a szerző nagy hangsúlyt fektetett az államberendezkedés leírására, illetve a köztársaság alkotmánytervezetének részletes elemzésére, amely a maga demokratikus szervezetével sokáig egyedülálló volt a vallási és etnikai feszültségektől terhes Balkánon.

Csaplár Krisztián tanulmánya az 1913–1914-ben Albániában szolgáló holland tisztekről szól („Holland tisztek az albán zsandárság élén – az osztrák–magyar levéltári források tükrében”). A tanulmány elsősorban levéltári forrásokra és visszaemlékezésekre támaszkodva rekonstruálta a holland szerepvállalást a Nemzetközi Ellenőrző Bizottságban. Az események ismertetése mellett az osztrák levéltári források alapján rekonstruálja nemzetközi jogi helyzetüket, a zsandárság megszervezése során fellépő nehézségeket és az osztrák diplomácia kapcsolatát a holland misszióval.

A negyedik fejezetben a két világháború közti Balkán helyzetének tárgyalását *Bíró László* „A királyi Jugoszlávia: a délszláv népek első közös állama” című tanulmánya kezdte. A szerző bemutatta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság mai megítélését a délszláv népek körében. Létrejöttétől 1939-ig elemezte a délszláv állam gazdaságát, társadalmát, a népességet, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését, az alkotmány szerepét, valamint a nemzetek egymáshoz való viszonyát a belpolitikában. A komplex ábrázolás aktuális kérdésekhez adhat támpontot, valamint a második világháború utáni Jugoszlávia történetéhez előzményt, viszonyítási alapot.

Majeros István „Párizs balkáni politikája a XX. század első évtizedeiben” című tanulmánya Franciaország balkáni politikáját és a francia külpolitika Balkán-orientációját elemezte az 1910–1930-as években. Az itt kialakított szövetségeket és a kisantant Franciaországhoz fűződő kapcsolatát, a szövetségi rendszer működésének problematikáját, lehetőségeit járta körbe, és végül a szövetség felbomlásának okait és menetét mutatja be.

Barta Róbert Nagy-Britannia 20. század eleji Balkán-politikáját foglalta össze („Brit külpolitikai elképzelések a Balkánról 1914 és 1945 között”). Az első világháborús stratégiák ismertetése után a két világháború közti erő–erőtlenség politikájának okaira világított rá. Az események leírását a szerző korabeli források felhasználásával, idézetekkel, véleményekkel színezte, és így meglehetősen pontos képet adott a nagyhatalmak és a Balkán, elsősorban Jugoszlávia és Görögország kapcsolatáról.

Az ötödik, a geopolitika és a Balkán mai helyzetét tárgyaló témakör *Katona Péter* dolgozatával kezdődik („A koszovói konfliktus történeti háttere. Adalékok egy etnikai konfliktus okainak megértéséhez”). A közelmúltban lezajlott délszláv háború, majd a szerb–albán összecsapás adta a tanulmány aktualitását. A szerző statisztikai adatok felhasználásával, valamint a gazdaság és társadalom bemutatásának segítségével azt vizsgálta meg, hogy a koszovói albánok és szerbek kapcsolata miként befolyásolta a térség történetét a titói Jugoszlávia idején.

Rácz András „Az Európai Unió szerepvállalása a balkáni válságok kezelésében” című tanulmánya az Európai Unió, valamint a NATO Balkánnal kapcsolatos válságkezelő, illetve békefenntartó stratégiáit foglalta össze. A katonai és gazdasági vonatkozásokat vette figyelembe, valamint azok leképeződését az európai védelmi politikára. Az EU által nyújtott segélyprogramok kiemelt jelentőséggel bírnak a Balkán mai helyzetének vizsgálatában.

Radics Zoltán a regionalizmus és a globalizáció tizenhét balkáni és közel-keleti állam kül gazdaságára gyakorolt hatását vizsgálta („Adalékok Európa keleti peremtérségének gazdasági kötődéséhez a XXI. század küszöbén”). Részletezte a befektetett tőke és a kereskedelem viszonyát, szemléletes térképekkel és grafikonokkal egészítette ki az elemzést. A gazdasági-statisztikai mutatókat alapul véve utalt a nagyhatalmak várható politikájára is.

Juhász József „A Nyugat-Balkán a mai nagyhatalmi politikában” című tanulmányában a mai Szerbia, Horvátország, Montenegró és Albánia, valamint a nagyhatalmak kapcsolatát, korunkbeli problémáit vizsgálja. Az egykori keleti kérdéshez hasonlóan Jugoszlávia felbomlása után ismét szükség volt a nagyhatalmak beavatkozására a térség válságainak rendezéséhez. Az 1990-es évek eseményeit analizálja a szerző, kitérve a nagyhatalmak érdektelenségének okaira és hatásaira, valamint a kezelendő problémákra, stabilizációs és modernizációs programokra.

Réti György az albán rendszerváltás tapasztalatait, Albánia rendszerváltás utáni helyzetét és reményeit elemzte az 1991-es és az 1992-es választásokon keresztül, valamint a pártrendszer körüljárásával („Az albán rendszerváltás története és tapasztalatai”).

Szilágyi Imre „A SECI-től a Nyugat-Balkánig” című tanulmánya Jugoszlávia felbomlását, Horvátország és Szlovénia elszakadásának nemzetközi körülményeit ismerteti. A nagyhatalmak által elindított Délkelet-európai Együttműködési Kezdeményezés létrejöttét, céljait mutatja be programjának és eredményeinek kifejtésével, valamint ráirányítja a figyelmet a mai balkáni együttműködés formáira, lehetőségeire és korlátaira.

A tanulmánykötet tárgya és sokrétű szemléletmódja felkelti az érdeklődést a ma is bizonytalan Délkelet-Európa iránt. Nem csupán az aktuális, de történeti kérdések terén is számos új ismeretet hozott. A kötet – amely nemcsak a téma iránt kiemelten érdeklődő történészek, de a hallgatók és laikusok számára is érthető – értékes gyűjteménye a hazai kutatók munkáinak.

Kránicz Mónika Emese

CHRISTOPHER BREWARD – EDWINA EHRLMAN – CAROLINE EVANS THE LONDON LOOK. FASHION FROM STREET TO CATWALK

(A „London look”. Divat az utcától a kifutóig)

New Haven & London, Yale University Press, 2004. 174 p.

Beszélhetünk-e egyáltalán londoni divatról, s ha létezik egy karakterisztikus „London look”, miben különbözik más nagyvárosok: Párizs, New York, Milánó, vagy Tokió mindenkori divatjától? Erre a kérdésre keresik a választ a könyv szerzői.

A kötet egy nagyszabású vállalkozás részeként jött létre: széles körű kutatómunka előzte meg, átfogó kiállítás és nemzetközi konferencia kísérte. A kutatások az Arts and Humanities Research Board of Great Britain által támogatott „Divat és modernség” program keretén belül folytak, 2001 és 2004 között a Central Saint Martins College of Art and Designban és a London College of Fashionben. Ez utóbbiban Christopher Beward, a Victoria and Alberts Museum kutatási igazgatóhelyettese, az előbbiben Caroline Evans, a divattörténeti tanulmányok docense vezette a szemináriumokat. Beward a fogyasztási kultúra tanulmányozása felől merült bele a 19–20. századi londoni divat vizsgálatába, mely több kurzusának, illetve tanulmányának volt központi témája. Munkáiban a divat, az öltözködés főleg kultúrtörténeti és társadalomtörténeti vonatkozásokban szerepel. Caroline Evans elsősorban a 20. századi és a kortárs divat foglalkoztatja. A Yale University Pressnél a „Divat és modernség” kurzusának eredményeként 2003-ban megjelent könyvének címe is mutatja („Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness”), hogy elsősorban a divattervezők munkásságával, a divattervezéssel mint művészeti ággal foglalkozik. Evans Bewardhoz képest inkább a hagyományos művészettörténeti kurzust követi, a viseletet a maga társadalmi, kulturális környezetében a mindenkori divat meghatározó tényezőjeként vizsgálja. A szerzői kollektíva harmadik tagja, Edwina Ehrman a Museum of London Viselet és Iparművészeti Gyűjteményének kurátora. A főváros történetét kutató és az azt reprezentáló tárgyakat gyűjtő Museum of London muzeológusát elsősorban a 18–19. századi viseletek és London története érdekli. Fejezeteinek felépítésében, a téma tudományos feldolgozásában Beward hatása érződik. A szerzők egyúttal a kurátorai is voltak a kötet megjelenésével párhuzamosan, ugyanezen címmel, 2004. október 29. és 2005. május 8. között, a Museum of Londonban megrendezett nagyszabású kiállításnak. A könyvet elsősorban a múzeum anyagát képező, a kiállításban is szereplő tárgyak fotói illusztrálják. Ez magyarázza a ruhák – egyes kritikusok által nehezményezett – statikus ábrázolásmódját. Ugyanezen kiállítás keretén belül került sor a London College of Fashionban a „Világvárosok divatja” címmel megrendezett nemzetközi szakmai konferenciára 2005. április 29–30. között.

A divat kulturális jelenség. A Berg-sorozatok és a Yale University Press kiadásában az elmúlt években megjelent könyvek az elemzendő kötethez hasonlóan a divat és a kultúra, a test és a ruha viszonyát, az öltözködést mint a gondolatok, vágyak és hiedelmek kifejezésének esztétikai médiumát vizsgálják. Christopher Beward korábbi tanulmányai, könyvei is ehhez a vonulathoz igazodtak. A kötet bár három független szerző együttes munkája, mégis Beward tudományos elkötelezettsége, a divat kulturális, összetett jelenséggént való kezelése határozza meg a szellemiségét. Az egyes fejezetek tematikai elrendezése a szerzők eltérő szakmai megközelítése miatt azonban mégsem egységes.

Ami a női divatnak Párizs, az London a férfidivat szerelmeseinek. A könyv mind időbeli, mind térbeli keresztmetszetét adja London társadalmának, gazdasági, urbanizációs fejlődésének, ruhaiparának és -kereskedelmének az elmúlt kétszáz évben, a Savile Row-tól a Carnaby Streetig. Bepillantást nyújt a romantika dendi-jének, Oscar Wilde korának esztétikumfüggő, bohém divatfiainak, a West End-beli „new edwardian” fiatalok és az ellentétből alkotó, Dél- és Kelet-London munkásnegyedeinek ifjúságából lett „teddyboys”, az 1960-as évek „mods”-ainak és Chelsea dendi-jének, a város internacionális szubkultúrájából kinövő punkok és más, a zenéhez, művészethez, önkifejezéshez kötődő, antidivatot teremtő csoportok világába és öltözködésébe.

A könyv nyolc, egymást kronologikusan követő fejezetre tagolódik. Sajnos nem sikerült megfejtennem, milyen koncepció alapján vonták meg az egyes korszakok határait. Mivel a kötet nem csak szűk, szakmai közönség számára készült, a korszakok meghatározását szerintem két dolog is indokolta volna. Egyrészt a laikusok számára ezek a dátumok nem evidenciák (a hozzáértők számára sem), másrészt a tudományos értékekben eleve fontos szerepet kellene kapnia a historiográfiai bemutatásnak, valamint a kérdésfelvetések – s ha kronológiára épülő munkáról van szó –, a korszaktagolás indoklásának is. Itt említeném meg, a könyv egy másik hiányosságát is. A fejezetenként tagolt jegyzetek és az alaposan kidolgozott index mellől érthetetlen okok miatt hiányzik az átfogó bibliográfia.

Christopher Beward a könyv előszavában a divatvárosok rövid történeti áttekintését követően a hagyomány és újítás, az alternatív stílus és fúzió fogalmak köré csoportosítva határozta meg a londoni divat jellegzetességeit, alátámasztva a könyv és a kiállítás tematikáját, címének hitelességét. A hagyomány az eredeti vevőkör, a 19. századi arisztokrácia életmódjából fakadt, mely hosszú távra berendezkedő iparosokat teremtett a West Enden, a Savile Row, Oxford Street és Regent Street körzetében. Az itt kiépült manufaktúrális, főként a férfi vásárlókra szolgáló családai cégek máig a vevőkör lojalitására, a brit társadalmi rendszer konzervatív értékeire támaszkodnak. A tradíció mellett Londont számtalan technikai és szellemi újítás jellemzi a divat területén is. A készruhaigártás és -kereskedelem elterjedése, a vízhatlan öltözékek, a mesterséges színezékek, valamint az államilag támogatott ipariskolai, majd a magas színvonalú, kreatív divattervező képzés bevezetése nagyban hozzájárult az angol főváros népszerűségéhez és hírnevéhez. Az alternatív stílusok a 20. század második felére jellemzőek. Az egymást követő szubkulturális csoportok („teddyboys”, „mods”, punkok, „new romantic”) nemcsak az akkori utca képet határozták meg, de jelentős befolyással voltak az elkövetkező designer nemzedékek ízlésvilágára. London arculatának másik fő jellegzetessége a különböző etnikai közösségek jelenléte. Az óriási gyarmatbirodalom igazgató főváros rengeteg bevándorlót vonzott, a 18. századtól egészen máig, s ezen népcsoportok kulturális sokszínűsége, fúziója nagymértékben hozzájárult a londoni divat egyéni ikonográfiájának megteremtéséhez.

A könyv fejezetei a korabeli források – utazók, kortársak és közszereplők leírásai, irodalmi szövegek, fényképek, fennmaradt ruhák és kiegészítők – elemzésére, a témával foglalkozó, eddig meglelt tudományos munkákra, valamint a szerzők saját kutatásaira épülnek. Az első fejezet az „*Úri népek a városban 1800–30*” címet viseli. Christopher Beward a 18. és 19. század fordulóján megéledő modern metropolisz életének változásain, urbanisztikai, építészeti fejlődésén keresztül mutatja be a kor divatos dendi-jének világát, öltözködését, az új arisztokrácia szórakozási szokásait. Az 1810–20-as évek dendi-jé a városi esztétika profétája, ő a korlázás megtestesült figurája, a West End-i divatszínház főszereplője, az Old Bond Street, a St. James Street, a Regent Street, a Savile Row világhíré, fogalommmá vált „angolszabászatának”, divatüzleteinek és klubjainak fenntartója. Beward utcánként közli az összes ismert szabóság nevét és annak klientúráját, illetve a ruha készítésének a korra jellemző kulisszatitkait. A női módinak csak egy rövidke alfejezet hódol. A 19. század folyamán Párizs női divatban betöltött vezető szerepe nemigen engedett teret az angol női divatszabóknak. A napóleoni háborúk miatti embargók azonban időről időre fellendítették az angol textil- és női ruhaipart, valamint növelték a királyi udvar szolgálatában álló, nagy presztízsű, tradicionális udvari szálítottok jelentőségét.

Edwina Ehrman „*Világvárosi öltöztetési 1830–60*” című fejezetének központi témája a készruhaigártás, a konfekció, mind a férfi, mind a női ruhaiparban. A férfiruhaipar konfekcionálása sokkal korábban kezdődött, mint női megfelelőjéé. A fejlődés hátterében a textilárak csökkenése, a technológiai újítások, a kifinomultabb szabásminta-szabászat állt. Az egyre jobb minőségű, a legfelsőbb körök által diktált divatot követő, olcsóbb konfekciót hivatalnokok, kormány és kereskedelmi irodák tisztviselői, középosztálybeli fiatalok vásárolták. London vezető konfekciógyárjai a Hyam & Company, az Elias Moses & Son, a Samuel Brothers és a H. J. & D. Nicoll. Ezek a hatalmas vállalkozások magukba foglalták a nagy- és kiskereskedelmet, a konfekcióosztályt, a kész és mérték utáni cikkek árusítását, valamint a szerteágazó vidéki fiókhálózatot és a postai megrendelést is. A gyárak rendszeresen hirdettek a társasági lapokban, többek között a saját copyrighttal védett termékeiket. A női konfekció először főleg köpenyekre, sálakra, lovaglőöltözetekre, bő ruhákra korlátozódott, s csak az 1870-es évektől vált igazi piacformáló tényezővé. A fejezeten belül külön rész foglalkozik a divatot, ízlést és öltözködést meghatározó szabászati, divat- és társasági lapokkal. Ehrman kevésbé hangsúlyos részt szentel az elit divatnak és textiliparnak. Egyszerű felsorolást közöl a félvilági dámák és királynők által kegyben részesített textilüzletekről, szabóságokról,

divatcikkárosokról. Az 1851-ben, a Hyde parki Kristálypalotában megrendezett Nemzeti Iparkiállítás újra piederstálra emelte az angol designt és textilipart.

A „*Divat az imperializmus idején 1860–1890*” című fejezetben Christopher Breward a londoni divatipar szélsőséges viszonyait írja le, az előkelő vevők csillogásától a szép ruhákat előállító, éhbéréret dolgozó, nyomorgó asszonyokig és gyermekekig. A viktoriánus London a világ legnagyobb birodalmának központja volt, hihetetlen méretre és gazdagságra tett szert. Ipara, így a textilipar is hatalmas munkástömegeket foglalkoztatott. A társadalmilag és földrajzilag is polarizált ruhaipar, az East End-i rongyosok és a West End-i kézműves, minőségi szabóipar széles körű vásárlóközösséget öltöztetett. London demográfiai növekedésével új kereskedelmi központok születtek a lakónegyedek rovására az egyre fejlettebb infrastruktúrájú belvárosban. A Második Császárság bukását követően, a francia–porosz háború hatására Párizs divatdiktátori szerepe meggyöngült. A londoni szabók végre sikert arathattak a nők öltöztetésében is, nemcsak otthon, de Párizsban is. A divatdímák körében nagy népszerűségnek örvendtek a férfiszabású női kosztümök, sportöltözetek. A női ruhák férfiasabbá válásának hátterében a mind szélesebb körben ható női egyenjogúsági törekvések, a szüfrazsett mozgalom és az egyre többek által kedvelt szabadiidős tevékenységek álltak. Ezzel párhuzamosan burjánzott a keleti egzotikum, egyszerre volt érezhető a történeti stílusok jelenléte, a William Morris-i Arts & Crafts mozgalom és az általuk hirdetett esztétikus életvitel hatása, valamint a Gustave Jaeger által is képviselt egészséges, modern ruha mozgalom. A korszak sajátosan angol, divatos öltözködésének fellelőjére és egyben szimbóluma a Liberty nagyáruház lett.

A „*Populáris öltözködés 1890–1914*” című fejezetben London nem az ipar nagyvárosa többé. Az amerikanizálódó, modern város a modern vásárlás és fogyasztás központja lett. A Breward által bemutatott új nagy áruházak, a Selfridge és a Reed a modern amerikai marketingszisztéma brit letéteményeseiként jelennek meg, amelyekben a vásárlást nem rutinszerű munkaként, hanem csillogó, luxuskörnyezetben zajló szórakozásnak tüntették fel. Az öltözködés demokratizálódását megelőlegező modern nagy áruházak mellett tovább virágoztak a kiváltságos arisztokrata vevők által preferált és fenntartott West-End-i méretes szalonok. A háttérben ugyanakkor folytak az „izzadságos munka” megkönnyítéséért, a munkakörülmények javításáért vívott harcok. Jelentős előrelépés volt e téren, hogy 1914-ben megalakult az ipar és az állam által is támogatott The Barret Street Trade School, ahonnan az elismert szakiskolai képzéssel távozó fiatalokat már nem kényszeríthették rabszolgamunkára. A korszak társadalmi életét a színház uralta. A színpad csillagai és az őket öltöztető cégek és tervezők (Lucile) népszerűsége elhomályosította a tradicionális, konzervatív angol arisztokrácia tündöklését. A századforduló városképét ezzel egy időben egy új, adminisztratív osztály határozta meg. A készruhába bújó, keménygalléros, csokornyakkendős hivatalnok, illetve az emancipáció győzteseként kikerült karrierépítő nőtípus, a gyors- és géprőként vagy tanámóként dolgozó, sötét szoknyát és világos blúzt viselő hölgy, biciklivel és Girardi kalapban.

A „*Modern csillogás 1914–30*” fejezetet az öltözködés demokratizálódása jegyében a női ruha uralja. Míg Párizs hegemoniája a női divat területén töretlen, Londont az alternatív, artisztikus öltözködés (Liberty, Dove) és a kézműves textilek („modern textile”) fémjelzik. A párizsi nagy divatházak versenytársaiként új angol designerek jelentek meg a londoni, majd a nemzetközi piacon: a szőrméről, sportruházatról híres, a divatalapokban ingyenes szabásmintákat közlő Isobel, a színházi dívákat és a szórakozni vágyó, ifjú arisztokrata hölgyeket öltöztető Norman Hartnell, valamint a londoni társasági élet elismert arca, a saját ruháinak modelljeként is tisztelt Lady Victor Paget. Edwina Ehrman különálló alfejezetben tárgyalja az orosz üzletek és az amerikai áruházak szerepét a londoni divatpiacon. Az orosz balett, illetve az 1917-es forradalmat követő orosz emigráció hatása a nyugat-európai, így az angol kulturális és társadalmi életben is közismert. Az 1920-as évek az amerikai mintát követő Oxford Street-i és Regent Street-i nagy áruházak – a Marshall & Shelgrove, a Harrod's, a Harvey Nichols – virágkora. A „bolondos évek” kényelmes ruházata, a geometrikus formák, az egyszerű szabásvonalak, a bő, egyenes ruhák divata ideális volt a tömegtermelésre. Virágzott az otthoni ruhakészítés és a szabásmintalapok kiadása. Az utóiratként szereplő férfiruházat továbbra is fontos iparág maradt. A Savile Row és a St. James Street méretes szabóságai az angol arisztokrácia kiszolgálása mellett exportra is dolgoztak. A lezserebb, kényelmesebb és praktikusabb öltözködést népszerűsítő walesi herceg mellett egyre inkább az amerikai szórakoztató ipar, a mozi csillagai diktálták a divatot (Rudolf Valentino).

„*Hagyomány rombolók 1930–55*”. „Buy british” – ez volt az 1929-es nagy tözsdekrachot követő évek szlogenje. A divatot a készruha uralta. A méretes szabóságoknak újítaniuk kellett, hogy felvegyék a harcot az egyre jobb minőségű, elérhető áru és ügyes marketingfogásokkal operáló konfekcióival. Austin Reed neve, modern, egészséges munkakörülményeket biztosító gyára és óriás áruháza fogalomná vált, de még őt is túlszárnyalta az 1936-ban nyílt Simpson Picadilly nagy áruházat megálmodó Alec Simpson. London elit negyedének központjában épült, letisztult, funkcionális térelrendezésű áruházának megalkotásához a korszak legmodernebb felfogású szakembereit hívta meg (építsésknek Joseph Emberton, belsőépítésnek Moholy Nagy Lászlót, művészeti vezetőként Ashley Havindent, marketing menedzsereket W. S. Crawfordot). A közpóztályt öltöztető áruházak bemutatása után Edwina Ehrman rövid kitérőt tesz az alsóbb rétegek által frekvenciált East End-i piacokra és a szintén az East Enden meghonosodó kis

szabóságokhoz, ahol a republikánus és szabadkőműves feleségek vásároltak. A női divat színpadán új csillagok jelentek meg: Digby Morton, Hardy Amies, Peter Russel és Victor Stiebel. A második világháború szigorú ruharendeleiteit, nélkülözéseit, a „rational dress”-t felváltó, anyagtékozló, nőies New Look 1948-tól már Londonban is divatos volt. A brit divatipar számára a háború nagy vívmánya, hogy 1942-ben megalakult a Chambre Syndicale de la Couture Francaise angol megfelelője, a 12 tagú Incorporated Society of London Fashion Designers. Az 1920–30-as években a férfiak öltözködésében bekövetkezett változásokat, a sportosabb, lezserebb viseleteket az 1950-es években a formalitásukhoz való visszatérés, a Savile Row tradicionális, elitista férfi angolszabászata váltotta fel. A konzervatív öltözködési tendenciával párhuzamosan, az 1940-es évek végétől számolni kell az amerikai populáris kultúra hatásaként jelentkező, a galerieszellem által meghatározott, kifejezetten fiataloknak szóló, alternatív szubkultúrákkal, valamint azok jellegzetes öltözköivel („teddyboys”, „new edwardian”).

Caroline Evans *„Irányzatok a háború után 1955–75”* című fejezete az 1960-as évek „Swinging London”-ját mutatja be. Ha „Swinging London”, akkor Mary Quant és Biba. Az 1955-ben Bazaar néven a King’s Roadon butikot nyitó Quant, a „Chelsea girl”-ök öltöztetője, az 1960-as évek egyik legmeghatározóbb tervezője. A Jean Shrimpton és Twiggy által fémjelzett nőideál Quant-féle miniszoknyában korzózott a King’s Road környékén. Barbara Hulanicki postai megrendelésekre alapozott cége, a Biba, a „Ready, Steady, Go” élő televíziós adás műsorvezetőjének öltöztetésével futott be. A korszakot a fiatalság, egy új generáció uralta, lett légyen tervező, modell, fotós, divatújságíró vagy vásárló. Gomba módra szaporodtak a beatnikekkel teli kávézók, tejbárok, lemezboltok és kis butikok, ahol a vevőkön kívül rengeteg popsztár, művész, fotós, színész és szocialista felforgató elem fordult meg. Ez a „London look” virágkora, mikor a popkultúrával és művészettel átitatott divat az egész világon híressé lett. A szubkultúrák fiataljai győzedelmeskedtek a hagyományörző, „jóliszabott” gentleman fölött. Evans korabeli leírásokkal jellemzi a hatvanas évek meghatározó divatfiatit és lányait, például a robogókon furikázó „mods”-okat. 1965-ben a megváltozott társadalmi igényeknek megfelelő, új divatlap született, a NOVA. Míg sikeres üzleti vállalkozása révén Quant befutott, a Chelsea-beli butikok közül sokak kaotikus üzletvezetésük, ún. „cool management”-jük révén bezárni kényszerültek. A hatvanas évek második felében a korszak androgén stílusát meghatározó, a pop- és médiaszárokat öltöztető tervezők (Michael Rainey, Michael Fish, Nigel Wainwright) mellé egy új, a Royal College of Artot végzett nemzedék (pl. Ossie Clark, Zandra Rhodes) nőtt fel. A „pávaforradalom”-ként is nevezett hippimozgalom öltöztetője Tommy Nutter pszichedelikus üzletében a Savile Row hagyományát keresztezte a Carnaby Street pezsgő, színes utcadivatával. Divat–zene–művészet, utcadivat, márkák együttélése, fúziója jellemezte a korszakot.

A *„Kulturális főváros 1976–2000”* című fejezet tervezőkről, boltokról, zenészekről, együttesekről, etnikai és alternatív kulturális csoportokról, valamint ezek egymásra gyakorolt hatásáról szól. Az olvasó csak kapkodja a fejét a rengeteg együttes, művészeti irányzat, tervező és énekes, divatlap és üzlet nevének olvasása közben. Ez a korszak egy intellektuális, kulturális, történeti kotyvalék, melyben Vivienne Westwood és Malcolm McLaren legendás S-E-X boltja ugyanolyan adalék, mint a filofaxinak élő, yuppiekat öltöztető Paul Smith, az i-D, vagy a The Face című lapok, a párdüctestű Naomi Campbell, a Body Map márká, David Bowie, Boy George, a Dior jelenlegi vezető tervezője, John Galiano, vagy a narratív esztétikai tartalommal túlfűtött bemutatóiról híres Alexander McQueen, illetve a konceptuális divatot csináló Hussein Chalayan. Rajtuk kívül még vagy száz tervezőt, stylistot, fotóst és általuk megformált művészeket mutat be Caroline Evans. Boltokat, melyek sokkal inkább találkozóhelyek, mint üzleti vállalkozások, alkotókat, egyszerű embereket, kik saját testük, identitásuk megformálásával csináltak divatot. A punkok, skinheadek öltözködésbeli csinálád magad mozgalma, a különböző etnikai, vagy kulturális alapon szerveződő csoportok önazonosságot erősítő, szimbolikus öltözetei mind ezen korszak jellegzetességei. A tervezők képbankként használják a múltat, a tradíciót és a különböző kultúrákat. Ezt jelenti a London look a hetvenes, nyolcvanas, kilencvenes években és a ma.

S habár a brit divatnak – ellentétben a franciával, olassal és amerikaival – nincsen meg a megfelelő hazai támogatottsága, a nemzetközi hírű londoni divatiskolák (Central Saint Martins College of Art and Design, Royal College of Art stb.) adják a legtöbb tanult tervezőt a világnak. Az alternatív, kreatív szellemiségükről híres londoni magazinokat a világ minden táján forgatják a művészettel, divattal, kultúrával foglalkozó szakemberek. A londoni divatot a hagyomány és újítás, a nagy design márkákkal szemben a kis butikok, a kulturális sokszínűség és a művészeti ágak keveredése jellemzi.

Caroline Evans utóiratában fogalmazza meg a londoni divat lényegét. A London look kulturális és szimbolikus töke, konceptuális divat, mely valóságos anyagmozgás nélkül exportálható. A londoni divat mítosz, ami megteremtí önmaga valóságát.

VÁRDY BÉLA – VÁRDY HUSZÁR ÁGNES
ÚJVILÁGI KÜZDELMEK. AZ AMERIKAI MAGYAROK ÉLETE ÉS AZ
ÓHAZA

Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005. 370 p.

Várdy Béla történész és Várdy Huszár Ágnes irodalomtörténész magyar származású amerikai kutatók ismert és elismert képviselői szakmájuknak. Az 1951 óta az Amerikai Egyesült Államokban élő Várdy Béla több egyetem oktatója. Pályája 1964-től a Pittsburgi Egyetemhez kötődik, ahol 1971-től kiemelt professzor, kutatási területe a magyar és a kelet-európai történetírás, a 19. századi magyar művelődés, az amerikai magyarság története. Várdy Huszár Ágnes szintén 1951-től él az Egyesült Államokban. Több híres egyetemen folytatott tanulmányok után 1966-tól a Pittsburgi Egyetem oktatója, 1993-tól professzor. Az összehasonlító irodalomtudomány mellett az 1970-es évek második felétől magyar nyelvet és kultúrát is tanít. Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnessel közösen írt számtalan cikke, tanulmánya mellett – 16 angol, illetve magyar nyelvű könyvet írt. Várdy Huszár Ágnes – tanulmányai mellett Várdy Bélával, illetve más szerzőkkel közösen – kilenc angol és magyar nyelvű kötet szerzője. Huszár Ágnes és Várdy Béla újabb közös kötete az „Újvilági küzdelmek” című könyv.

A kötet 23 tanulmányt tartalmaz az amerikai magyarságról, az amerikai magyarságnak az óházához fűződő viszonyáról. A tanulmányok 1995 után keletkeztek és jelentek meg közismert folyóiratokban. A dolgozatok olyan témákkal foglalkoztak, mint az amerikai magyarság útja, Kossuth szerepe Amerikában, az amerikai magyarság kultúrája, vallási és társadalmi élete, Trianon és a világháborúk hatása az amerikai magyarságra, a rendszerváltás, valamint az amerikai magyarság képiének alakulása. A könyv hat főfejezetre osztható.

Az első fejezet az amerikai magyarság múltjával és jelenével foglalkozik. Megtudjuk, hogy az 1990-es népszámlálás szerint 1,6 millió amerikai polgár vallotta magát magyar származásúnak, illetve volt magyar identitása. Az első nagyobb tömegű magyar emigráció tagjai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc menekültei voltak, közülük később sokan fontos szerepet játszottak a polgárháborúban. Hét tábornok és tizenkét ezredes szolgált az északi hadseregben. Újabb magyar menekülthullám a századfordulón érkezett. A 650–700 ezer főnyi gazdasági menekült rakta le az amerikai magyar élet alapjait. A két világháború között mindössze 28–29 ezer magyar kivándorló volt, ugyanakkor soraiban sok nemzetközi hírű szellemi kiválóság volt található. A második világháborút követően 26 400-an érkeztek az USA-ba, az 1956-os forradalom után pedig 47 600-an. Az 1945 utáni fél évszázadban összesen 109 ezer magyar telepedett le az Egyesült Államokban. Az 1945-ös menekültek a Horty-rendszer középf- és felsőbb rétegeiből jöttek, többségük az új hazában nem csinált karriert. Az 1947-es menekültek a városi kispolgári és paraszti létből kiemelkedett értelmiséget képviselték. Ők a Nyugat szemében már a demokráciát testesítették meg. A legjobb fogadtatásban az 1956-osok részesültek, számukra volt a legkönnyebb a beilleszkedés. Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes az emigrációval kapcsolatosan megállapította, hogy a különböző hullámokban érkezettek csak igen lassan keveredtek a korábban bevándorolt magyarokkal. Közeledés először az 1945-ös és az 1946-os menekültek között volt.

A kutatásból azt is megtudjuk, hogy a folyamatos, de lassú magyar kivándorlás ellenére az amerikai magyarok száma állandóan fogy. Magyar negyedik tűnnek el, magyar intézmények szűnnek meg, a magukat magyarnak vallók létszáma az 1980-as 1 776 000-ről tíz év alatt 1 582 000-re csökkent. Jellemző, hogy az új kivándorló magyarok identitása hiányos. Az amerikai magyarok politikai működésére viszont jellemző, hogy az első világháború óta megnyilvánultak Magyarországiért, kiálltak a magyar érdekek mellett.

A kötet részletesen foglalkozik az amerikai magyar irodalommal. Megtudjuk, hogy az irodalom igazodott a kivándorolt tömegek életstílusához, illetve másodvonalbeli színvonalat képviselt, és nem volt kapcsolata az angol nyelvű amerikai irodalommal. Ezt az irodalmat az 1950-es években egy más jellegű irodalom váltotta fel, képviselői közül többen nemzetközi szinten álltak. Közéjük tartozott Molnár Ferenc, Zilahy Lajos, Márai Sándor, Wass Albert és Faludy György. A társadalomtudósok között is számos kiválóság volt: Kovács Imre, Alföldi András, Gabriel Asztrik, Borsody István. A humántudomány képviselőinek többsége megtalálta a helyét az amerikai egyetemeken. Az irodalom területén az elmúlt két-három évtizedben a költészet helyét a próza vette át. A magyar emigráció olvasási szokásaival is foglalkozik a könyv, megállapítva, hogy szépirodalmat nem, hanem politikai írókat olvastak. A fiatal generáció már szépirókat is olvasott angol nyelven, egyesek az avantgárdhoz is eljutottak. A könyvből megtudjuk, hogy az amerikai magyarság kultúrájával több, Magyarországon végzett kutató foglalkozott (Király Béla, Lotz János), és képet kapunk azokról a társadalomtudósokról is, akik már az Egyesült Államok egyetemén tanultak (Nagy Károly, Ladányi András, Szendrey Tamás, Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes).

A kötet nagy teret szentel Kossuth 1851–1852-es útjának. Összegzésként megállapítható: annak ellenére, hogy a nagyközösség szempontjából diadalként értékelhető az amerikai körút, Kossuth valójában dolgavégezetlenül távozott. A szerzőpáros bemutatja a Világos utáni politikai emigráció megszületését,

belső ellentmondását, az USA és a magyar szabadságharc viszonyát. Elemzik Kossuth hatását az amerikai társadalomra. Végkövetkeztetésük, hogy az elmúlt 150 évben nem volt egyetlen magyar sem, aki versenyezhetett volna Kossuthtal az Egyesült Államokban. Kossuth hatása az amerikai polgárháború idején is jelen volt. Neve összefonódott az amerikai társadalommal és demokráciával. Kossuth – mint minden szabadelvű államférfi – elítélte a rabszolgaságot, de úgy érezte, hogy Magyarország érdekében kénytelen átnézni e komoly társadalmi problémán.

A könyv egy nagy fejezete a kultúrával és tudománnyal foglalkozik. Az egyik alfejezet az első magyar újság és újságszerkesztő amerikai tevékenységét mutatja be. Nem véletlen, hogy a könyv egyik leghosszabb alfejezete „Az írásbeliség és a magyar kivándorlók Amerikában a 19–20. században”. Részletes elemzés tárgya az 1880 után érkezett magyar bevándorlók élete, valamint az, miként segítették az egyházak az amerikai életbe való beilleszkedését. Fontos szerepet játszottak még a beilleszkedésben az újságok, jelentős összekötő kapcsot jelentettek a nagy területen szétszórott bevándorlók között. A kötetből az is világossá válik, hogy a magyar kivándorlók élete lényegében a burdászházak keretein belül zajlott. E kis magyar világ teremtette közösség helyettesítette az otthon és a hazai közösséget. Természetes volt, hogy ennek a miliónak is kialakult az irodalma.

A könyv viszonylag hosszan foglalkozik az angol nyelvű magyar történetírás helyzetével az 1990-es években. Ennek azért is nagy a jelentősége, mert a második világháborút követő időszakig az amerikai történetírás alig-alig foglalkozott Magyarországgal és a magyarsággal. A háborút követő időkben is csak lassan, különböző stratégiai és társadalmi tényezők összjátéka következtében indult meg a kutatás egyes nagyobb központokban (Indiana University, Bloomington), illetve a háborút követően felállított Kelet-Európa tanulmányi központokban és több jeles egyetemen (Columbia, Harvard). Ezeknek a kutatásoknak azért is nagy jelentősége, mert hozzájárultak a Watson és Steed által kialakított hamis és rosszindulatú magyarságkép megváltoztatásához. A magyarság amerikai és nemzetközi megítélése szempontjából fontos állomás volt az, hogy az Amerikai Történelmi Társulat megjelentette harmadik bibliográfiát kézikönyvét (Guide).

A könyv sokoldalú és komplex képet ad az amerikai magyar tudományosság állapotáról az 1990-es években. Beszámol arról a pesszimista helyzetről, ami napjainkra kialakult, miszerint napjainkban Észak-Amerikában magyarságtudományra nincs szükség. Várdy professzor a jövőt illetően sem optimista, negatívan ítéli meg a helyzetet. A magyarságtudományi kutatás és oktatás a recenzioíró egykori kedves professzorának. Ránki Györgynek bloomingtoni tevékenysége idején érte el a tetőfokát. Az utóbbi időben a tudományos élet intenzitása azonban Bloomington is visszaesett, ennek ellenére a legfontosabb magyarságtudományi központ maradt.

Jól működik a Várdy házaspár által mintegy három évtizede beindított pittsburghi program, amely elsősorban történelmi orientációjú. Ez a program számos Magyarországot is érintő történelmi kurzusból áll. A pittsburghi magyarságtudományi program jelentős részét képezte a Várdy Béla által igazgatott Duquesne University History Forum (1967-től), illetve a Várdy házaspár által alapított és irányított Nyugat-pennsylvaniai Magyar Kulturális Társaság működése. Sajnos a pittsburghi program jövője is bizonytalan. Ennek oka, hogy a rendszerváltás után a tudománypártolás visszaesett, Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes 2006-ban nyugdíjba vonulnak.

A Várdy házaspár által írt könyv egyik fejezete sokoldalúan foglalkozik a vallás és a társadalom viszonyával. Itt képet kapunk az első misszionáriusokról, az első magyar egyházközségekről. Az amerikai magyar vallási élet területén az úttörő szerepet Ács Gedeon töltötte be. 1852-ben ő alapította az első amerikai magyar egyházközséget, amely ökumenikus gyülekezet, „magyar egyház” volt. A könyvből azt is megtudjuk, hogy az egyházak, a templomok funkciója itt sokkal komplexebb, nemcsak vallási intézmények voltak, hanem a társadalmi élet színterei is, és egyfajta nemzeti intézményekké váltak. A magyarság őrzése legalább olyan hangsúlyt kapott, mint a vallásosság.

A könyv révén képet kapunk a szlovákok és a magyarok 19–20 századi helyzetéről Amerikában. Várdy Béla a kérdés megítélése érdekében bemutatja a magyar–szlovák viszonyt a történelmi Magyarországon, illetve a nacionalizmus gyökereit. A szerző megismerteti a magyar–szlovák közös múlt átértékelésének okaival, a szlovák nemzeti vezetők manipulációjával. Egy igen kényes kérdéssel is foglalkozik, az 1889-es johnstowi hírvíz idején létrejött korai „Hunky”-kép kialakulásával. Az író idején fosztogató, rabló, primitív „Hunkyk”, akiket magyaroknak állítottak be, nem is magyarok voltak, hanem Magyarországról elszármazott szlovákok és ruszinok. Ez a primitív szlovák szerzők által a sajtóban kialakított kép sokat rontott a magyarság amerikai megítélésén.

A szerzőpárostól képet kapunk Trianonnak az amerikai magyarságra gyakorolt hatásáról, illetve azt is megtudjuk, hogy az első világháború kitöréséig a magyar kormány szinte semmit sem törődött a kivándorolt magyar százazvekkal. A következő korszakban a magyar politikai élet felismerte az emigráció erős nemzeti érzését, amit sikeresen lehet hasznosítani. A második világháború kitörése teljesen lehetetlen helyzetben találta az amerikai magyarságot. A magyarok többsége lelkesedéssel támogatta a revíziót, ugyanakkor elvetette a Hitlerrel kötendő szövetséget. A magyarság amerikai vezetői a háború végén arra az álláspontra jutottak, hogy – a magyar kormány szabad cselekvésképtelensége következtében – ők óhajtják

képviselni Magyarországot. A párizsi békeszerződés aláírása előtt az Amerikai Magyar Szövetség „Igazságos békét Magyarországnak!” címmel 30 oldalas memorandumot juttatott el az amerikai külügyminisztériumnak, hogy Trianon igazságtalansága ne ismétlődhesse meg. Memorandumaiknak a korabeli nemzetközi helyzetben azonban semmi gyakorlati hatása nem volt.

A könyv egyik tanulmánya részletesen ír arról, hogy az amerikai magyarságnak a második világháború kitörése utáni politikai viharokban mit kellett megélnie. Megtudjuk, hogy 1941. december 12-ig, amikor Magyarország megdöntöttségére üzent az USA-nak, a nemzeti érzésű amerikai magyarság viszonylag türelmes körülmények között évezetett az amerikai politikai élet vizein. A különböző politikai irányzatok elértéren látták és ítélték meg Magyarország helyzetét, és eszerint alakították ki álláspontjukat. A kötet részletesen elemzi az egyes irányzatokat: Eckhard Tibortól Vámbéry Rusztemen át Habsburg Ottóig. Hosszabb elemzést kapott Habsburg Ottó amerikai emigrációjának története. Habsburg Ottó Magyarországról tett erőfeszítései bemutatása mellett a könyv feltárja Habsburg Ottó és az amerikai magyarság viszonyát, az amerikai magyarság viszonyát a legitimizmushoz, a legitimisták sajátos helyzetét.

A munka foglalkozik a száműzött Horthy és az amerikai magyarság kapcsolatával, és a magyar-magyar viszony aspektusából részletesen bemutatja a rendszerváltozást – az emigráns magyarok illúzióival és csalódásaival. A könyv végül a magyarság változó képét tárja fel az elmúlt tizenöt évben, teszi ezt úgy, hogy a magyar imázs történeti alakulását végigvezeti az első emigránsoktól napjainkig. Igen érdekes annak a bemutatása, miként igyekeztek a kivándorlók saját presztízsüket felnagyítani. Fontos annak bemutatása, hogy az 1930-as években kivándorolt kisszámú szellemi elit milyen szerepet kapott a magyar nemzeti imázs megteremtésében.

Összegzőként megállapítható, hogy a könyv többről szól, mint az amerikai magyarság küzdelme. A kérdés komplex megközelítése nyomán olyan – a politikai életet, a történelmet érintő – eseményekről és azok összefüggéseiről is tudomást szerezhettünk, amit csak a két kiváló kutató elemző tevékenysége révén ismerhetünk meg. A kötet szaktörténeti munka, de olyan kérdésekkel foglalkozik, amely a legszélesebb rétegek érdeklődését is felkelthetik. Aki kezébe veszi a kötetet, garantáltan végigolvassa.

N. Szabó József

EDMUND MAKOWSKI
POZNAŃSKI CZERWIEC 1956. PIERWSZY BUNT
SPOŁECZEŃSTWA W PRL
(Poznańi június 1956. A társadalom első felkelése a Lengyel
Népköztársaságban)

Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 395 p.

Poznań munkásainak felkelése a rossz életkörülmények miatt és az azért felelős hatalom ellen – 1956. június 28. és 30. között – volt az első tömeges társadalmi megmozdulás a „népi” Lengyelországban, amely ellen a hadsereget kellett bevetnie a hatalomnak. A felkelés katalizátorként szolgált az SZKP XX. kongresszusa és Bolesław Bierut, a LEMP első titkárának halála után kialakult politikai helyzet megváltozásának folyamatában, amely a nemzetközi tényezők együhtűthetőségével vezetett el 1956 októberéig, Władysław Gomułka visszatéréséig.

Edmund Makowski, a hat éve elhunyt poznańi történész professzor az egyik legjobb ismerője volt a felkelés történéseinek. Először huszonöt évvel az események után, a Szolidaritás teremtette kedvező légkörben szervezhetett konferenciát a történetek feldolgozására. Ezt követően csak a rendszerváltás bekövetkeztével, a különböző levéltárak megnyitása, illetve számos memoár megjelenése után folytathatta a megkezdett munkát. A belügyi és állambiztonsági levéltárak anyagaiból először dokumentumkötetet állított össze, majd megírta az eseményeket alaposan feldolgozó monográfiáját is. A „Poznańi június 1956. A társadalom első felkelése a Lengyel Népköztársaságban” című művét az események 50. évfordulójára másodszor is megjelentették.

A mű a felkelés előzményeit vizsgálva párhuzamosan arra is választ keres, miért éppen Poznańban került sor a munkások ilyen radikális lépésére. Poznań ugyanis nem tartozott a legprotestálabb városok közé. Az 1945 és 1948 közötti országos sztrájkhullám idején a Poznańi vajdaságban „csupán” 39 sztrájk volt, az összes lengyelországi sztrájk 4,8%-a. A körülbelül fele akkora területű Łódźi vajdaságban négy év alatt 306, a Katowiceiben 167 esetben sztrájkoltak a munkások. (Kamiński, Łukasz: Strajki robotnicze w Polsce 1945–1948. Próba bilansu. In: Dzieje Najnowsze, 1997/4. 47–56.) A vizsgált dokumentumok is arra utalnak, hogy sem a helyi, sem a központi pártvezetés nem tartott attól, hogy a poznańiak ilyen lépésre szánják el magukat. Bár kétségtelen, hogy volt már bizonyos „hagyománya” a

városban is a munkástüntetéseknek, mint ahogy a véres megtorlásnak is. 1920. április 26-án, Poznań főterén a vasutasok békés demonstrációját fegyverrel oszlatták szét (9 halott, 13 sebesült).

Makowski úgy véli, hogy az elégedetlenség a lakosok körében a hatéves terv (1950–1955) második felétől erősödött fel, amely egybeesett egyébként Sztálin halálával is. 1953-tól érezhetően fékeződött a növekedés üteme, sőt az életszínvonal is csökkent. A normaemelések és a prémiumcsökkentések az üzemekben nem lengyel jelenség. Hasonló esetekben, Csehszlovákiában a pilzeni Skoda-gyárban, illetve Berlinben sztrájkok törtek ki. A berlini események a hadsereg bevetésével és összesen 434 halottal jártak.

A hatéves terv legnagyobb befektetési elkerülték a Poznańi vajdaságot, hiszen azokat inkább az ország elmaradottabb régióiba tervezték. Ez a terület azonban még a porosz időknek köszönhetően jóval fejlettebb és iparosítottabb volt Lengyelország keletebbre eső vidékeinél. A gyárakban viszonylag fejlett szakszervezeti mozgalom működött, amelynek még a két világháború közti kapitalista környezetben is sikerült bizonyos „kiváltságokat” elérni. Ilyen volt például a munkaruha és cipő biztosítása, a veszélyes vagy nehéz munka után járó pótlék, illetve a szénkiutalás a téli időszakokban. Ezeknek az előnyöknek a fokozatos megszűnése, illetve az említett norma...elések nem álltak összhangban a mindennapos propagandával, de a józan ész szerint sem volt helyénvaló, hogy tíz évvel a világháború után a gazdaság egyes adatai a harmincas évek elejének a szintjén álltak. Makowski felveti, esetleg büntető szándék is szerepet játszott abban, hogy a fejlesztések elkerülték a vidéket. Tudni kell, hogy e térség a nemzeti demokraták és a katolicizmus legerősebb bázisa volt, 1918-ban annyi is elég volt, hogy Paderewski megjelent a városban, mire azonnal kitört a felkelés, melynek következményeként a terület Lengyelországhoz került.

A falvak elhanyagolása következtében a városba áramló tömegek miatt erősen növekedett Poznań lakossága, ipara azonban nem tudta felszívni a megnövekedett számú munkaerőt. A foglalkoztatás 1955-ben 1931-hez képest csak 3%-kal nőtt. Az öt legnépesebb város közül a városi infrastruktúra fejlesztésére és fenntartására Poznań kapta a legkevesebbet, egy főre számítva Krakóhoz vagy Varsóhoz viszonyítva negyedréshyit. Bár a szerző nem teszi hozzá, érdemes megjegyezni, hogy Varsót a porból kellett újjáépíteni. Krakóban pedig éppen egy óriás ipari beruházás és egy új városrész, Nowa Huta építése zajlott. Az már mindenképpen hátrányosabb volt, hogy az átlagfizetés 8%-kal volt kevesebb az országosnál, illetve az 1953 elején megszüntetett húsjegy-rendszer következtében 10%-kal kevesebb hús érkezett a város piacaira. Összességében a hatéves terv az össz Lengyelországi beruházásoknak csak a 4,9%-át írta elő a Poznańi vajdaságra, miközben az ország területének és lakosságának több mint 8%-át adta.

A munkások elégedetlenségét csak fokozta, hogy 1955 első negyedévében a poznańi Cegielski-gyár – vagy az akkori nevén „Sztálin nevét viselő gyár” (ZISPO) – megkapta ugyan az ország legjobb üzemének járó vándorzászlót a Szakszervezetek Országos Tanácsától, ám a vele járó jutalmat visszatartották. Majd a munkások tudomására jutott, hogy hat év alatt 11 millió zlotyt tartott vissza jogtalanul az állam az üzemtől, ami több mint 5000 munkást érintett. (Ekkor átlagosan 1236 zlotyt keresett egy munkás.)

Ebben a helyzetben hangzott el 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov titkos beszéde, amelyet Lengyelországban hamarosan kinyomtattak, és széles körben terjesztettek. Ettől kezdve Sztálin és a „sztálinisták” nyakába lehetett varni a „torzulásokat és túlkapasokat”, ahogy akkor nevezték a problémák okait. Lengyelországban megkönnyítette a desztalinizáció híveinek a dolgát az is, hogy Bierut a kongresszus után Moszkvában meghalt. Ahhoz még nem voltak elég erősek, hogy a saját embereikből tolnak valakit az első titkári székbe, de egy középben álló személyben sikerült megállapodni. Edward Ochab lett Bierut utóda. Másrészt Hruscsov beszéde az elégedetlenkedő munkásoknak is adott bizonyos választ a nehézségekre és reményt a változásra. Így válhatott Władysław Gomułka a legnépszerűbb emberré Poznańban a felkelés ideje alatt, megelőzve talán Mikolajczykot is, a nemzeti demokraták emigrációban élő vezérét.

Talán érdemes elgondolkodni azon, milyen szerepet játszott a lengyel politikában az a tény, hogy volt egy olyan kommunista vezető, aki teljesen „tisztá” volt, azaz semmilyen módon nem kompromittálódott az 1948 óta létrejött rendszerben. Gomułka emellett a hazai kommunisták közé tartozott, a háborút Lvovban vészelte át, és elvei mellett végig kitartott. Ő lett volna a „lengyel Tito” a tisztogatásokban, de sem megtörni nem tudták, sem kivégezni nem merték. Magyarországon ezzel szemben teljes mértékben hiányzott egy ehhez hasonló politikus. (Más kérdés, hogy természetesen Gomułka is oroszánrészt vállalt a „kommunista” rendszer kiépítésében Lengyelországban.) Magyarországon Nagy Imre ezt a szerepet nem tölthette be, hiszen gyökeresen ellentétes előléttel rendelkezett. Kádár pedig, bár hazai volt, teljes mértékben kompromittálódott a Rákosi-korszakban. Rajk meg már nem élt.

A poznańi ZISPO 3-as részlege (W3), a vagongyár munkásai már 1954-ben önálló üzemi tanácsot választottak. Vezetőjük Edmund Taszer volt. 1956-ban az SZKP XX. kongresszusa után Varsóba küldték delegációjukat, de helyzetükre nézve pozitív válasz nélkül érkeztek haza. A munkások követelése nem léptek túl az életszínvonal és a munkakörülmények javításának követelésein (a visszatartott 11 millió zloty kifizetése, a munkanorma visszaállítása, a nyolcórás munkaidő betartása, a szabad szombat, nőknek

csökkentett munkaidő bevezetése, az élelmiszerárak csökkentése, illetve a lakáshoz jutás megkönnyítése). Június 25-én éjjel utazott Varsóba az üzemi tanács újabb delegációja, ahol a minisztertől kaptak némi ígéretet a követeléseik teljesítésére. Két nappal később érkeztek vissza Pöznańba, ahol már az volt az általános meggyőződés, hogy a sztrájk az egyetlen megoldás a követeléseik érvényesítésére.

Június 28-án reggel a műszakváltáskor megkezdődött a sztrájk. Két nyomós oka volt annak, hogy a sztrájkból utcai demonstráció lett. Egyrészt a már említett hagyomány, hogy a két világháború között is felvonultak a szakszervezetek a város központjába a követeléseikkel. Másrészt pedig éppen ekkor rendezték a Poznańi Nemzetközi Vásárt, amelyre több mint kétezer külföldi vendég és újságíró érkezett. A munkások úgy gondolták, hogy ennyi külföldi jelenlétében könnyebb lesz a követeléseket realizálni.

A szerző részletesen bemutatja az egyre duzzadó munkástömeg útját a külvárosi ipartelepekről a város központja felé. Ekkor a korábbi követelések jelszavakká formázása („Kenyeret akarunk, éhesek vagyunk!”) mellett már megjelennek politikai, vallási, illetve szovjetellenes szólások is. A könyv írója nem részletezi a szovjetellenesség okait, talán éppen azért, mert a lengyel olvasónak ezek magától értetődnek. Az ilyen megnyilvánulások indokait a lengyel történelemben kereshetjük. A lengyel lakosság viszonyát a Szovjetunióhoz egyrészt negatívan befolyásolta a cári birodalommal szembeni ellenérzések átöröklése az új rendszerre, másrészt alapvetően meghatározta a második világháborús szovjet magatartás (Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, varsói felkelés). A mérleget nem tudta kiegyenlíteni az sem, hogy végső soron a Szovjetunió szabadította fel Lengyelországot a fasizmus alól. A lengyel történetírók – köztük Makowski is – kisebb hangsúlyt fektetnek arra, hogy a második világháború utáni új világrend kialakulásában, főleg Lengyelország szovjet érdekszférába kerülésében a nyugati államok is jelentős szerepet játszottak.

A vallási jelszavak, énekek (Boże, coś Polskę) feltűnése az ilyen megmozdulásokon szintén nem érthető a lengyel történelem ismerete nélkül. Már a 16. századtól kialakul a lengyel tudatban, hogy a kereszténység a nemzet összetartó ereje. Ez természetesnek tetszett abban a korban, amikor protestáns, ortodox vagy éppen iszlám országokkal vívtak háborút. Az egyház szerepe tovább erősödött a felosztások utáni korszakban, hiszen állami intézmény hiányában ez volt az egyetlen biztos támasz az emberek számára. A lengyel katolicizmus 1945 után is megtartotta óriási tekintélyét, amelyben nem kis szerepe volt Wyszyński prímásnak, aki 1950 áprilisában Kelet-Európában egyedülálló szerződést írt alá az állammal, és sikerült elérnie a vallásgyakorlás, hitoktatás szabadságát, a katolikus egyetem működését, a szerzetesrendek, karitatív akciók engedélyezését stb. Bár a megállapodást a hatalom igyekezett kiénekelni, Wyszyńskit letartóztatták, de sem a többségében katolikus társadalmat, sem az egyházat nem tudta megtörni. Ennek legkézzelvezhető példája volt: 1956. augusztus 26-án Czeszochowában egymillió ember gyűlt össze a börtönben ülő prímás üres széke előtt imádkozni. Egyértelműen leszögezhetjük, hogy a vallási jelszavak a poznańi tüntetésen nem valamiféle kapitalista restauráció iránti vágyból, vagy az emigráció hazatérésének óhajából született. (Mint említettük: Gomulka ekkoriban népszerűbb volt Mikołajczykknál.) Az emberek tudatába mélyen beivódott történelmi múlt ösztönzerűen tört elő az ilyen, felszabadult szituációkban.

Százezres tömeg gyűlt össze Poznań főterén (akkoriban: Sztálin tér, ma: Mickiewicz tér), ahol a kormány érkezését várták. Miután sem Cyraniewicz miniszterelnök, sem Ochab nem érkezett a városba, a tömeg elfoglalta és feldúlta a városi tanács, illetve a párt vajdasági bizottságának épületét. A zűrzavarra jellemző a szerző által is idézett eset, amikor a párt épületének feldúlásakor a „Le a párttal!” jelszót kiabáló munkások megmentik Lenin mellszobrát a megsemmisítéstől. Valójában nem a közigazgatási hivatalok, vagy a párt volt a leggyűlöltebb intézmény a munkások körében. Az elnyomás, a kizsákmányolás jelképe az állambiztonsági hivatal (UB) volt. A fordulópont az események menetében akkor következett be, amikor a tüntetők egy csoportja leszakadt, és a börtön felszabadítására, illetve az UB épületének az ostromára indult. A szerző ennél az esetenél felveti a provokáció lehetőségét is, bár azt kevésbé tárgyalja, hogy kik és milyen indítékból követték volna el.

Az SZKP XX. kongresszusa után a lengyel vezetés két táborra szakadt. A „reformátorok” csoportja (pulawiak) minden felelősséget a szovjet tanácsadókra és követőikre hárítottak. A desztalinizáláson a cenzúra enyhítését, gazdasági reformot és a pártdemokrácia erősítését értették. A „konzervatívok” (natolincsikak) elégségesnek tartották a kompromittálódott személyek távozását a hatalomból. Úgy vélték, egy esetleges határozott fellépéssel a hatalmi harcok akár Poznańban is el lehet dönteni. A határozott fellépéshez azonban nyilvánvalóan ürügy kellett. Mindkét félnek érdekében állhatott a provokáció, ezt azonban egyelőre nem világították meg az eddig ismert források. Ennek ellenére vannak olyan tények, amelyek mégis a hatalmi szervek provokációjára utalnak. A felkelés leverése után lefolytatott bírósági perekben nem állítottak mindenkit a vádlottak padjára, akiket fényképről azonosítani lehetett azok közül, akik a hangszóróval felszerelt teherautókon a tömeget az UB épületének ostromára biztatták. Szintén a provokációra utalhat az a tény, hogy a Varsóban, délelőtt 10 órakor üléselő politikai bizottság Ochab javaslatára már döntött a hadsereg bevetéséről, miközben a poznańi tömeg csak 11 óra után érkezett az UB épületéhez. A későbbi indoklásokban mégis előfordul az, hogy a börtön és az állambiztonsági hivatal megtámadása miatt vetették be a hadsereget! A korábbi események ugyanis nem indokolták volna a hadsereg bevetését, a tüntetőknek ekkor még fegyvereik sem voltak. Csak délutánra szereztek pisztolyokat néhány tucat rendőrök lefegyverzésével, illetve a benzinkutakról benzint a Molotov-koktélokhoz.

Lincselésre és egyéb atrocitásokra is csak ezután került sor. Fontos tény, hogy ekkorra már jócskán megfogyatkozott a tömeg, sokan nem is vonultak az UB épületéhez. Voltak, akik hazamentek, de sokan a gyárakba húzódtak vissza.

A rendőrség alkalmatlan volt ekkor még a tömeg feloszlátására, nem rendelkeztek sem kellő felszereltséggel, sem megfelelő kiképzéssel. (E tekintetben hasonló volt a helyzet a magyarországihoz.) A felkelés leverésére mindenestre óriási erőket vetettek be, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a harcok néhány utcára és útkereszteződésre korlátozódtak. Összesen több mint 12 ezer katonát, 359 tankot, 31 páncélost, 30 BTR-t küldtek a lakosság ellen! A számítások szerint minden civil kézben lévő fegyverre 91 jutott az ellenkező oldal. Míg nem egyértelmű az áldozatok száma, Makowskinak 73 nevét sikerült lakcímmel, foglalkozással együtt összegyűjtenie, akik biztos, hogy az életüket vesztették. Többségük munkás volt. A sebesültek számát 573-tól 900-ig lehet becsülni.

Az, hogy a „reformátorok” győzelmét hozta volna a poznańi megmozdulás leverése, még sokáig nem volt egyértelmű. Moszkvában 29-én tárgyalta az SZKP KB Elnöksége az eseményeket, egy nappal később a Pravda cikket közölt „Imperialista ügynökök ellenséges provokációja Poznańban” címmel, illetve az SZKP KB ugyanezen a napon a cikkhez hasonló szövegben nyilatkozott a lengyel eseményekről.

A történet lengyel értékelése legalább olyan agresszív volt, mint a gyakorlat. Cyrankiewicz miniszterelnök azzal fenyegetett, hogy azt a kezét, amelyet a népi hatalomra emelnek, a hatalom le fogja vágni. Később, elsősorban a perek bizonyítási eljárásaiban merült fel az a probléma, hogy munkásokat kell elítélni. A hamis „kettős hullám” elmélettel – amely egyébként a nyolcvanas évek elején újra előkerült – próbálta igazolni a hatalom, hogy a becsületes, a téren békésen tiltakozó munkások közé imperialista ügynökök férkőztek, akik kihasználták a helyzetet és fegyveres felkelést robbantottak ki. Az érvelés leggyengébb pontja éppen ez volt, hiszen egyetlen külföldi „ügynököt” sem tartóztattak le, a felkelők többsége munkás volt.

A maga által is előidézett új helyzet éppen Hruscsovot hozta nehéz döntési helyzetbe. Miközben a nemzetközi helyzet azt kívánta volna, hogy a „szocialista tábor” szorosabbra zárja a sorait, az „olvasás” politikája okozta centripetális erők éppen ellenkezőleg hatottak. Alig egy éve hozták létre a Varsói Szerződést válaszul az NSZK NATO-hoz való csatlakozására. Az NSZK-ban július és augusztus folyamán bevezették az általános hadkötelezettséget, és betiltották Németország Kommunista Pártját. A poznańi események után egy hónappal Nasszer államosította a Szezi-csatornát, amely Anglia és Franciaország katonai fenyegetését vonta maga után. Megindult Nyugat-Európa gazdasági és politikai integrációja, miközben keleten éppen feloszlatták a Kominformot. Emellett óriási visszhangot váltott ki Tito rehabilitálása. Egy évvel Hruscsov és Bulgaryin jugoszláviai látogatása után, 1956 júniusában Tito háromhetes moszkvai látogatásra érkezett. Molotov szovjet külügyminisztert menesztették, éppen a jugoszlávokkal kapcsolatos hibás politikájáért. Ennek fényében nem meglepő, hogy Gomulka helyzete látványosan javult. Ő volt a „lengyel Tito”, aki továbbra is kitartóan képviselte a Szovjetuniótól külön utas politikát a szocializmushoz vezető úton. Tehette ezt szabadon, hiszen Hruscsov hivatalosan is elismerte ennek jogosságát.

A poznańi hírek Magyarországra is elérték. Két nappal később az MDP Központi Vezetősége elítélte a Petőfi Kör tevékenységét, a szovjet vezetők javasolták Nagy Imre „visszavezetését” a pártba. Óriási különbség volt azonban Gomulka és Nagy Imre között. A lengyel vezető népszerűsége kiterjedt a munkásosztály jelentős részére, ő volt a „lengyel út” rendíthetetlen képviselője, már a Kominform 1947-es alapító ülésén is ezt képviselte. Nagy Imre nem rendelkezett ilyen, tekintélyét megalapozó múlttal. Hú magatartása a párthoz, ha kellett elvbarátai megtagadása árán, de mégis ellenzéki jellegű tevékenysége ingadozónak tűnhetett Moszkva szemében. Éppen ezért számítottak arra, hogy meggyőzhetik és a maguk oldalára állíthatják. (Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. I. kötet. Főszerk.: A. A. Furszenko. Moszkva, Roszszen, 2004.) Ez a politika azonban nem teremthetett széles társadalmi bázist Nagy számára. Végül is ez megmutatkozott a forradalom napjaiban is.

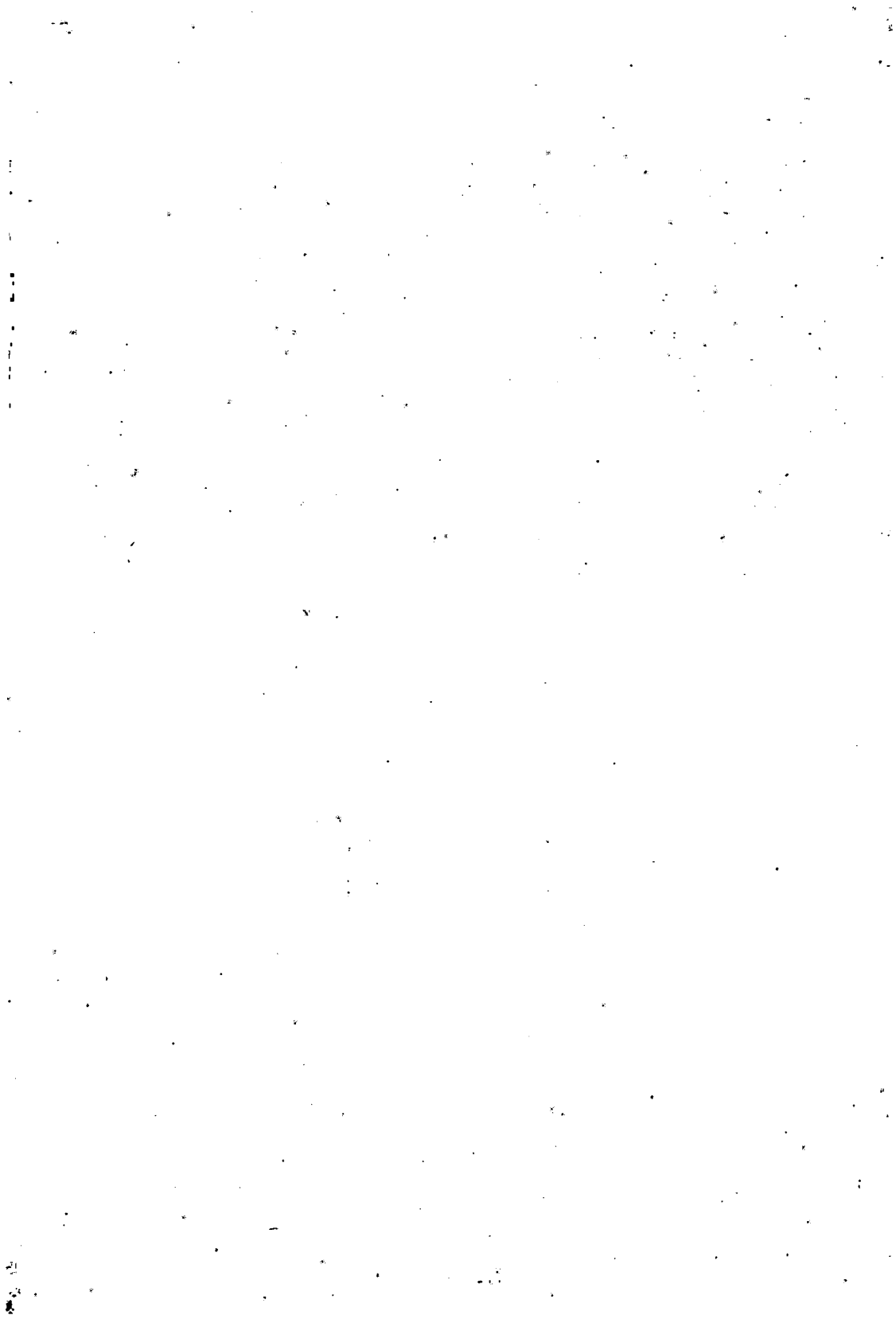
A poznańi felkelés utáni perek október felé közeledve fokozatosan elhaltak. Makowski a perek nyilvánosságát és törvényes lefolytatását tévesen a nagyszámú nyugati újságíró jelenlétének tulajdonítja. Valójában ők éppen azért lehettek jelen a tárgyalóterekben, mert a hatalom beengedte őket. A nyugati sajtó perekkel kapcsolatos cikkeiből egyértelművé válik, hogy a nyugat-európai kormányok az eseményeket főképp a kommunizmus-ellenesség erősítésére használták fel a saját társadalmukban. Eközben pedig ünneplik a lefolytatott perek demokratikusságát, amelyekben többen 10–12 év börtönbüntetést is kaptak! A szerző azonban nem látja a nyugati államok kormányainak cinikusságát, azaz miképp lehet az, hogy a felkelés véres leverését a kommunizmus bűneként aposztrofálva felhasználják kapitalista rendszerek erősítésére, majd ugyanannak a „kommunista” hatalomnak a bírósági eljárását, ahol ártatlan emberek is börtönbe juthatnak, a demokrácia győzelmének mondják csak azért, mert szabadon lehet beszélni a tárgyalóteremben! A könyv írója minden jó szándéka ellenére is fogalmi ellentmondásba kerül, amikor nem képes kimondani a nyugati média álnokságát, ugyanis ezzel egyidejűleg ki kellene mondania, hogy a „létező államszocializmusnak” nem sok köze volt a „kommunizmushoz”.

Gomułka hatalomba való októberi visszatéréseivel az utolsó perek azonnali felmentéssel végződtek. Hruscsov és a szovjet vezetés mintha megjárdt volna Gomułkától, egy delegáció azonnal Varsóba repült. Miután Gomułka – reálisan értékelve a helyzetet – ígéretet tett arra, hogy Lengyelország nem fog kiszakadni a Varsói Szerződésből, Hruscsov távozott. A dokumentumokból úgy tűnik, Moszkvát megnyugtatta, hogy Lengyelország továbbra is biztosítja az NDK-val való összeköttetést. Ráadásul Gomułka tényleg rendelkezett a válságkezeléshez szükséges erővel és társadalmi támogatottsággal. Az új lengyel első titkár később azt is bizonyította, hogy egyáltalán nem szándékozik a reformok irányába haladni, sőt 1968-ban a csehszlovákiai események egyik legharcosabb bírálója lett. Cyrankiewicz miniszterelnök maradhatott egészen Gomułka bukásáig. Gomułka utóda az az Edward Gierek lett, aki a felkelés alatt végig Poznańban tartózkodott, és Cyrankiewiczhez hasonló szellemű beszédet mondott a harcokban elesett államvédelmisek temetésén a poznańi citadellán.

Megállapíthatjuk, hogy Poznańban egyetlen nap alatt majdnem minden lejátszódott, ami Budapesten októberben két hét alatt, ennek ellenére úgy a magyar vezetés, mint az ellenzék mintha semmit sem tanult volna belőle. Nem a lengyel példát követték, pedig valószínűleg a Kremlben annak örültek volna a legjobban, ha lengyel mintára oldódik meg a magyar ügy is.

Makowski könyve kisebb hibái ellenére kiváló mű, az egyik legjobb összefoglaló munka a témáról. Óriási levéltári anyag feldolgozása nyomán ismerhetjük meg az események pontos menetét, a résztvevőket, majd részletesen a harcokat és az utána lefolytatott pereket. A kötet sok térképpel, táblázattal szolgál, a végén pedig az aktívan résztvevők és a letartóztatottak óriási kutatómunkával összegyűjtött névsorát. Továbbgondolásra érdemes, illetve nem lenne érdektelen egy összehasonlító vizsgálat elvégzése a magyar és a lengyel ötvenhatos eseményekről, amely kiterjedhetne a két ország társadalmának, illetve vezető személyiségeinek összehasonlítására is. Talán segítené jobban megérteni múltunknak egy igen bonyolult és bizonyos értelemben a mára is kiható szakaszát.

Mitrovits Miklós

Számunk szerzői

Demeter Gábor, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem

Farkas Ildikó, PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem

Kráncz Mónika Emese, doktorandusz Debreceni Egyetem

Marcseva, Iliana, PhD, tudományos főmunkatárs, Bolgár Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete

Mitrovits Miklós, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nagy Kornél, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Njagulov, Blagoveszt, PhD, tudományos főmunkatárs, Bolgár Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete

Pejkovszka, Penka, PhD, tudományos főmunkatárs, Bolgár Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete

Pintér János Zsolt, doktorandusz, Debreceni Egyetem

Radó Bálint, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem

Simonovics Ildikó, történész-muzeológus, Budapesti Történeti Múzeum

N. Szabó József, kandidátus, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

